

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Оксана ІВАНЕНКО

**УНІВЕРСИТЕТИ УКРАЇНИ
В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)**

КИЇВ – 2013

Іваненко О.А. Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX — початок XX ст.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 375 с.

У монографії на основі аналізу документів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву міста Кисва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), а також опублікованих джерел, уперше здійснено спробу узагальнюючого дослідження міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів у царині гуманітарних і природничих наук другої половини XIX — початку XX ст. Особливу увагу приділено науковим відрядженням вітчизняних учених до провідних наукових центрів Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Великої Британії, Бельгії, Швеції та інших країн. У контексті загальноєвропейського культурного розвитку висвітлюються питання міжслов'янської наукової співпраці.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією європейської культури та міжнародних відносин.

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор *С.В. Віднянський*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *В.М. Даниленко*

доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *О.П. Ресит*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України,
протокол № 2 від 26 лютого 2013 р.

З М І С Т

Вступ	5
--------------------	---

Розділ 1

Університети України в міжнародних наукових зв'язках (60-ті рр. XIX ст.)

1.1. Співпраця із зарубіжними європейськими науковими центрами в галузі гуманітарних наук.....	20
1.2. Взаємозв'язки в царині природознавства	33

Розділ 2

Міжнародна співпраця університетів України (остання третина XIX ст.)

2.1. Зв'язки в галузі історії, філології і філософії	56
2.2. Науковий обмін у царині правознавства та економічних дисциплін.....	86
2.3. Співпраця у сфері природничих наук	101

Розділ 3

Місце та роль університетів України у світовому науково-освітньому просторі (початок XX ст.)

3.1. Внесок учених історико-філологічних факультетів у розвиток міжнародних культурних взаємовпливів	146
3.2. Взаємозв'язки в галузі юридичних та економічних наук.....	169
3.3. Співпраця в царині фізико-математичних дисциплін, хімії і біології.....	183
3.4. Обмін науково-теоретичними та практичними знаннями в медицині.....	203

Висновки	231
Додатки.....	240
Перелік використаних у додатках документів.....	330
Іменний покажчик.....	350

*В оформленні обкладинки використано фотокопію вітального
адресу Карлового університету Київському університету
з нагоди його 50-літнього ювілею (1884) з фондів Інституту
рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського*

ВСТУП

Від часів Середньовіччя, коли на теренах Європи зародилася єдина академічна культура, розвиток вітчизняної науки та освіти відбувався в руслі європейської цивілізації шляхом гармонійного поєднання греко-слов'янських і латинських духовних традицій. Упродовж XIV–XVIII ст. роль провідника європейських цивілізаційних впливів на українських землях відіграла молодь, яка здобувала освіту, наукові ступені, а часом і високі посади, в усіх університетах Європи: Болонському, Падуанському, Римському, Паризькому (Сорбонні), Празькому (Карловому), Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Гейдельберзькому, Грейфсвальдському, Лейпцизькому, Кенігсберзькому, Страсбурзькому, Лейденському, Оксфордському, Кембріджському та ін.¹

У XIX ст. становлення університетської освіти в українських губерніях Російської імперії відбувалося за активної участі іноземних учених. Зокрема, перевага іноземців у професорсько-викладацькому складі Харківського університету впродовж першого десятиліття його історії давала підстави сучасникам характеризувати заклад як «німецько-французьку колонію»². На тлі гострої нестачі вітчизняних кваліфікованих науково-викладацьких кадрів іноземні вчені відіграли ключову роль у розвитку Харківського університету на світанку його історії: вони брали активну участь у діяльності Комітету з підготовки відкриття університету (1804), становленні навчально-виховного процесу, організації допоміжних навчальних закладів, підготовці підручників. Цілеспрямована політика обмеження впливу іноземців в університетах Російської імперії, що окреслилася наприкінці першого десятиліття XIX ст., знайшла відображення в розпо-

рядженні міністерства народної освіти від 1815 року, за яким на вакантні посади викладачів мали бути «рекомендовані тільки росіяни, але в жодному разі не іноземці»³. Учителів, гувернерів та професорів стосувалася «Записка про необхідність обмеження доступу до Росії французької періодики і в'їзду французьких та англійських підданих у зв'язку з антиросійськими настроями у Франції» (1832), що зберігається у фонді Третього відділення Державного архіву Російської Федерації (м. Москва)⁴.

Упродовж другої половини XIX — початку XX ст. зростала увага до підготовки професорів з числа російських підданих, невід'ємною складовою якої були відрядження до провідних наукових центрів Європи. Учені, які поверталися з-за кордону, сприяли поширенню у вітчизняній науково-освітній системі елементів європейської університетської культури, що ґрунтувалася на сформульованих В. фон Гумбольдтом ідеях академічних свобод (свободи викладання й навчання) та єдності навчального процесу з науково-дослідною діяльністю.

Метою даної монографії є відтворення основних напрямів і форм, специфіки міжнародних науково-освітніх зв'язків університетів України, з'ясування їх значення в історії європейської культури другої половини XIX — початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють проміжок часу від 60-х рр. XIX ст. до 1914 року. Верхня хронологічна межа співпадає з періодом соціально-політичних реформ у Російській імперії 60–70-х рр., які вплинули на громадсько-культурний розвиток українських земель, що входили до її складу. Нижня хронологічна межа пов'язана з початком Першої світової війни, що стала рубежем між новим і новітнім часом в історії Європи.

Обмеження географічних рамок монографії українськими губерніями Російської імперії обумовлене тим, що здійснення всеосяжного комплексного дослідження міжнародних науково-освітніх зв'язків у межах усіх українських земель, що входили до складу Російської та Австро-Угорської держав, має відбуватися поетапно.

На тлі започаткованого наприкінці 80-х — на поч. 90-х рр. минулого століття стрімкого піднесення суспільного інтересу до

історії міжнародних зв'язків України невинно зростає значення досліджень співпраці вітчизняних університетів, як осередків культури й новітніх суспільно-політичних ідей, із провідними зарубіжними науково-освітніми центрами. Водночас процес відтворення цілісної картини історії міжнародних зв'язків навчальних закладів України ще далекий від завершення. Введення до наукового обігу нового фактологічного матеріалу з даної проблематики сприятиме розвитку концептуальних засад вітчизняної історіографії, зорієнтованих на об'єктивне висвітлення значення міжнародної співпраці науково-освітніх закладів України в історії Російської імперії, зокрема її інтеграції до європейського цивілізаційного простору, замість змалювання похмурого образу неповноцінної, унаслідок тиску російської колоніальної політики, української культури.

Визначним внеском у справу дослідження історії університетської освіти на теренах України, зокрема Слобожанщини, у контексті загальноєвропейського культурно-цивілізаційного розвитку є наукова спадщина видатного українського історика, ректора Харківського університету (1906–1910) Д.І. Багалія. Відзначаючи великий вплив західноєвропейських освітян на світанку історії Харківського університету, учений зауважував: «Уже à ргіогі можно, конечно, сказать, что образовательный и научный ценз иноземных кандидатов на профессорские кафедры в Харьковском университете был выше, чем их русских коллег, ибо Западная Европа располагала несравненно большими образовательными средствами, чем Россия конца XVIII и начала XIX в.»⁵. В укладеному спільно Д.І. Багалієм, М.Ф. Сумцовим та В.П. Бузескулом нарисі історії Харківського університету (1805–1905) наголошується на значенні закордонних відряджень як джерела «підйому наукових інтересів» у Харківському університеті⁶.

Теоретичні засади, на яких ґрунтуються сучасні студії з історії міжнародних зв'язків України, впродовж минулого століття були закладені членом-кореспондентом НАН України Ф.П. Шевченком. В одній зі своїх статей «О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами» (1959) учений

зазначав, що вітчизняні історики мають сконцентрувати зусилля на висвітленні українсько-російських взаємин, завдяки яким українська культура збагачувала духовну спадщину російського народу та робила достойний внесок у загальносвітовий культурно-цивілізаційний розвиток, а також на дослідженні українсько-польських, українсько-чеських, українсько-словацьких, українсько-південнослов'янських відносин. Ф.П. Шевченко наголошував: «Общность происхождения, языковое единство, никогда не прекращавшиеся политические, экономические и культурные связи между славянскими народами способствовали тому, что в их среде никогда не угасали идеи единения и дружбы.

Изучение истории любого славянского народа без его взаимосвязей и взаимовлияния с другими славянскими народами невозможно и ненаучно, это касается и истории украинского народа, которая тесно переплетается с историей русского, белорусского, польского, чешского и всех других славянских народов»⁷.

Розвиток теоретико-методологічної бази досліджень, присвячених всесвітній історії, і передусім зв'язкам України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи, отримав потужний імпульс завдяки масштабному науковому доробку члена-кореспондента НАН України П.С. Соханя. Учений розкрив значення міжнародних культурних взаємовпливів як найважливішого чинника цивілізаційного поступу у своїй праці «Взаимообщение народов — важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса», де наголошується, що в історії міжнародних зв'язків України чимало яскравих сторінок, утім упродовж тривалого часу вони не знаходили належного висвітлення в історіографії, водночас у підручниках з історії традиційно акцентувалася увага на збройних конфліктах, перемогах російської армії у війнах з європейськими країнами, а історія громадсько-політичних і культурних взаємовпливів різних народів залишалася за кадром процесу формування історичної пам'яті, виховання патріотичних почуттів у молодого покоління. П.С. Сохань відзначив, що впродовж ХІХ — початку

XX ст., незважаючи на розчленованість території України, вона продовжувала розвиватися в руслі всесвітнього культурно-історичного процесу, і ціла плеяда її громадсько-культурних діячів «не лише звеличили та збагатили культуру України, але й значно розширили реєстр її звучання в сузір'ї загальноєвропейської і світової культур»⁸.

Вагомим внеском у розробку методики й методології досліджень з історії міжнародних, і передусім українсько-італійських, культурних зв'язків є наукові студії М.М. Варварцева. 1990 року на сторінках збірника наукових праць «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» з'явився ґрунтовний нарис ученого «Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.)», в якому, зокрема, висвітлено місце та роль французької тематики у творчій спадщині представників професорсько-викладацької корпорації Харківського, Київського й Новоросійського університетів⁹. Питання міжнародних науково-освітніх взаємовпливів знайшли відображення на сторінках виданого за редакцією М.М. Варварцева збірника документів і матеріалів «З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.)» та укладеного ним видання «Україна й Італія у наукових, освітніх і літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали»¹⁰. Українсько-іспанським відношенням присвячено статтю М.М. Варварцева «Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX — початку XX ст.»¹¹

У контексті науково-теоретичного осмислення значення міжслов'янських культурних, і зокрема наукових зв'язків, у процесі Слов'янського національного відродження кінця XVIII–XIX ст., перетворення слов'янських народів на «історично зрілі нації» значний інтерес становить науковий доробок С.В. Віднянського, передусім його праці «Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича»¹² та «Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст.»¹³. Ґрунтуючи свої висновки на всебічному аналізі світоглядів і діяльності

творців Слов'янського національного відродження, основних напрямів і форм українсько-словацької культурної співпраці, учений наголошує, що визначальним здобутком міжслов'янських духовних зв'язків стало проголошення гасла національної самобутності слов'ян, що на тлі утвердження ідеї всеслов'янської єдності заклало підвалини розвитку слов'янства в загальноєвропейському контексті, перетворення «кожної із слов'янських націй на рівноправного члена європейського співтовариства, такого, що буде в змозі в разі необхідності захистити свою національну самобутність»¹⁴.

З точки зору відтворення об'єктивної картини українсько-французьких культурних взаємовпливів другої половини XIX — початку XX ст. важливе значення має підготовлена під керівництвом П.С. Соханя кандидатська дисертація О.О. Кураєва «Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX — на початку XX ст. (1851–1917 рр.)»¹⁵, присвячена головним чином висвітленню місця й ролі української тематики у французькому громадсько-культурному житті. В окремому розділі цієї праці розглядаються питання українсько-французької наукової і мистецької співпраці.

У монографії О.В. Павлюченка «Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.)» на ґрунтовній джерельній базі здійснено дослідження такого широкого кола питань, як здобуття югослов'янською молоддю освіти у вітчизняних навчальних закладах, участь південних слов'ян у громадсько-культурному житті України, діяльність Київського й Одеського слов'янських благодійних товариств, співпраця в образотворчому й театральномузичному мистецтві та науково-освітній сфері¹⁶.

Цінним фактологічним матеріалом, почерпнутими з документів Державного архіву м. Києва, насичений текст лекцій, підготовлений до спецкурсу «Культура України XIX — початку XX ст.» спільно А.М. Катренком та Я.А. Катренком і виданий 1994 року окремою брошурою «Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки»¹⁷. Співпраці київських учених із їхніми зарубіжними колегами присвячено спеціальний розділ

цієї розвідки — «Міжнародні науково-культурні зв'язки Київського університету».

На базі широкого кола унікальних джерел, уперше введених до наукового обігу архівних матеріалів міжнародні зв'язки Університету Св. Володимира відтворено через призму біографій його іноземних почесних членів і докторів у спільному дослідженні В.А. Короткого, Т.В. Табенської та Ю.В. Цимбала¹⁸.

Студювання розвитку вітчизняної історіографії XIX — початку XX ст., головним чином теорії і методології історії, у контексті європейської культури отримало потужний імпульс завдяки науковим здобуткам С.П. Стельмаха — автора фундаментальних монографій «Історична думка в Україні XIX — початку XX ст.»¹⁹ та «Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX ст.)»²⁰. Розроблені вченим концептуальні засади знайшли втілення у виконаній під його керівництвом кандидатській дисертації Г.Ю. Баженової «Міжнародні зв'язки істориків Росії (друга половина XIX — початок XX ст.)»²¹.

Свідченням актуалізації у вітчизняній історичній науці питань історії міжнародної науково-освітньої співпраці вищих навчальних закладів України є статті М.Г. Палієнко, С.І. Лимана, О.І. Пилипенка, Н.В. Кривець²².

Зростанню інтересу наукової громадськості на теренах Росії і України до історії університетів Російської імперії як невід'ємної складової загальноєвропейської університетської культури сприяє активна науково-дослідницька й публікаторська діяльність Німецького історичного інституту в Москві (Deutsches Historisches Institut Moskau). До серії наукових студій Інституту, зокрема, належать збірник наукових праць «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII — начала XX веков»²³, а також укладений А.Ю. Андрєєвим і С.І. Посоховим навчальний посібник для вищих «Университетская идея в Российской империи XVIII — начала XX веков: Антология»²⁴.

Загалом здобутки сучасної історіографії мають важливе значення для осмислення історичної ролі України в загальноєвропейському науково-освітньому просторі. Здійснити їх подальший розвиток з метою з'ясування масштабів і специфіки, відтворення узагальнюючої картини співпраці вчених вітчизняних університетів із провідними науковими установами світу в галузі гуманітарних і природничих наук дають можливість джерельні відомості, почерпнуті з архівних матеріалів і недостатньо вивчених опублікованих джерел.

Джерельна база даної монографії ґрунтується на матеріалах фондів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Російської Федерації (м. Москва).

Документи, що проливають світло на історію міжнародних наукових зв'язків учених Харківського, Київського й Новоросійського університетів, широко представлені у фондах Центрального державного історичного архіву України м. Києва. Цінні відомості містять відомчо-канцелярські документи фондів «Київський навчальний округ» (ф. 707) та «Харківське історико-філологічне товариство» (ф. 2017), йдеться передусім про офіційне листування та матеріали діловодства. Значний інтерес становлять документи, що зберігаються в особових фондах В.Б. Антоновича (ф. 832), О.М. Анциферова (ф. 2019), Д.І. Багалія (ф. 2020), М.С. Дринова (ф. 2026), Д.І. Каченовського (ф. 2032), М.Д. Пильчикова (ф. 2047), Л.В. Рейнгарда (ф. 2051), М.Ф. Сумцова (ф. 2052), І.І. Мечникова (ф. 2129). У цих фондах широко представлені джерела приватного походження — мемуари, щоденники, епістолярії. Вони мають особливу цінність, оскільки відображають події, учасниками яких були їхні автори, містять деталі, відсутні в інших видах джерел, а головне, допомагають відтворити духовну атмосферу епохи, через призму світоглядів видатних історичних постатей віддзеркалюють важливі явища громадсько-культурного життя XIX — початку XX ст., допомагають досягнути специфіку і тенденції розвитку тогочасної суспільної свідомості.

Цінні матеріали з історії міжнародної співпраці вітчизняних учених, і зокрема джерела приватного походження, що відображають соціально-психологічний аспект історичного розвитку, відбивають колорит минулих часів, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського — особових фондах М.П. Дашкевича (ф. 65), І.В. Лучицького (ф. 66), М.П. Драгоманова (ф. 172), А.І. Степовича (ф. 179), Т.Д. Флоринського (ф. 219). Важливе значення для дослідження місця й ролі міжнародних зв'язків у творчості В.Б. Антоновича та В.С. Іконникова має їхня кореспонденція, що міститься відповідно у ф. 2 «Історичні матеріали» та ф. 3 «Листування». Свідченням високого авторитету й визнання наукових здобутків Університету Св. Володимира в Європі є вітальні адреси з нагоди його 50-літнього ювілею від провідних європейських науково-освітніх установ з фонду «Київський університет» (ф. 8) Інституту рукопису.

Основним джерелом інформації з історії міжнародної співпраці Університету Св. Володимира є матеріали фонду «Київський університет» (ф. 16) Державного архіву міста Києва, де відклався великий обсяг діловодної документації: протоколів засідань деканатів та університетської Ради, річних звітів про діяльність університету, офіційного листування з попечителем Київського навчального округу й міністерством народної освіти, справ щодо закордонних відряджень учених. Ці документи характеризуються високим рівнем інформативності, проливають світло на широкий спектр зв'язків Університету Св. Володимира з провідними світовими науково-освітніми центрами, головним чином європейськими, оскільки містять відомості про обмін літературою, обладнанням і музейними експонатами, наукову кореспонденцію, спільне вшанування пам'ятних історичних дат, зарубіжні стажування й участь у міжнародних конгресах та з'їздах вітчизняних учених, а також щодо присудження їм високих нагород від зарубіжних держав, обрання членами престижних наукових установ.

У монографії використано матеріали особових фондів О.О. Кочубинського (ф. 158), М.Г. Попруженка (ф. 159) і фонду

«Новоросійський університет» (ф. 45) Державного архіву Одеської області, фонду «Харківський університет» (ф. 667) Державного архіву Харківської області та фонду «Трете відділення його імператорської величності канцелярії» (ф. 109) Державного архіву Російської Федерації (м. Москва).

Надзвичайно цінні для аналізу історичного розвитку міжнародних зв'язків університетів України джерельні відомості вміщено в науковій періодиці другої половини ХІХ — початку ХХ ст. У «Записках Императорского Харьковского Университета», «Университетских известиях», «Записках Императорского Новороссийского Университета» друкувалися протоколи засідань університетських Рад і річні звіти, в яких відобразилася важлива інформація щодо співпраці із зарубіжними науковими та культурно-освітніми установами. Особливе місце належить опублікованим на сторінках цих видань, а також «Журнала Министерства Народного Просвещения», звітам про наукові відрядження до Європи й Північної Америки таких визначних учених, як К.О. Андреев, Л.О. Струве, О.В. Репрев, П.Е. Лейкфельд, Й.О. Бродович, С.В. Коршун, В.М. Гордон, С.М. Кульбакін, В.П. Бузескул, П.М. Барабашев, В.М. Арнольд, О.Д. Кисельов («Записки Императорского Харьковского Университета»); І.І. Рахманінов, К.Ф. Кесслер, І.П. Лазаревич, Ю.К. Шимановський, П.П. Алексеев, І.В. Лучицький, Ф.Г. Міщенко, І.Т. Тарасов, М.Ф. Владимирський-Буданов, Ю.А. Кулаковський, Г.В. Пфейффер, В.М. Перетц, О.В. Леонтович («Университетские известия»); Ф.А. Струве, Н.О. Бернштейн, Б. Богішич, А.П. Пригара, М.І. Малінін, О.О. Кочубинський, Н.П. Кондаков, Ф.І. Успенський, І.І. Мечников, О.О. Ковалевський, В.В. Заленський, М.Г. Попруженко, Я.М. Лебединський, П.Є. Казанський («Записки Императорского Новороссийского Университета») та інш. Подорожні нотатки вітчизняних учених публікувалися також на сторінках газет, зокрема «Киевского слова»²⁵. Цінність звітів про наукові відрядження представників професорсько-викладацької корпорації Харківського, Київського й Новоросійського університетів як історичного джерела визначається не лише насиченістю багатим фактологічним матеріалом з історії

міжнародних наукових зв'язків, адже в них водночас відтворено яскраві картини суспільно-політичного, громадсько-культурного й побутового життя зарубіжних країн, до того ж опубліковані звіти, як і інша вміщена на сторінках наукової періодики інформація, одночасно і віддзеркалювали, і справляли вплив на громадську думку другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

При написанні монографії було залучено тексти університетських річних звітів, що виходили друком окремими виданнями²⁶, а також публікації мемуарів, епістоляріїв та автобіографічних матеріалів В.Б. Антоновича, В. Ягича, М.П. Драгоманова, І.В. Лучицького, В.К. Піскорського, І.І. Мечникова²⁷ й інш.

Таким чином, основу джерельної бази даної монографії складають неопубліковані архівні документи й маловідомі та недостатньо досліджені матеріали, що виходили друком упродовж ХІХ — початку ХХ ст. Завдяки аналізу й інтерпретації змісту, співставленню й синтезу наявних джерельних відомостей відкривається можливість комплексного вивчення та введення до наукового обігу важливого фактологічного матеріалу, що являє собою наріжний камінь у процесі осмислення історії міжнародних зв'язків університетів України та їх значення в європейській історії.

¹ Див., напр.: *Ісаєвич Я.Д.* Юрій з Дрогобича. (Культурні зв'язки України з Заходом і Сходом у ХV ст.) // Український історичний журнал. — 1960. — № 4. — С. 80–87; *Наливайко Д.* «Я русин, гордий цим...» Українці в західноєвропейських університетах ХV–ХVІІ століть // Наука і суспільство. — 1970. — № 3. — С. 37–40; *Нудьга Г.* Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи ХІV–ХVІІІ століть // Жовтень. — 1982. — № 3. — С. 89–101; *Історія української культури: У 5 т. — К., 2003. — Т. 3.*

² *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы // Русская старина. — 1907. — № 8(Т. 131). — С. 376.

³ *Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. — СПб., 1866. — Т. 1. — С. 260.*

⁴ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 09. — Оп. 4. — Спр. 22. — Арк. 1–4.

⁵ *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Харьков, 1893–1898. — Т. 1. — С. 486.

⁶ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Сост. Д.И. Багалей, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. — Х., 1906. — С. 154.

⁷ *Шевченко Ф.П.* «О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами» // «Истину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — К., 2004. — Т. 1: Джерела. — С. 519–520.

⁸ *Сохань П.С.* Взаимообщение народов — важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1990. — С. 15.

⁹ *Варварцев Н.Н.* Украина — Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Там само. — С. 173–194.

¹⁰ З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали. — К., 1999; *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 2000.

¹¹ *Варварцев М.* Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX — початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2012. — Вип. 21. — С. 89–109.

¹² *Виднянський С.В.* Идеи славянского единства в исторической концепции А.В. Духновича // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. — К., 1990. — С. 107–130.

¹³ *Віднянський С.* Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2006. — Вип. 15. — С. 43–51.

¹⁴ Там само. — С. 46.

¹⁵ *Кураєв О.О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині XIX — на початку XX ст. (1851–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук. — К., 1992.

¹⁶ *Павлюченко О.В.* Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX — початок XX ст.). — К., 1992.

¹⁷ *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. — К., 1994.

¹⁸ Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / Авторитет упорядн. В.А. Короткий, Т.В. Табенська, Ю.В. Цимбал. — К., 2005.

¹⁹ *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. — К., 1997.

²⁰ *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. — К., 1997.

²¹ *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX — поч. XX ст.): Автореф. дис...канд.іст.наук. — К., 2008.

²² Палієнко М.Г. З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX — початок XX ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — 1999. — Вип. 3. — С. 21–31; Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX — на поч. XX ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. — К., 1999. — С. 45–47; Лиман С.І. Наукові та громадські зв'язки медієвістів України та зарубіжних слов'янських земель у 30–80-ті рр. XIX ст. // Вісник Харківської державної академії культури. — 2003. — Вип. 11. — С. 34–42; Пилипенко О. Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX — на початку XX ст. // Київська старовина. — 2006. — № 6. — С. 21–26; Кривець Н. Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2010. — Вип. 19. — С. 191–204.

²³ «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII — начала XX в. — М., 2009.

²⁴ Университетская идея в Российской империи XVIII — начала XX веков. Антология / Сост. А.Ю. Андреев, С.И. Посохов. — М., 2011.

²⁵ Киевское слово. — 1889. — 21, 31 декабря; 1890. — 6 января.

²⁶ Див., напр.: Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. — К., 1861; Отчёт о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1908 год. — К., 1913; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1911 год. — К., 1912; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1912 год. — К., 1913; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году. — К., 1915.

²⁷ *Драгоманов М.* Автобіографія. — К., 1917; *Глушко С.* Спомини Грини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова // Україна. — К., 1926. — Кн. 4; *Драгоманов М.* Документи і матеріали. 1841–1994. — Львів, 2001; *Антонович В.* Твори. — К., 1932; Син України: Воло-

димир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 1; *Мечников И.И.* Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. — М., 1946; Письма И.В. Ягича к русским учёным (1865–1886). — Москва–Ленинград, 1963; Письма И.В. Лучицкого. Публикация Л.В. Таран // Французский ежегодник 1987. — М., 1989. — С. 192–210; *Пискорський В.К.* Вибрані твори та епістолярна спадщина. — К., 1997.

Розділ 1

**УНІВЕРСИТЕТИ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНИХ
НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ**
(60-ті рр. XIX ст.)

Освітня реформа Російської імперії, відображена в університетському статуті 1863 року, була пов'язана із завданнями подолання її відставання від провідних держав світу за темпами науково-технічного й економічного розвитку. Зростала потреба в державній підтримці науки як потужного чинника розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі, медицини. У контексті здійснення перетворень 60-х рр., у тому числі військової, судової, міської реформ, підвищилися суспільні вимоги щодо рівня підготовки фахівців з різних галузей знань, водночас упродовж XIX ст. на теренах Європи, у тому числі в Росії, набули поширення сформульовані В. фон Гумбольдтом ідеї академічних свобод та поєднання в університетах навчально-виховної діяльності з науково-дослідною. Згідно зі статутом 1863 року суттєво розширювалися повноваження університетської Ради, що отримувала право обирати ректора, деканів, професорів; факультетським Радам надавалася можливість визначати кращих випускників для підготовки до професорського звання; запроваджувався університетський суд; дозволялося залучати до викладацької роботи позаштатних приват-доцентів; вводилися нові кафедри, збільшувалася кількість штатних професорів тощо.

Упродовж 60-х рр. XIX ст. серйозною перепоною на шляху розвитку науки та освіти в Російській імперії була нерозв'язаність проблеми забезпечення університетів кваліфікованими науково-педагогічними кадрами. Стурбованість громадськості з

приводу відсутності конкурсів при заміщенні вакантних університетських посад знайшла відображення на сторінках тогочасної періодики, де навіть змальовувалася невтішна перспектива припинення діяльності університетів¹. За таких обставин здійснити кардинальні зрушення в системі підготовки вітчизняних фахівців відповідно до найсучасніших вимог європейської науки було можливо лише за допомогою навчання молодих учених у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах. Закордонні відрядження були невід'ємною складовою підготовки кандидатів на здобуття професорського звання. Університетська Рада визначала строк їхнього перебування за кордоном та схвалювала інструкцію з переліком рекомендованих дисциплін, університетів, професорів, а також строки подання звітів.

1.1 Співпраця із зарубіжними європейськими науковими центрами в галузі гуманітарних наук

Здобувши в Університеті Св. Володимира ступінь магістра цивільного права, В.Г. Демченко 1859 року отримав дворічне закордонне відрядження. У Гейдельберзькому університеті він вивчав римське й французьке цивільне право, у Мюнхенському — загальне німецьке (національне) цивільне право, історію й систему філософії права. Найбільший інтерес у київського правознавця викликали лекції визначного швейцарського юриста й політичного діяча, відомого передусім працями з міжнародного права, професора Мюнхенського університету (1848–1861) І.-К. Блюнчлі, який успішно поєднував теоретичні курси з практичними заняттями для своїх слухачів. У Берлінському університеті Демченко здійснив порівняльне вивчення загального німецького, французького, пруського цивільного процесу. Серед прослуханих курсів він відзначив лекції видатного німецького юриста й державного діяча Г.-Р. Гнейста. Найбільш вдалою Демченко вважав німецьку методику викладання цивільного права й судочинства, оскільки її визначальна особливість поля-

гала в попередньому ознайомленні студентів з програмою курсу та майстерному викладі лекційного матеріалу, що характеризувався суворою послідовністю, відокремленням головного від другорядного, точністю й визначеністю понять і головне — уникненням механічного фіксування слухачами надиктованих фраз та спонуканням їх до самостійного мислення. Водночас недоліком німецької системи викладання цивільного права й судочинства Демченко вважав її «надмірну теоретичність» на противагу французькій, зорієнтованій на практичні цілі та водночас позбавленій чіткої систематизації й аналізу загальних наукових положень. Інтерес київського правознавця викликало притаманне як німецькій, так і французькій методикам викладання поєднання лекційних курсів з різноманітними репетиторіями, екзаменаторіями, семінаріями, практичними вправами й конференціями для підготовки до іспитів².

Під час закордонної подорожі Демченко також відвідував громадські зібрання цивільних судів у Варшаві, Берліні, Парижі, Лондоні; кримінальних судів у Бруксалі, Мюнхені, Дрездені, Берліні, Парижі, Лозанні; пенітенціарні в'язниці в Бруксалі, Берліні, Лондоні, Женеві; засідання законодавчих палат у Карлсруе, Берліні, Брюсселі та *Assemblée constituante* (Установчих зборів) у Лозанні.

Упродовж 60-х років XIX ст. розширенню спектру міжнародної співпраці Київського університету сприяла наукова кореспонденція його вчених, зокрема, ординарного професора по кафедрі російської словесності О.І. Селіна, який підтримував зв'язки з видатним діячем Чеського національного відродження, філологом і поетом В. Ганкою. Негативну реакцію з боку австрійських властей викликала обговорювана під час листування між київськими та чеськими вченими ініціатива щодо створення російської на «літературну мову східних слов'ян»³.

Під час закордонного відрядження 1859–1861 рр. в.о. ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси Університету Св. Володимира Г.Д. Сидоренко (1859–1861) прослухав лекції з фінансів, політичної економії, загального державного права, міжнародного права, юридичної енци-

клопедії у Гейдельберзькому та Лейпцизькому університетах; з історії французького державного права й порівняльної історії законодавства — у Коллеж де Франс. Він особливо відзначив лекційні курси професорів Лейпцизького університету — філософа права Г. Аренса й одного з основоположників історичної школи в політекономії В.-Г.-Ф. Рошера, а також — німецького правознавця й політичного діяча, професора Гейдельберзького університету Р. фон Моля⁴. Цінність лекційних курсів Рошера Сидоренко вбачав у їх зорієнтованості на оволодіння студентами навичками самостійної науково-теоретичної і практичної діяльності, а не на механічне засвоєння інформації. Наукову літературу київський учений опрацьовував в імператорській публічній бібліотеці Парижа, у бібліотеці Британського музею, а також німецьких університетських і приватних бібліотеках. Він був присутній на міжнародному статистичному конгресі в Лондоні (1860), конгресах німецьких економістів у Франкфурті-на-Майні (1859) і в Кельні (1860), на засіданнях товариств політичної економії в Парижі, а також вивчав фінансові системи Великої Британії і Бельгії. Сидоренко тримав руку на пульсі подій суспільно-політичного життя західноєвропейських країн, відвідуючи засідання британського й бельгійського парламентів, спостерігаючи за перебігом народних мітингів.

З метою підготовки до здобуття професорського звання, вивчення політичних наук, ознайомлення з діяльністю західноєвропейських державних установ ад'юнкт державного права Університету Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський 1860 року отримав дворічне відрядження до Великої Британії, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Німеччини, Данії і Швеції⁵. Основну увагу він приділив заняттям у Гейдельберзькому університеті, де прослухав лекційні курси Р. фон Моля з загального державного права, політики, німецького державного права, науки про поліцію; І.-К. Блюнчлі з загального державного права, історії новітньої політичної літератури та публічну лекцію, присвячену постаті С. фон Пуфендорфа, а також відвідував деякі лекції з методології і енциклопедії правознавства, філософії права, загального державного, німецького державного й міжнародного права, кримінального права й процесу, політичної еко-

номії, всесвітньої історії. У Берлінському університеті Романович-Славатинський прослухав курси з філософії права, європейського міжнародного права, загального державознавства, науки про поліцію, історії європейських конституцій. Водночас він відвідував лекції з новітньої історії Європи від 1815 року І.Г. Дройзена й історії Реформації Л. фон Ранке⁶. У Боннському університеті київського правознавця передусім зацікавили курси з юридичної енциклопедії, методології, філософії права, системи політики. Він також удосконалював свою освіту в Женевській і Лозаннській академіях, Льежському, Брюссельському, Гентському, Паризькому (Сорбонні), Туринському, Генуезькому, Пізанському університетах, Коллеж де Франс, Школі права й Ремісничому училищі Парижа, Лондонській королівській колегії, Королівському інституті вищих досліджень Флоренції.

Багато часу Романович-Славатинський приділив вивченню специфіки громадсько-політичного життя західноєвропейських країн. Він відвідував засідання законодавчих палат у Лондоні, Берліні, Парижі, Брюсселі, Карлсруе, Женеві, Турині; судові засідання в Пруссії, Бельгії, Великій Британії, Франції, Швейцарії, Бадені, Італії; мітинги в Лондоні й народні зібрання в Женеві; ознайомлювався з принципами діяльності органів місцевого самоврядування Західної Європи.

Ад'юнкт по кафедрі енциклопедії законознавства Університету Св. Володимира М.К. Ренненкамф 1860 року був відраджений на два роки до Австрії, Пруссії та інших німецьких держав, Франції, Італії, Бельгії і Великої Британії, де він студював теорію й історію права. На основі власних спостережень учений дійшов висновку, що Берлінський і Гейдельберзький університети по праву вважалися провідними європейськими центрами викладання правознавства, у тому числі дисципліни «юридична енциклопедія». Він закликав відійти від поширеного в університетах Російської імперії досвіду механічного запозичення німецьких курсів з цього предмету, а натомість створювати оригінальні лекції шляхом здійснення порівняльного аналізу й ґрунтовної критики. Характеризуючи сучасні праці з дисципліни «юридична енциклопедія», Ренненкамф указав на суперечливість, недостатній рівень оригінальності й самостій-

ності їх положень і висновків. Плачевним київський правознавець уважав і тогочасний стан розвитку європейської філософії права. Мінімальна кількість слухачів спостерігалася навіть у Берлінському університеті, куди в першій половині XIX ст. заради курсів лекцій Г.В.Ф. Гегеля з'їжджалися студенти не лише з різних куточків Німеччини, але й з усієї Європи⁷. Водночас Ренненкампф наголошував, що роль провідних осередків розвитку філософії перебрали на себе південнонімецькі університети — Мюнхенський, Вюрцбурзький, Тюбінгенський та ін., де ця наука розвивалася під патронатом теологічних факультетів. Лекції з природного та філософського права вчений прослухав у Берліні, Лейпцигу, Гейдельберзі й Празі. Він був присутній на засіданні німецьких юристів у Берліні, де розглядалися різноманітні питання кримінального й цивільного права, відвідав зібрання берлінських городян, на яких обговорювалися реформи міського устрою Пруссії, та засідання провінційних сеймів Австрії. Підвищений інтерес німецьких студентів до історії права Ренненкампф пояснював поширеністю практики використання історичних аргументів у ході громадських дискусій з актуальних проблем суспільно-політичного життя. У Берліні він прослухав курси лекцій з англійського конституційного права, історії німецької державності й права, права дворянського, міщанського й селянського станів, історії міського устрою; у Лейпцигу — з історії німецької державності й права; у Гейдельберзі — з порівняльного аналізу основ прусського, французького та австрійського цивільного права⁸. Значну увагу під час закордонного відрядження вчений приділяв самостійному студюванню історії французького права та німецького міського права.

1868 року М.К. Ренненкампф, уже в статусі виконувача обов'язків екстраординарного професора, вирушив до Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Італії, Швейцарії та Великої Британії задля вивчення історії європейського права⁹.

Ординарний професор педагогії, декан історико-філологічного факультету (1862–1863) Університету Св. Володимира С.С. Гогоцький протягом трьох місяців 1862 року вивчав стан наукових досліджень з філософії, психології, педагогіки, відві-

дував навчальні заклади в Берліні, Дрездені, Кракові та Лемберзі (Львові). Учений налагодив зв'язки з галицько-руськими (українськими) громадсько-культурними діячами, його також зацікавив порядок підготовки до духовного звання галицьких греко-католиків¹⁰.

Інтересам зовнішньої політики царського уряду щодо поширення впливу Російської імперії на територію Центрально-Східної Європи і Балкан цілком відповідали панславистські ідеї, викладені екстраординарним професором кафедри історії і літератури слов'янських нарід Київського університету В.Я. Яроцьким в опублікованому на сторінках «Университетских известий» звіті про подорож слов'янськими країнами (1862–1863). Упродовж свого відрядження основну увагу він приділив вивченню становища слов'ян у межах Австрійської монархії і дійшов висновку, що чехи, моравани, словенці й частково поляки потерпали від германізації, русини (українці) Галичини страждали від гноблення з боку поляків, а північно-східної Угорщини — від мадяризації, словаки зазнавали культурно-мовних утисків від чехів та угорців, а найбільшою серед слов'янських народів «національною свободою» користувалися хорвати.

Водночас київський учений відзначив такі важливі в історії слов'янства явища, як діяльність заснованої в Пешті Й. Хаджичем Сербської Матиці (1826), створення 1863 року Словацької Матиці та особливо — піднесення культурно-освітнього руху в Празі, Брні й інших чеських і моравських містах. Інтелектуальна еліта Чехії об'єднувалася в клуби, так звані «бесіди», які влаштовували музичні концерти, бали, заміські народні гуляння¹¹. Популяризації слов'янської культури сприяли численні чеські співочі товариства, адже в організованих ними святкових заходах брали участь десятки тисяч людей. За словами Яроцького, чеський театр у Празі «був покликаний підживлювати національний дух», вільно розвивалася чеськомовна періодика, національні культурні установи. У Празі учений познайомився з Ф. Палацьким — засновником Чеської Матиці (1831), автором праці «Історія чеського народу Чехії і

Моравії», що сприяла піднесенню національної самосвідомості чехів, і Л. Рігером, який керував роботою з укладення славистичного енциклопедичного видання «Naucny Slovník». Особливий інтерес для київського професора становили результати досліджень у галузі слов'янської філології директора архіву Празької ратуші, видавця народних пісень К.-Я. Ербена та його помічника, укладача чесько-німецького й німецько-чеського словників Й. Ранка; професора Карлового університету М. Гаттали; автора присвяченої чеському синтаксису праці «Skladba českého jazyka» пана Зигмунда; дослідника історії чеської мови й літератури А.-В. Шембери; відомого поета й викладача російської мови Празького технологічного інституту пана Ежбери. У Брні Яроцький спілкувався зі слов'янськими депутатами моравського сейму та автором студії «Kniha pro každého Moravana» паном Брандлем. Подорожуючи монастирями Чехії, київський славист познайомився з видавцем моравського фольклору паном Сушилем, літератором паном Кляцелем, відомим у західних слов'ян композитором паном Кржижковським.

Перебуваючи в Австрійській монархії, Яроцький також цікавився проблемами національно-культурного розвитку словаків. Він відзначив видання Я. Францисци газети «Pest-Budinske Vedomosti» та публікацію католицьким священиком Й. Вікторином словацької граматики німецькою мовою (1862). Особливо учений пишався знайомством з А.І. Добрянським — відомим публіцистом і проросійським політичним діячем, намісником «Руського дистрикту» з центром в Ужгороді (1849–1860): «Так само я мав за честь познайомитися в Будині з представником Угорських Русинів у цей час, магнатом Адольфом Івановичем Добрянським, який, без сумніву, будучи ще не старим, зі своєю енергією, розумом та любов'ю до своїх Русинів, які втім інакше не хочуть називатися, як Росіянами, очевидно ще часто подарує нагоду чути про себе»¹².

У Відні Яроцький зустрівся з видатним славистом, основоположником сербської літературної мови В.С. Караджичем та одним із зачинателів порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов Ф. Міклошичем. Відвідавши Люблян-

ську вищу гімназію та реальну школу, київський учений ознайомився зі станом розвитку словенської філології. Він відзначив діяльність заснованої 1842 року в Загребі Іллірійської Матиці, познайомився з головою Товариства історії та старожитностей південнослов'янських І. Кукулевичем-Сакчинським, відомим громадським діячем, дослідником і популяризатором хорватської культури А. Мажураничем, літератором В. Бабукичем, а також відвідав публічні лекції з хорватської мови пана Вебера — послідовника В.С. Караджича. Подорожуючи Сербським князівством, Яроцький побував у Белградському лицейі, ознайомився з діяльністю Товариства сербської словесності (Друштво србске словесности). Також він здійснив узагальнюючий огляд новинок сербської і серболужицької літератури.

Ад'юнкт по кафедрі політичної економії і статистики Університету Св. Володимира (з 1863 — в.о. екстраординарного професора) Г.М. Цехановецький упродовж отриманого ним 1862 року двохлітнього відрядження вивчав специфіку викладання економічних дисциплін в університетах Німеччини, Франції, Бельгії, Великої Британії. Університетською Радою на нього було покладено завдання ознайомлення з експонатами Всесвітньої виставки в Лондоні (1862)¹³. Він також отримав доручення придбати в Лондоні публікації статутів британських університетів і зробити копії з рукописів ненадрукованих зводів правил вищих навчальних закладів¹⁴.

1864 року ад'юнкт кафедри грецької і римської словесності Київського університету К.Ф. Страшкевич здійснив поїздку до Греції, де досліджував пам'ятки стародавньої історії. Цього ж року ад'юнкт російської словесності О.І. Лінниченко вивчав у німецьких, французьких, італійських музеях твори образотворчого мистецтва.

У серпні 1867 року юридичний факультет Університету Св. Володимира, посилаючись на брак часу для підготовки, відхилив запрошення королівської комісії Міжнародного статистичного конгресу взяти участь у його шостій сесії, що розпочала свою роботу 29 вересня у Флоренції¹⁵.

З червня по жовтень 1868 року ординарний професор кафедри грецької літератури Новоросійського університету

Ф.А. Струве подорожував європейськими країнами з метою налагодження співпраці із зарубіжними археологами, а також замовлення експонатів для університетського музею старожитностей і красних мистецтв та мініц-кабінету. Він відвідав Австро-Угорщину, де познайомився з професором Віденського університету І. Валеном, який зробив вагомий внесок у розвиток викладання давньогрецької і латинської мов. Оглянувши пам'ятник німецькому мистецтвознавцю, історику античного мистецтва Й.-Й. Вінкельману у Трієсті, Струве був розчарований тим, що в історичній пам'яті жителів міста не закарбувалася постать цього видатного вченого.

В Афінах одеський професор зустрівся зі щойно обраним ректором університету проф. Раллісом і передав йому екземпляр першого тому «Записок Императорского Новороссийского Университета». У відповідь ректор надіслав до Одеси зібрання праць афінських учених. Водночас професори Афінського університету висловили бажання співпрацювати з одеськими колегами. Струве був прийнятий королем Греції Георгом I і від імені Новоросійського університету вручив йому перший том «Зписок». Знаменитий учений А.Р. Рангаві, який на той час перебував з дипломатичною місією в США, надіслав йому з Вашингтона листа французькою мовою, в якому відзначав: «Je suis heureux d'apprendre l'établissement de l'Université à Odessa, une ville où j'ai commencé ma première éducation... Les relations scientifiques, que vous allez établir entre elle et celle d'Athènes, sont de meilleur augure, et seront d'un grand profit pour nous»¹⁶ («Я з радістю дізнався про заснування Університету в Одесі, місті, де я здобув свою першу освіту... Наукові зв'язки, які ви маєте намір установити з Афінським університетом, є щасливим передвістям і будуть надзвичайно корисними для нас»). Викладачі Афінського університету, філологи С. Куманудіс та А. Русопулос, провели для Струве екскурсію містом, багато часу він присвятив вивченню пам'яток Акрополя.

За сприяння директора Національного музею в Неаполі Дж. Фіореллі одеський учений мав змогу побачити унікальні мистецькі колекції. До того ж Фіореллі особисто супроводжував

Струве до м. Помпеї, де ознайомив з перебігом археологічних розкопок, якими він керував, та організацією навчального процесу у щойно відкритій «археологічній школі». Суттєвий недолік цього навчального закладу одеський учений убачав у недостатній увазі до теоретичної освіти. На прохання Фіореллі він домовився з керівництвом Імператорської археологічної комісії у Санкт-Петербурзі щодо надсилання їй звітів бібліотеці «археологічної школи». Під час перебування в Неаполі Струве познайомився з німецькими археологами, зокрема Г. Гейдеманом, який провів для нього екскурсію залами Національного музею, де експонувалися старовинні вази. У Королівській бібліотеці Неаполя одеський учений досліджував рукопис давньогрецького поета Квінта Смірнського. Завдяки співробітникам Археологічного інституту Рима він ознайомився з визначними пам'ятками міста, яке справило на нього незабутнє враження: «Насолода, почерпнута зі споглядання пам'ятників стародавньої скульптури в Римських палацах, надзвичайно посилюється завдяки витонченій обстановці, що їх оточує. Відчуваєш, що мистецтва постійно користувалися в Італії протекцією пап, королів, князів, вищих духовних і світських сановників, особливо ж у центрі Італії, у Римі»¹⁷. Оскільки для науковців інституту становили інтерес дослідження східноєвропейських археологів з історії грецьких колоній у Північному Причорномор'ї, Струве взяв на себе зобов'язання регулярно надсилати інформацію про них до Рима.

Перебуваючи в Парижі, він познайомився з французьким нумізмом бароном де Вітте — видавцем журналу «Revue Numismatique», а також мав змогу поспілкуватися з відомим елліністом, академіком Е. Егжером, який поінформував його, що серед засновників паризького «Association pour l'encouragement des études Grecques en France» («Товариства для заохочення грецьких досліджень») були етнічні греки з Новоросійського краю. Егжер надав одеському вченому докладні відомості щодо специфіки викладання класичних мов у середніх навчальних закладах Франції.

У майстернях Франкфурта-на-Майні Струве замовив для Новоросійського університету вилівки з пам'яток стародав-

нього мистецтва. Прибувши де Геттінгена, він зустрівся з археологом Е. Курциусом, який висловив зацікавленість у налагодженні зв'язків із Новоросійським університетом. У Кенігсберзі Струве спілкувався з університетськими професорами: філологом К. Лерсом і філософом Й.-К.-Ф. Розенкранцом. Під час перебування в Берліні він обговорював зі знаменитим істориком Стародавнього Риму, лауреатом Нобелівської премії у галузі літератури (1902) Т. Моммзенем публікації П.В. Беккера та Ф.К. Бруна в «Записках Одесского общества истории и древностей», присвячені Тирасському напису. Моммзен звернувся до Струве з численними запитаннями, зокрема щодо наявності в бібліотеках Південної Росії рукопису «Базилік», виданих у X ст. за наказом Костянтина VII Багрянородного. Після повернення до Одеси Струве надіслав німецькому історичу докладні відомості на теми, що його цікавили. У Лейпцигу він домовився з редактором «Rheinisches Museum» («Рейнського музею») про публікацію новин наукового життя Новоросійського краю. Професор археології Лейпцизького університету Й.-А. Овербек особисто для Струве провів екскурсію створеним ним музеєм виливків стародавніх статуй, рельєфів і бюстів. У Штутгарті одеський учений зустрівся з філологом-класиком Ф. Нейе. На з'їзді філологів у Вюрцбургу він узяв участь у роботі археологічної секції, де його як почесного гостя з «берегів далекого Понта» запросили першим виступити на засіданні секції з доповіддю, присвяченою огляду стану досліджень старожитностей грецьких колоній Північного Причорномор'я.

Закордонна наукова поїздка ординарного професора історії слов'янського права Новоросійського університету Б.В. Богішича (1869) була присвячена вивченню архівних і бібліотечних фондів Відня та інших міст Австро-Угорщини, ознайомленню з методиками викладання славістичних дисциплін в університетах і гімназіях. Учений зазначав у своєму звіті, що в австрійських університетах найчисельнішим було студентство юридичних факультетів, при чому половину його складали слов'яни. Водночас на теренах Австро-Угорщини кафедра історії слов'янського права була створена лише в Загребському університеті,

та й то залишалася вакантною. У бібліотеці верховного суду м. Відня Богішич вивчав джерела з історії південнослов'янського права: рукописні (XIII–XVIII ст.) і друковані збірники законів (XVII–XIX ст.). Значну частину цих пам'яток він переписав або придбав. Багато цінних джерельних матеріалів учений виявив у рукописному відділенні придворної бібліотеки м. Відня. У таємному державному архіві Богішич переписав документи з історії середньовічного міжнародного права південних слов'ян: мирний договір великого жупана Сербії Стефана I Немані та його братів з дубровничанами (1186) і договір про дружбу й взаємодопомогу брата Стефана I Немані Мирослава з дубровничанами (1190). За сприяння австрійського міністерства юстиції з дубровницького архіву вченому надіслали рукописи Статуту Дубровника (1272), необхідні йому для укладення видання «*Corpus juris Slavorum meridionalium*». У Загребі Богішич здійснив бібліографічний опис законодавчих актів, що зберігалися в бібліотеці Югослов'янської академії наук і мистецтв. За підтримки президента академії Ф. Рачкі він описав у хорвато-слов'янському земському архіві збірники законів і постанови хорватського сейму. У Трієсті Богішич обговорював з істориком П. Кандлером питання статутного законодавства Істрії та вивчав рукописи істрійських статутів у архіві трієстського магістрату. Дослідження пам'яток слов'янського права вчений продовжив у публічних бібліотеках «*Marciana*» та «*Fragi*». В архіві «*dei Fragi*» він описав декілька джерел з історії муніципального законодавства Далмації.

Ознайомившись з рівнем викладання славістичних дисциплін у навчальних закладах Австро-Угорщини, Богішич відзначив, що воно набуло розвитку лише після «знаменного 1848 року». Кафедри слов'янської філології існували у Віденському, Пештському, Празькому, Краківському, Львівському університетах. При цьому викладачі були абсолютно вільні у виборі викладацьких методик і розробці навчальних програм, єдине, що їм наказувалося, — відпрацьовувати зі студентами як мінімум 5–6 годин на тиждень. «У іншому професори користуються повною свободою, — зазначав Богішич, — так що у всякому

університеті навчають інакше, за зовсім різними методами й різними предметами...»¹⁸ У Віденському університеті вчений мав змогу ознайомитися з досвідом викладання слов'янської філології основоположника порівняльної граматики слов'янських мов, академіка Віденської АН Ф. Міклошича. У Празькому університеті він вивчав зміст лекцій засновника словацької літературної мови М. Гаттали, який до розроблених ним навчальних програм зі слов'янської філології включив «Слово о полку Ігоревім». Характеризуючи стан розвитку славістики у Львівському університеті, Богішич згадав у своєму звіті про діяльність О. Огоновського як представника кафедри руської (української) мови. Також він ознайомився зі специфікою викладання слов'янознавчих дисциплін у Пештському університеті та резюмував, що професор кафедри слов'янської філології Ференц основну увагу приділяв викладанню літератури й практичним завданням з навчання студентів різних слов'янських мов.

Значний інтерес для одеського вченого становили методологічні засади викладання слов'янських мов у гімназіях Австро-Угорщини, запровадженого після 1849 року. Вивчивши статистичні дані щодо кількості шкіл зі слов'янськими мовами навчання на теренах Австрії, Богішич наголосив, що на 13 500 німецьких учнів припадала 61 гімназія суто німецька й 36 змішаних; на 1015 італійських учнів — 6 суто італійських і 7 змішаних; на 18 400 слов'янських учнів — лише 28 суто слов'янських і 30 змішаних. Відомостями щодо точної кількості слов'янських шкіл в Угорщині вчений не володів. Він зацентрував увагу на тому, що для словаків і русинів (українців) не було створено жодної казенної школи, утім виявив газетні повідомлення про відкриття словаками трьох середніх навчальних закладів за власні кошти. Політично вмотивованою Богішич уважав вимогу до навчального процесу, «щоби будь-яке найнезначніше наріччя мало значення самобутньої мови». Штучним йому видавалося надання «словацькому наріччю» статусу мови й виокремлення її від чеської. Разом з тим, утілення слов'янської єдності Богішич убачав у вивченні учнями, окрім рідної,

споріднених слов'янських мов. Він звернув увагу на включення до хрестоматій, що використовувалися в чеських школах, витягів із Краледворського рукопису й «Слова о полку Ігоревім».

У тісному зв'язку з науковим життям Західної Європи відбувалося професійне становлення видатного представника професорсько-викладацької корпорації Університету Св. Володимира, історика права М.Ф. Владимирського-Буданова. 1869 року він вирушив у відрядження до Австро-Угорщини, Швейцарії, Німеччини, Франції та Італії¹⁹.

1.2. Взаємозв'язки в царині природознавства

Уже з другої половини 50-х рр. XIX ст. спостерігається по-зв'язування міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира в галузі природничих наук. Так, 1858 року за кордон був відряджений екстраординарний професор кафедри прикладної математики І.І. Рахманінов. Його подорож розпочалася з відвідання цукрових заводів Київської губернії, Ремісничого закладу в Москві, Корпусу шляхів сполучення, Технологічного інституту й кількох фабрик у Петербурзі. У Берліні вченому не вдалося прослухати заплановані курси лекцій через відсутність професорів, які їх викладали, натомість він ознайомився з принципами організації навчального процесу в Ремісничому інституті (Gewerbe-Institut) та Будівельній академії (Bau-Academie), відвідав місцеві фабрики. Рахманінов налагодив зв'язки зі знаменитим К. Кармаршем — першим директором політехнічної школи Ганновера, на базі якої згодом було створено Ганноверський університет. За сприяння Кармарша київський учений отримав можливість ознайомитися з роботою місцевих фабрик. У Геттінгенському університеті з ним поділився своїми ідеями з теорії фізичних явищ професор Г.-Ф.-Б. Ріман — автор низки визначних праць з механіки, геометрії, теорії функцій комплексного змінного, теорії чисел. Одночасно Рахманінов оглянув фізичну лабораторію В.-Е. Вебера, відомого своїми дослідженнями електричних і магнітних явищ. У Касселі київ-

ський математик відвідав вищий ремісничий інститут і кілька фабрик; у Гейдельберзі налагодив зв'язки з істориком математики професором М.Б. Кантором та автором низки важливих досліджень з геометрії і лінійної алгебри професором Л.О. Гессе; в Карлсруе обговорював актуальні проблеми практичної механіки з професором Ф. Редтенбахером, відвідав машинобудівні підприємства, на 34 зібранні товариства німецьких натуралістів познайомився з багатьма видатними математиками й астрономами, у тому числі зі знаменитим Ф.-В.-А.-Аргеландером.

У Франції Рахманінова особливо зацікавили лекції М. Шаля, Ж.-Л.-Ф. Бертрана, Ш.-Е. Делоне, Г. Ламе. Він також вивчав специфіку діяльності французьких підприємств з виробництва локомотивів, парових машин, локомотивів, оптичних інструментів, телеграфів, машин з електричними двигунами. На початку 1859 року вчений прибув до Бельгії. У Льєжі він відвідав спеціальні університетські школи технічної освіти: школу для розробки руд та школу для мистецтв і мануфактур, а також оглянув обладнання знаменитих казенних заводів з виробництва вогнепальної зброї. Особливий інтерес для Рахманінова становило відвідання машинобудівного заводу компанії «Коккеріль» (м. Серенг), Товариства доменних печей м. Угре, промислового музею й заводу Кайля (м. Брюссель), льонопрядильні й машинної фабрики (м. Гент). У Нідерландах кийвський учений оглянув промислові підприємства Амстердама.

Під час перебування у Великій Британії йому вдалося прослухати в Королівському інституті Лондона (Royal institution) лекції визначного фізика, основоположника вчення про електромагнітне поле М. Фарадея, а також отримати дозвіл на відвідання Королівського товариства (Royal Society), Товариства мистецтв (Society of Arts), Товариства інженерів (Society of Engineers), Товариства архітекторів (Society of Architects). Цінним для фізико-математичних факультетів університетів Російської імперії Рахманінов уважав досвід поєднання теоретичної і практичної освіти в Королівському коледжі (King's College) та Університетському коледжі (University College)²⁰. Учений також оглянув виставку сільськогосподарських машин,

школу технічної освіти при Кінсінгтонському музеї (Kinsington Museum), знамениті лондонські доки, залізний пароплав Грет-Істерн, підприємства з виробництва пароплавів, ознайомився з системою водопостачання Лондона та практикою використання парових машин у сільському господарстві. На завершення свого перебування у Великій Британії Рахманінов відвідав Единбург, ознайомився в Глазго з місцевою системою водопроводів, рівнем розвитку пароплавства й машинобудування, відвідав університет, зразкові школи для дітей і навчальний заклад для робітників — Ремісничий інститут (Mechanic's Institution), а також оглянув майстерні з будівництва пароплавів у Ліверпулі.

У Сполучених Штатах Америки київський учений налагодив зв'язки з професорами Гарвардського університету, познайомився з відомим американським астрономом, директором обсерваторії в Олбані Б. Гульдом; відвідав низку бостонських заводів і початкових шкіл, оглянув промислові підприємства м. Лоуелла; у Нью-Йорку вивчив структуру парових машин для пароплавів, місцеву систему водопостачання, відвідав адміралтейство. Поглибленню співпраці з американськими вченими сприяло відвідання Рахманіновим м. Спрінгфілда, де його було обрано членом Американського товариства для поширення науки (за поданням Б. Гульда й президента товариства Стефена-Олександра). Люб'язний прийом очікував на київського вченого й у Військовій академії США Вест-Пойнт. В Олбані він відвідав обсерваторію та навчальний заклад для дівчат, де викладали виключно жінки. За сприяння міністра громадських робіт Канади Рахманінов отримав можливість ознайомитися зі станом розвитку річкового судноплавства та водопостачання Монреаля, відвідав католицькі й протестантські навчальні заклади. По дорозі до Клівленда він вивчав конструкції пароплавів, що експлуатувалися на р. Св. Лаврентія й озерах Північної Америки, та оглядав залізницю, що з'єднувала північну й південну Канаду, — Grand Trunk Railway. У Філадельфії Рахманінов установив зв'язки з багатьма вченими, інженерами, механіками, працював у бібліотеці Інституту Франкліна, за підтримки президента центральної пенсільванської дороги Е. Томсона оз-

найомився зі специфікою роботи місцевих машинобудівних підприємств, оглянув родовища вугілля-антрациту, промислові підприємства й залізниці Пенсільванії. Особливе зацікавлення у київського математика викликали наукові установи Вашингтона: Patent-Office, де акумулювалися моделі всіх винаходів США; Смітсонівський інститут (Smithsonian Institution); Coast-Survey — заклад для дослідження американського узбережжя; Топографічне бюро й Національна обсерваторія. Свої плани щодо співпраці Університету Св. Володимира з науковими закладами США він пов'язував з іменем визначного американського фізика, керівника Смітсонівського інституту Дж. Генрі²¹.

Повернувшись до Великої Британії, Рахманінов побував на промислових підприємствах Лондона, Бірмінгема, Манчестера, Шеффілда, а завершилася його закордонна подорож відвіданням Італії, звідки він через Відень повернувся до Російської імперії.

Оглянувши 1862 року Лондонську всесвітню виставку, Рахманінов (з 1860 — ординарний професор) уклав звіт, в якому охарактеризував рівень її організації та значимості презентованих експонатів порівняно з попередніми виставками в Лондоні (1851) і Парижі (1855). На його думку, важливість подібних заходів полягала передусім у сприянні налагодженню міжнародної науково-технічної та економічної співпраці, популяризації актуальних винаходів. Посилаючись на досвід Великої Британії, учений обґрунтовував важливість запровадження в Росії машинного виробництва з точки зору розв'язання соціально-економічних проблем, зміцнення держави, посилення її позицій на міжнародній арені. Водночас він указав на низький рівень представлення досягнень російської промисловості на тлі вдало організованої демонстрації британських, французьких, німецьких, шведських, італійських експонатів²².

Під час закордонного відрядження (1859–1860) ад'юнкт по кафедрі хімії Київського університету Д.М. Абашев прослухав повний курс неорганічної хімії професора Гейдельберзького університету, видатного німецького хіміка-експериментатора Р.-В. Бунзена, а також займався в його лабораторії упродовж навчального семестру²³.

Зв'язки Університету Св. Володимира із зарубіжними науковими центрами мали важливе значення з точки зору покращення матеріальної бази закладів Київського навчального округу, їх забезпечення сучасним лабораторним обладнанням. Для закупівлі необхідних інструментів і матеріалів в.о. механіка університету Л. Фальберг 1860 року відвідав Австрію, Пруссію, Баварію, Саксонію та інші німецькі держави²⁴. До числа найцінніших придбань університетського зоологічного кабінету (1860) належали куплені у паризького натураліста Е. Верро рідкісні ссавці й птахи²⁵. Ординарний професор по кафедрі зоології К.Ф. Кесслер налагодив обмін дублетами з зоологічними музеями Відня, Праги, Мюнхена, Берліна, Бонна, Бреславля (Вроцлава) й Варшави, а ординарний професор кафедри ботаніки А.С. Рогович — рослинами з численними іноземними ботанічними садами²⁶. Здійснювався обмін науковою й навчальною літературою з Королівським Норвезьким університетом. Влітку 1862 року ординарний професор анатомії О.П. Вальтер відвідав Велику Британію, Францію, Німеччину з метою придбання приладдя й препаратів для лекцій²⁷.

У 1860 році ординарний професор зоології Київського університету К.Ф. Кесслер у черговий раз вирушив за кордон та взяв участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у Кенігсберзі. На цей міжнародний науковий форум з'їхалися німецькі вчені, двоє нідерландців, один американець, вісімнадцять природознавців і лікарів з Російської імперії. Свідченням належного рівня організації роботи зібрання стало забезпечення його засідань зручними приміщеннями, фінансування розважальних програм, що передбачали замські поїздки, обіди й вечори, а також оплата проживання учасників у приватних квартирах і вручення їм подарунків, наприклад, від Кенігсберзького фізико-економічного товариства — першого тому виданих ним праць. Відкриття роботи зібрання була затьмарена звісткою про смерть першого діловода з'їзду М.Г. Ратке, відомого своїми дослідженнями в галузі ембріології і порівняльної анатомії. Кесслеру так і не вдалося познайомитися з цим визначним німецьким природознавцем та обговорити з ним

результати його наукової подорожі до Криму. Останньою пам'яткою зі скарбниці наукової спадщини Ратке стала вітальна промова для першого засідання Кенігсберзького з'їзду. Під час роботи зоологічної секції Кесслер зробив доповідь щодо риб Чорного моря, охарактеризувавши такі їх види, як бичок (*Gobius*), макрель (*Scomber scombrus*) та кефаль (*Mugil cephalus et auratus*). Він також повідомив результати власних спостережень за горькушкою (*Rhodeus amarus*) у період нересту й перельотами пеліканів (*Pelecanus onocrotalus*). На завершення зібрання для його учасників було організовано екскурсію до Данцигу. Кесслер високо оцінив значення щорічних з'їздів Товариства німецьких природознавців і лікарів для налагодження зв'язків, обміну думками й спостереженнями між ученими, заохочення їх подальших досліджень, розвитку видавничої співпраці, зрештою, — блискучого піднесення природничих наук та розвитку ідеї об'єднання Німеччини²⁸. Київський учений закликав до запозичення німецького досвіду Російською імперією, де ізолюваність учених, особливо в провінції, згубно позначалася на стані наукових досліджень: «Невиможно сумно для природознавця-фахівця не мати можливості усного обміну думками з іншими спеціалістами, ніколи не чути слів схвалення чи заохочення на адресу своїх занять від людей, які вміють дати їм повну оцінку; потрібно йому володіти великою енергією, щоби в такій самотині не вдатися в апатію, а зберегти свіжість духу й бажання працювати»²⁹.

Упродовж наукової подорожі до Франції, Бельгії, німецьких держав (1860) екстраординарний професор державного лікарства Університету Св. Володимира Ф.Ф. Ергардт вивчав судову медицину. У Відні вчений прослухав лекції з патологічної анатомії, а в Берліні удосконалював свої знання з хімії, працюючи в місцевій лабораторії³⁰. 1864 року, вже перебуваючи на посаді ординарного професора, він отримав дворічне закордонне відрядження.

Склавши в Харківському університеті магістерські іспити з фізики, Ю.І. Морозов у 1860–1862 роках слухав лекції в німецьких, британських, французьких, швейцарських, бельгій-

ських університетах. 1867 року він відвідав Всесвітню виставку в Парижі³¹.

У 1861 році ординарний професор кафедри патологічної фізіології й анатомії Київського університету Ю.І.Мацон на півроку був відряджений за кордон з метою налагодження співпраці із західноєвропейськими вченими, придбання обладнання для університетського патологічного кабінету й вивчення новітніх методик викладання медичних наук. У Бреславлі він оглянув колекції патологічного музею; у Берліні встановив зв'язки зі знаменитим німецьким ученим-патологом, засновником целюлярної патології Р.Л.Х. Вірховим; у Бонні консультувався з питань патологічної анатомії з професором О. Вебером; у Парижі оглянув музеї, шпиталі, фабрику з виробництва мікроскопів; у Шпайєрі був присутній на з'їзді природознавців; відвідав медичні заклади Франкфурта й Дрездена; у Відні познайомився з багатьма знаменитими вченими, зокрема К. Рокитанським та І. Опольцером³². 1867 року Мацон був командирований до Австро-Угорщини й Німеччини.

Доцент по кафедрі акушерства Університету Св. Володимира І.П. Лазаревич 1861 року вирушив у закордонну подорож, упродовж якої вивчав діагностичні й лікувальні заходи, що застосовувались у госпіталях і клініках Відня, Праги, Берліна, Вюрцбурга, Бонна, Парижа, слухав лекції найвидатніших німецьких, австрійських, чеських, французьких медиків, оглядав колекції анатомічних і патологічних препаратів, вивчав нові медичні інструменти. У клініках поблизу Відня він був присутній на кількох операціях, вивчив принцип роботи гальванокаустичного апарата Лейтера, познайомився з професором К. Брауном, який спеціально для нього одного виклав курс лекцій з оперативного акушерства. Київський учений також відвідав місцеву Медико-хірургічну академію, дитячу лікарню св. Анни, засідання Товариства віденських лікарів, на якому було озвучено ідею створення спеціального товариства для ознайомлення громадськості з основами медичних наук. Лазаревич уважав за необхідне запозичення медичними закладами Російської імперії австрійського досвіду популяризації наукових

знань. У Празі він відвідав акушерську клініку загальної лікарні (K.K. Allgemeines Krankenhaus) та дитячу лікарню Франца Йосифа (Franz-Joseph Kinderspital), у Берліні — гімнастико-ортопедичний інститут доктора Беренда; упродовж восьмиденного перебування у Вюрцбурзі познайомився зі знаменитим німецьким ученим-акушером Ф.В. Сканцоні, прослухав курс його лекцій, вивчив патолого-анатомічні препарати. Приємне враження на Лазаревича справив привітний прийом боннського професора акушерства Г. Кіліана. Париж закарбувався в пам'яті київського медика як «столиця смаку й задоволення», де навіть університетські аудиторії нагадували місце для прогулянок, і безперервний рух студентів, яким дозволялося вільно заходити й виходити під час занять, не заважав красномовним лекційним читанням професорів: «Слухачі розміщуються на брудних, низьких, дуже незручних лавах, у різних, іноді мальовничих позах; багато хто сидить, не знімаючи капелюхів. Зате професори своєю гучною, звучною та плавною мовою намагаються всіма силами мистецтва й знання прикувати увагу слухачів до своїх слів. Деякі з професорів для цього вдаються до ефектів, що так властиві парижанам, інші, не заглиблюючись багато в предмет, часом прикрашають свої лекції гостротами, які викликають загальний веселий сміх, теж дуже властивий парижанам; нарешті є професори, які, за відмінного зразкового читання, сповненого глибокої ученості, пробуджують у слухачах благовейну увагу»³³. У Парижі Лазаревичу пощастило познайомитися з видатним хірургом Ш.-М.-Е. Шассеньяком.

У 1861 році закордонне наукове відрядження отримав ад'юнкт по кафедрі приватної патології і терапії Київського університету Л.К. Горецький. Серед європейських наукових центрів його особливо приваблювали Відень і Берлін — «два найголовніших світила, що проливали світло медицини на всю Німеччину»³⁴. Вченого вразив потужний науковий потенціал медичного факультету Берлінського університету, де з кожної дисципліни нараховувалося по декілька викладачів: з хірургії та офтальміатрії — п'ять професорів і п'ять доцентів; з приватної патології і терапії — два професора і два доцента; з терапев-

тичної клініки — три професора. При факультеті діяла велика кількість допоміжних навчальних закладів: анатомічний театр, фізіологічна лабораторія, медичний і хірургічний поліклінічний заклад, а також хірургічна, офтальміатрична й акушерська клініки. «Взявши до уваги всі ці наукові засоби, — наголошував Горецький, — ми не будемо дивуватися, що в Берліні можуть сформуватися вчені фахівці, імена яких відомі всьому світу. Дійсно, мало міст, що володіють такою кількістю закладів і мають стільки засобів до медичної освіти»³⁵. Ученого зацікавили популярні серед іноземних слухачів лекційні курси асистентів факультету з гістології, аналітичної хімії, аускультатції, перкусії, ларингоскопії. Основну увагу він зосередив на заняттях в університетських клініках основоположника експериментальної патології у Німеччині Л. Траубе та відомого німецького клініциста й патолога Ф.Т. фон Фрерікса. Здійснивши порівняльну характеристику їхніх методик, досконалішою Горецький визнав сукупність викладацьких прийомів Траубе, зорієнтованих на оволодіння студентами навичками, що відкривали можливість реалізації їхніх теоретичних знань на практиці. У Берліні він втілював свою давню мрію, побувавши в амбулаторній клініці внутрішніх хвороб М.Г. Ромберга — одного із основоположників німецької клінічної невропатології. Утім, лекції знаменитого німецького вченого розчарували Горецького, оскільки вони більше нагадували йому розповіді про свої молоді роки застарілого лікаря-практика, який відстав від досягнень сучасної науки. У клініці київський медик не зустрів жодного іноземного слухача, і навіть німецьких студентів у ній бракувало. Водночас він високо оцінив наукові здобутки Ромберга часів його творчого розквіту, наголошуючи, що наступні покоління лікарів ще довго звертатимуться до його доробку. Значну увагу Горецький приділив аналізу теоретичного викладання приватної патології і терапії в берлінських науково-освітніх закладах. Прослухавши лекції професора Р. Вірхова з патологічної анатомії і мікроскопії, він наочно переконався, що їх зміст повністю відповідав «славі, якою заслужено користується цей професор в усьому вченому світі»³⁶. Упродовж серпня, під час

канікул у більшості університетів північної Німеччини, Горецький ознайомлювався з роботою лікувально-оздоровчих закладів і вивчав терапевтичну дію джерел Франценсбада, Марієнбада, Карлсбада.

У Відні він відвідував знамениті терапевтичні клініки І. Опольцера, Й. Шкоди та Ф. Гебри, до яких з'їжджалися науковці з усієї Європи. Заняття в клініці Опольцера Горецький уважав корисними не лише для студентів, а й для молодих лікарів-практиків. Водночас, на його думку, курси Шкоди характеризувалися нижчим рівнем практичної значимості: «Лекції свої Шкода читає монотонним навіть, можна сказати, присипним голосом, хоча зміст цих лекцій часто є дуже цікавим; не важко при тому помітити, що Шкода викладає свій предмет з якимось примусом і зазвичай, наскільки можливо, скорочує час свого читання»³⁷. Навчатися в клініці Шкоди Горецький рекомендував досвідченим лікарям, які попередньо займалися в Опольцера. Перебуваючи у Відні, київський учений також відвідував музеї анатоμο-патологічний, анатомічний та природничої історії.

На екстраординарного професора кафедри технології Київського університету Г.О. Чугаєвича, який у 1861 році був відряджений до Великої Британії, Франції, Німеччини, було покладено завдання придбання обладнання для університетських допоміжних навчальних закладів та вивчення цін і способів доставки в Росію копій пам'яток античного й середньовічного мистецтва³⁸.

У наукову подорож європейськими країнами 1861 року вирушив ординарний професор кафедри сільського господарства Харківського університету В.А. Кочетов. Склавши іспити на ступінь доктора медицини, М.Л. Залеський у 1862 році поїхав до Німеччини та Франції, де збирав матеріали для докторської дисертації. Неодноразово перебував у відрядженнях за кордоном ординарний професор кафедри оперативної хірургії і хірургічної клініки В.Ф. Грубе. 1861 року він відвідав Німеччину, Францію, Швейцарію, Бельгію; 1862 — Велику Британію; 1867 — Німеччину та Францію.

Після складення в Харківському університеті іспитів на ступінь доктора медицини Л.Л. Гіршман упродовж 1861–1863 років займався в Німеччині та Франції. З 1864 року він працював асистентом офтальмологічної клініки Вісбадена, а в 1865 році переїхав до Гейдельберга, де збирав матеріали для докторської дисертації і був обраний членом Гейдельберзького офтальмологічного товариства³⁹.

Представник київського комітету Всесвітнього товариства офтальмології, ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Університету Св. Володимира Х.Я. фон-Гюббенет 1862 року головував на одному із засідань Карлсбадського з'їзду німецьких природознавців та лікарів (по хірургічному й офтальмологічному відділенню). По дорозі до Карлсбада учений зустрівся в Бреславлі зі знаменитим німецьким хірургом, винахідником безкровного способу операції (гальванокаустики) А.Г. Міддельдорпфом і спостерігав за функціонуванням гальванокаустичного апарата та методом зарядження його батареї, а також відвідав міську лікарню в Дрездені. Фон-Гюббенету особливо запам'ятався святковий прийом учасників з'їзду у прикрашеному знаменами, гірляндами, вінками та квітами Карлсбаді, де кожному вручили спеціально надруковані з цієї нагоди книги, карту міста, білети на бал і концерт⁴⁰.

Того ж року фон-Гюббенет отримав закордонне відрядження для участі в конгресі офтальмологів у Парижі. Значення подібних міжнародних наукових форумів він убачав передусім у налагодженні особистих зв'язків між ученими з різних країн світу. У конгресі взяли участь французькі, німецькі, австрійські, італійські, бельгійські, російські, чеські, грецькі, португальські, американські, єгипетські офтальмологи. «У той час, як Карлсбад найщиріше прийняв своїх гостей, — згадував Християн Якович, — приготував їм усі зручності, навіть усілякі розваги, коли це зібрання здавалося для усього населення Карлсбада святом, для Парижа сам з'їзд видавався чимось незручним та обтяжливим»⁴¹. Перебіг конгресу став яскравою ілюстрацією стану розвитку тогочасної офтальмології, він сприяв порушенню нових актуальних проблем, популяризації наукових досліджень та

виявленню прогалин у них. На думку фон-Гюббенета, цей науковий форум став поразкою французьких офтальмологів і водночас блискучим тріумфом німецьких, які відігравали провідну роль у його роботі й організації: «Не завадило би мати подібні всесвітні конгреси й у інших галузях. Результат був би однаковим і в хірургії, і в медицині. Виявилося би, що і тут французи абсолютно відстали. У хірургії англійці їх далеко випередили за чіткістю, сміливістю й блискучими результатами ... можна сказати навіть, що в Парижі тепер важко побачити неабияку операцію. Про внутрішню медицину нічого й говорити. Там німецька школа в усякому разі заволодіє лавровим вінком!»⁴². 1869 року фон-Гюббенет репрезентував Київський університет на міжнародній конференції представників товариств опікування пораненими й хворими воїнами в Берліні⁴³.

У 1862–1863 рр. ад'юнкт по кафедрі чистої математики Університету Св. Володимира П.Е. Ромер прослухав у Берліні курси, присвячені теорії кратних визначених інтегралів, інтегральному обчисленню. Особливо вчений цікавився специфікою діяльності тих університетів, що не обмежувалися теоретичною роботою, поєднуючи її з науково-практичною. До числа таких закладів належали Гентський університет, у складі якого було створено Школу будівельного мистецтва, та Льежський університет, якому підпорядковувалася Школа мистецтв, промислових підприємств і шахт (Ecole des arts et manufactures et des mines), що складалася з відділень гірничого мистецтва, мануфактурного й механічного. Поряд із студіюванням програми фізико-математичного факультету, випускники Льежської школи отримували серйозну практичну підготовку та здобували диплом лише за умови успішної самостійної розробки планів проєктованих машин. Вивчивши досвід Гентської і Льежської шкіл, Ромер закликав до створення технічних училищ при університетах Російської імперії. На підтвердження затребуваності в суспільстві подібних інновацій він наводив приклади студентів, які по закінченні фізико-математичного факультету Київського університету мусили здобувати додаткову освіту в інших, професійно орієнтованих, навчальних закладах⁴⁴. Потому Ромер озна-

йомився з особливостями навчальної і науково-дослідної діяльності Брюссельського університету, відвідав низку промислових підприємств. Сильне враження на вченого справила Всесвітня виставка в Лондоні (1862), що за його словами, краще за будь-які книжки презентувала основні промислові досягнення різних країн і відкривала можливість здійснити їх порівняльну характеристику. За сприяння завідувача російського відділу Ромер зміг відвідати зал виставки до її офіційного відкриття.

Готуючись до здобуття в Харківському університеті ступеня магістра зоології, П.Т. Степанов упродовж 1862–1864 рр. удосконалював свої знання в Німеччині, Франції, Італії, Великій Британії. 1863 року, після складення магістерських іспитів з хімії, на два роки за кордон був командирований Ф.М. Гарнич-Гарницький.

У 1863 році дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат міністерства народної освіти, магістр ботаніки Я.Я. Вальц (Університет Св. Володимира). У Берліні він швидко налагодив зв'язки з місцевими вченими, вивчав наукову літературу з біології, відвідував засідання Ботанічного товариства для дослідження провінції Бранденбург і сусідніх країн; прослухав курси лекцій професорів: О. Брауна з листорозташування й приватної ботаніки, П.-Ф.-А. Ашерзона з ботанічної систематики та інш. Особливо цінним не лише для ботаніків, але й для всіх природознавців, Вальц уважав курс засновника наукової школи електрофізіології Е.-Г. Дюбуа-Реймона, присвячений огляду новітніх досягнень у галузі природничих наук. Його лекції відзначалися змістовністю й досконалим стилем викладу матеріалу, поєднанням відомостей з природознавства, історії, літератури, археології. Дюбуа-Реймон унікав громіздких, але порожніх фраз, віддаючи перевагу викладу фактів, які найкрасномовніше відображали систему його поглядів. Вальц узяв участь у ботанічному конферсаторіумі Брауна, де на запропоновані професором теми слухачі готували доповіді, що супроводжувалися обговоренням і дискусіями⁴⁵. Багато часу київський учений приділив дослідженню під мікроскопом судинних пучків папороті, а також вивчав прісноводні водорості,

керуючись настановами Н.Прінгсхейма. Крім того, Вальц здійснив екскурсії до ботанічного саду й оранжереї м. Карлсруе, упродовж місяця вивчав флору м. Крейцнах, передусім рослини солоних ґрунтів; узяв участь у з'їзді німецьких природознавців (м. Гіссен); оглянув виставку мікроскопів, колекції місцевого гербарію й ботанічного саду; ознайомився з мінералогічною колекцією, зібранням опудал і рослинами оранжереї замку австрійського ерцгерцога Стефана; відвідав ботанічний сад м. Марбурга. Київського вченого особливо зацікавили досліді щодо прищеплення кленів у Гіссенському ботанічному саду. Упродовж п'ятиденної екскурсії між Берліном і Віттенбергом він вивчав місцеву флору, подорожував узбережжям р. Ельби, взяв участь у зібранні Бранденбурзького ботанічного товариства, де зробив доповідь щодо результатів власних досліджень закритих квітів *Lamium amplexicaule* L.⁴⁶. У Лейпцигу професор Г.Г. Меттеніус ознайомив Вальца з колекціями ботанічного саду та поділився своїми спостереженнями за папороттю групи *Nupharophyllaceae*. Професор В. Гофмейстер, автор низки визначних досліджень у галузі порівняльної морфології рослин, провів для київського ботаніка екскурсію по Гейдельберзькому ботанічному саду. У Фрайбурзькому університеті Вальц слухав лекції одного із основоположників мікології професора Г. де Барі та здійснював дослідження під його керівництвом, а також відвідував засідання місцевого Товариства природознавців. Київський ботанік високо оцінив лекційний курс де Барі, присвячений анатомії, фізіології і морфології рослин, що вирізнявся високим рівнем наочності, численними мікроскопічними демонстраціями. На лекціях з альгології німецький професор ознайомлював студентів з результатами своїх численних неопублікованих досліджень. Водночас Вальц повернувся до вивчення папороті, здійснюваного ним раніше в Берліні, оскільки на з'їзді німецьких лікарів і природознавців у Гіссені виявилися протиріччя між результатами його досліджень та відомого ботаніка-мікроскопіста професора Л. Діппеля⁴⁷.

Наукова й навчальна діяльність ботанічного саду Київського університету розвивалася в тісній співпраці з провідними євро-

пейськими центрами біологічних наук. Лише впродовж 1863 року він отримав 2260 сортів насіння від Християнійського, Бреславльського, Вюрцбурзького, Берлінського, Грейфсвальдського, Марбурзького, Паризького, Краківського ботанічних садів⁴⁸.

У 1865 році ординарний професор кафедри медичної хімії і фізики Університету Св. Володимира О.О. Шеффер отримав закордонне відрядження з метою вивчення методики викладання медичних дисциплін і придбання приладдя для практичних занять⁴⁹. Того ж року за кордон були командировані в.о. екстраординарного професора кафедри хімії І.А. Тютчев та доцент кафедри фармації і фармакогнозії Е.Г. Неметті.

З метою підготовки до здобуття в Харківському університеті ступеня магістра мінералогії О.С. Брію 1865 року вирушив у закордонну подорож, упродовж якої він слухав лекції і відвідував практичні заняття в Берліні, Фрайберзі, Відні, презентував результати власних досліджень на засіданнях Віденської АН⁵⁰.

На тлі загальної картини поживлення міжнародної співпраці вітчизняних університетів упродовж 60-х рр. XIX ст. з боку адміністративних органів не завжди приділялася належна увага визначним подіям європейського наукового життя. 1866 року повідомлення про «вкрай виснажені кошти» отримав від міністерства народної освіти ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Київського університету Х.Я. фон-Гюббенет у відповідь на прохання профінансувати поїздку на Міжнародний офтальмологічний конгрес у Відні (1866), куди делегували по декілька своїх учасників навіть такі малі, порівняно з Росією, держави, як Баварія, Саксонія та ін.⁵¹ Зрештою, за клопотанням Ради Університету, для участі в конгресі професор був звільнений у відпустку за кордон на літній вакаційний час⁵². Одночасно міжнародні наукові зв'язки отримували імпульс завдяки особистій ініціативі вчених, які за відсутності фінансування з боку держави здійснювали закордонні відрядження за власний рахунок. Наприклад, помічник директора терапевтичної факультетської клініки Університету

Св. Володимира О.Л. Липський зголосився здійснити подорож за свої кошти до Берліна, Відня, Парижа упродовж вакаційного часу (з травня по серпень 1865 року)⁵³.

Працюючи над третім томом «Оперативної хірургії»⁵⁴, ординарний професор оперативної і військової хірургії Київського університету Ю.К. Шимановський подав клопотання щодо його відрядження за кордон задля відвідання німецьких шпиталів і вивчення новітніх тенденцій розвитку європейської військово-польової хірургії. Ученого передусім цікавили здобутки німецьких хірургів у лікуванні поранених під час австро-пруської війни 1866. У результаті ознайомлення з роботою численних лікувальних закладів він упевнився в перевазі консервативного лікування за допомогою гіпсової пов'язки перед ампутацією. Шимановський дізнався про обізнаність у Німеччині з його працями й широке використання німецькими медиками, переважно учнями знаменитого Г.-А. Барделебена, винайденого ним виду гіпсової пов'язки. Київський професор визнав, що нарівні з медичними інноваціями, швидкому одужанню поранених сприяла атмосфера доброзичливості, створена персоналом і добровільними доглядальницями — освіченими дамами з вищого товариства. Під час подорожі Шимановського найбільше вразило прощання в шпиталі із солдатом-слов'янином з ворожої австрійської армії: «Правда, рука пораненого лежала у пов'язці, а в лівій руці тримав він люльку, тютюн та інші речі, якими спорядили його на дорогу. Для висловлення подяки не було в нього, виходить, ні слів, ні рук, але вираз обличчя неосвіченого солдата ясно промовляв, якою любов'ю огортали його в шпиталі супротивника. Він посміхався кожному з оточуючих його, уклонявся, з виглядом такої вдячності бурмотів на незнайомому наріччі, що не в мене одного набігли на очі сльози при цій сцені»⁵⁵. Значну увагу під час відрядження вчений приділив вивченню систем вентиляції приміщень німецьких клінік з метою врахування їх досвіду київськими лікувальними закладами⁵⁶.

У 1866 році ординарний професор кафедри фізики та фізичної географії Новоросійського університету В.І. Лапшин

вивчав вулканічні явища поблизу острова Санторін в Егейському морі. Результати цих досліджень було опубліковано на сторінках «Записок Імператорського Новоросійського університета» (1867, Т. 1). Того ж року доцент по кафедрі фізики Харківського університету А.П. Шимков був відряджений до Німеччини й Франції.

Діапазон міжнародних зв'язків вітчизняних університетів не обмежувався Європою, одночасно сягаючи американського, австралійського й африканського континентів. 1866 року канцлер Мельбурнського університету, повідомляючи про готовність очолюваного ним закладу приймати на навчання випускників «знаменитих навчальних закладів Європи», звернувся з проханням надати докладну інформацію щодо навчального процесу й документації Київського університету. Відповідно, до Австралії було надіслано загальний статут імператорських російських університетів, правила для студентів Університету Св. Володимира, положення про іспити на звання дійсного студента й на науковій ступені⁵⁷. 1867 року випускник Київського університету І. Жагелль, який проживав у Каїрі, подарував його зоологічному кабінету крокодила, гіпопотама, колекцію нільських риб та інші експонати⁵⁸.

Поширеною була практика використання вакацій для закордонних наукових поїздок. Наприклад, 1866 року під час канікул доцент кафедри хімії Київського університету П.П. Алексєєв оглядав зарубіжні лабораторії; 1867 року ординарний професор анатомії О.П. Вальтер здійснював за кордоном дослідження щодо впливу хлору на живих істот⁵⁹.

Доцент кафедри електротерапії Харківського університету І.С. Сицяно у 1866, 1868 і 1877 роках вивчав досвід діяльності австро-угорських, німецьких, французьких, бельгійських, італійських лікувальних закладів⁶⁰.

Вивченню хімії у провідних європейських університетах, передусім французьких і німецьких, було присвячене дворічне відрядження магістра М.А. Бунге, яке він отримав від Київського університету в 1868 році⁶¹. Того ж року ординарний професор по кафедрі спеціальної патології В.Т. Покровський

займався в клініці основоположника наукової психіатрії В. Грізінгера й патолого-анатомічному інституті м. Берліна⁶².

Під час закордонної подорожі 1868–1869 рр. доцент анатомії і фізіології Новоросійського університету Н.О. Бернштейн за пропозицією проф. К. Лудвіга здійснював у Лейпцизькому університеті дослідження функцій підшлункової залози, що були опубліковані німецькою мовою у вигляді статті «Zur Physiologie der Bauchspeichelabsonderung» («Фізіологія секреції підшлункової залози») у виданнях «Berichte der Kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften» («Доповіді Королівського саксонського наукового товариства») від 12 лютого 1869 року та «Arbeiten aus der physiologischen Anstalt zu Leipzig, 4-ter Jahrgang» («Праці фізіологічного інституту Лейпцига, 4-й рік»)⁶³.

Наприкінці грудня 1869 — у січні 1870 року професор по кафедрі хімії Університету Св. Володимира П.П. Алексєєв, як член наглядової комісії зі зведення хімічної лабораторії, вивчав обладнання й принципи організації експериментальних науководослідних закладів Берліна та Лейпцига⁶⁴. Радою Київського університету було прийнято рішення про асигнування 40 000 руб. на будівництво нової лабораторії, оскільки попередня єдина в Європі залишалася без водогону й газопроводу. Стрімке піднесення природничих наук, медицини, промисловості в німецьких державах Алексєєв пов'язував зі значною кількістю сучасних хімічних лабораторій. Завдяки державній підтримці їх діяльності Німеччина за рівнем розвитку хімії випередила Францію, де, за словами київського професора, не було «майже жодної хорошої лабораторії». Вельми красномовно виглядали наведені ним статистичні дані, згідно з якими із загального обсягу наукових публікацій у галузі хімії за 1867 рік частка німецьких учених складала 48%, французьких — 25%, російських — близько 8%⁶⁵.

* * * * *

Отже, розширення спектру міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів, зростання кількості наукових відряджень, що відбувалося в період ліберальних суспільно-політичних реформ 60–70-х років XIX ст., сприяло піднесенню організації науково-дослідної і освітньої роботи в Російській імперії до західноєвропейського рівня, а відтак і подоланню нестачі висококваліфікованих кадрів, нарощуванню науково-технічного потенціалу держави, розв'язанню економічних і соціальних проблем, зміцненню її авторитету на міжнародній арені, втраченого внаслідок поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. Оновленню професорсько-викладацької колегії університетів сприяло те, що при розподілі закордонних відряджень перевага надавалася молодим науковцям, які готувалися до зайняття кафедр⁶⁶. Зокрема, у зв'язку із запровадженням, згідно з університетським статутом 1863 року, кафедри історії слов'янських законодавств вітчизняні вчені під час закордонних наукових подорожей великого значення надавали ознайомленню з пам'ятками слов'янського права. Багато уваги приділялося вивченню методики викладання слов'янознавчих дисциплін, а також налагодженню зв'язків із зарубіжними слов'янськими громадсько-культурними діячами — основоположником порівняльної граматики слов'янських мов, академіком Віденської АН Ф. Міклошичем, засновником словацької літературної мови М. Гатталою, творцем сербської літературної мови В.С. Караджичем, керівником Слов'янського з'їзду в Празі (1848) Ф. Палацьким, першим президентом Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі та інш. Загалом міжнародні зв'язки вітчизняних університетів створювали сприятливі умови для реалізації суспільно-політичних перетворень 60–70-х років, стимулюючи розвиток їх наукового забезпечення та лібералізацію громадсько-культурного життя Російської імперії.

¹ Протоколы заседаний Совета 2 и 23 ноября, 14 и 19 декабря // Университетские известия. — 1862. — № 11–12. — С. 52.

² Отчёт о занятиях адъюнкта В. Демченка во время заграничного его путешествия с учёною целью // Там само. — 1861. — № 4 (декабрь). — С. 7–8.

³ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 127. — Арк. 196(зв.).

⁴ Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. — К., 1861. — С. 9–10.

⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 127. — Арк. 200.

⁶ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. г. // Университетские известия. — 1862. — № 9. — С. 48.

⁷ Отчёт о занятиях адъюнкта Н. Ренненкамппа, во время заграничного его путешествия с учёною целью // Там само. — 1862. — № 4. — С. 5.

⁸ Там само. — С. 14.

⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 307. — Спр. 6. — Арк. 15–20.

¹⁰ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. год // Университетские известия. — 1869. — № 9. — С. 45.

¹¹ Отчёт исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки в славянские земли с учёною целью, с 15 июня 1862 года по 15 декабря 1863 года // Там само. — 1864. — № 2. — С. 91.

¹² Там само. — С. 108.

¹³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 139. — Арк. 83.

¹⁴ Там само. — Оп. 301. — Спр. 801. — Арк. 1.

¹⁵ Там само. — Оп. 306. — Спр. 195. — Арк. 42.

¹⁶ *Струве Ф.* Путевые заметки. Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и германию, с 1 июня — 1 октября 1868 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1869. — Т. 3. — С. 470.

¹⁷ Там само. — С. 491.

¹⁸ *Богшиц Б.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1870. — Т. 5. — С. 18.

¹⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 259. — Арк. 4.

²⁰ Краткий очерк о путешествии профессора Рахманинова // Университетские известия. — 1861. — № 2 (октябрь). — С. 7.

- ²¹ Там само. — С. 14.
- ²² Отчёт профессора Рахманинова о Лондонской всемирной выставке // Там само. — 1862. — № 2. — С. 6.
- ²³ Отчёт и речь, читанные в торжественном собрании Университета Св. Владимира 30-го августа 1861 года. — К., 1861. — С. 8.
- ²⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 299. — Спр. 79. — Арк. 1–4.
- ²⁵ Там само. — Оп. 465. — Спр. 128. — Арк. 6.
- ²⁶ Там само. — Спр. 127. — Арк. 197.
- ²⁷ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч.г. // Университетские известия. — 1862. — № 9. — С. 55.
- ²⁸ *Кесслер К.Ф.* Краткий отчёт о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге // Там само. — 1861. — № 1. — С. 140.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 127. — Арк. 199–199(зв.).
- ³¹ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — Х., 2008. — С. 79.
- ³² Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч. г. // Университетские известия. — 1862. — № 9. — С. 51.
- ³³ *Лазаревич И.* Заметки о путешествии за границу с учёною целью // Там само. — 1862. — № 1. — С. 22.
- ³⁴ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого // Там само. — 1863. — № 2. — С. 26
- ³⁵ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого // Там само. — 1863. — № 1. — С. 5.
- ³⁶ Там само. — С. 34.
- ³⁷ Письма из чужих краёв адьюнкта по кафедре частной патологии и терапии Л. Горецкого // Там само. — № 2. — С. 33.
- ³⁸ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1862–63 уч.г. // Там само. — 1862. — № 9. — С. 54.
- ³⁹ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 242–243.
- ⁴⁰ *Фон-Гюббенет Х.Я.* Отчёт о Карлсбадском съезде немецких естествоиспытателей и врачей с 19 по 26 сентября 1862 г., по хирургическому и офтальмологическому отделению // Университетские известия. — 1863. — № 2. — С. 48–49.

⁴¹ *Гюббенет Х.Я.* фон Об офтальмологическом конгрессе в Париже с 30 сентября по 4 октября 1862 года // Там само. — 1862. — № 9. — С. 63.

⁴² Там само. — С. 70.

⁴³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 59. — Арк. 10.

⁴⁴ Отчёт адъюнкта Ромера, командированного за границу от Университета Св. Владимира в 1862 и 63 году // Университетские известия. — 1864. — № 8. — С. 5.

⁴⁵ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 1-го января по 26 марта нов. ст. // Там само. — 1864. — № 5. — С. 53–54.

⁴⁶ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 27 марта по 30 июня нов.ст. // Там само. — 1864. — № 8. — С. 21.

⁴⁷ Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с ноября 1864 по январь 1865 года // Там само. — 1865. — № 1. — С. 23.

⁴⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 139. — Арк. 143(зв.)–144.

⁴⁹ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1863–64 уч.г. // Университетские известия. — 1864. — № 9. — С. 6.

⁵⁰ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — Х., 2008. — С. 145.

⁵¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 81. — Арк. 1–15.

⁵² Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1865–66 уч.г. // Университетские известия. — 1866. — № 9. — С. 14.

⁵³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 304. — Спр. 18. — Арк. 1–6.

⁵⁴ *Шимановский Ю.К.* Оперативная хирургия. — К., 1864. — Т. 1; 1865. — Т. 2; Спб., 1869. — Т. 3.

⁵⁵ Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. — Отчёт проф. Шимановского // Университетские известия. — 1867. — № 1. — С. 24.

⁵⁶ Хирургический результат путешествия за границу после войны 1866 года. — Отчёт проф. Шимановского // Там само. — 1867. — № 3. — С. 13–14.

⁵⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 306. — Спр. 263. — Арк. 2–6.

⁵⁸ Там само. — Спр. 54. — Арк. 1–6.

⁵⁹ Краткий отчёт по Университету Св. Владимира за 1866–67 уч.г. // Университетские известия. — 1867. — № 9. — С. 10.

⁶⁰ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 125.

⁶¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 307. — Спр. 105. — Арк. 2–25.

⁶² Там само. — Спр. 6. — Арк. 48–59.

⁶³ *Бернштейн Н.* Отчёт о поездке за границу // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1871. — Т. 7. — С. 174.

⁶⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 1–17.

⁶⁵ Отчёт о путешествии для осмотра новых лабораторий в Берлине и Лейпциге (Профессора Алексеева) // Университетские известия. — 1870. — № 6. — С. 3.

⁶⁶ ЦДАК України. — Ф. 707. — Оп. 18. — Спр. 482. — Арк. 6–6(зв.).

Розділ 2

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ (остання третина XIX ст.)

В європейській історії остання третина XIX ст. позначилася зростанням обсягів промислового виробництва, індустріалізацією, поглибленням конкуренції між провідними промисловими країнами та їх колоніального суперництва на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталів. У змаганнях між великими державами за світове лідерство зросло значення військової могутності, набула поширення гонка озброєнь. Водночас цей період вирізнявся стрімким піднесенням природознавства, науковими здобутками, що дали потужний імпульс розвитку світової цивілізації: винайденням і широким застосуванням електроенергії, телефонного зв'язку, радіо, фонографу, кінематографу, двигунів внутрішнього згорання, автомобіля, засобів повітроплавання й авіації... Найвизначніші відкриття, що здійснили революцію в системі тогочасних поглядів у галузі науки й техніки і заклали підвалини сучасного наукового розвитку, стали можливими завдяки координації зусиль дослідників із різних країн, активізації інтеграційних процесів у науці й освіті.

2.1. Зв'язки в галузі історії, філології і філософії

Упродовж останньої третини XIX ст. наукові традиції Університету Св. Володимира, незважаючи на запровадження 1884 року статуту, що суттєво обмежував його автономію,

розвивались у тісному зв'язку із зарубіжними науково-освітніми закладами. Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-літнього ювілею Київського університету (1884), до якого надійшли адреси з українських земель Австро-Угорщини: від Чернівецького університету¹, Інституту Оссолінських у Львові — з щирими зиченнями розвитку й успіху («serdeczne życzenia rozwoju i powodzenia»)², а також від Львівського університету — із побажанням, щоби Університет Св. Володимира ніколи не зупинявся на шляху наукового прогресу, і щоби йому ніколи не бракувало умов для успішного розвитку («nie ustawał nigdy na drodze postępu naukowego i by mu nigdy nie brakło warunków pomyślnego rozwoju»)³. Ректор Страсбурзького університету кайзера Вільгельма надіслав із берегів Рейну до берегів Дніпра теплі побажання процвітання й благополуччя: «Warme Segenswünsche für das fernere Blühen und Gedeihen der Universität des heiligen Wladimir eben vom Rheine an die Ufer des Dnjepr»⁴. В адресі Лейпцизького університету визнано славу давнього міста Києва та його університету як «центру східноєвропейської культури» («Zentrum der Kultur für die östlichen europäischen Länder»)⁵. У письмовому привітанні Імператорського королівського університету Карла Фердинанда (м. Прага) наголошувалося, що заснований півстоліття тому Університет Св. Володимира достойний бути зарахованим до числа старших навчальних закладів⁶. В адресі Королівського хорватського університету Франца-Йосифа I (м. Загреб) значення Київського університету для розвитку науки й освіти ототожнено з роллю в духовному житті Російської імперії Києво-Печерської Лаври⁷. Письмове привітання колективу Університету Св. Володимира надіслав також видатний українсько-чеський фізіолог В. Томса — випускник Карлового університету, доктор медицини (1854) та хірургії (1859). 1865 року Київським університетом йому присуджено ступінь доктора медицини. Учений перебував на посадах екстраординарного (з 1865 р.) та ординарного (з 1867 р.) професора кафедри фізіології. Упродовж 1865–1884 рр. він викладав в Університеті Св. Володимира фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіологічну лабораторію, брав ак-

тивну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник з фізіології тощо⁸. Утім, за станом здоров'я Томса не зміг особисто взяти участь у святкових заходах, присвячених 50-літньому ювілею Київського університету, та у своєму письмовому привітанні наголосив: «До самого останнього часу я сподівався, що зможу бути присутнім на п'ятдесятилітньому ювілейному святі дорогого мені Університету Св. Володимира. Неприятливі умови мого здоров'я однак завадили здійсненню цього мого щирого бажання. Висловлюючи істинну подяку за запрошення, яким ушанував мене Університет, покійрно прошу Ваше Превосходительство прийняти запевнення в цілковитій повазі та щирій відданості!»⁹.

До Київського університету надійшли вітальні адреси і від Берлінського, Віденського, Геттінгенського, Единбурзького, Римського університетів (ілюстр.3), Імператорської Римсько-Католицької Академії (ілюстр.4), Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, фірми Брокгауза в Лейпцигу¹⁰.

Водночас в Університеті Св. Володимира набула розвитку традиція вшанування пам'ятних дат історії зарубіжних країн. 1888 року до Белграда була направлена перекладена Т.Д. Флоринським французькою мовою вітальна телеграма з нагоди 100-літнього ювілею В.С. Караджича¹¹, а 1898 року до Сербської королівської академії надіслана телеграма у зв'язку з відзначенням у Сербії перенесення з Відня до Белграда праху В.С. Караджича¹². 1880 року Рада Київського університету отримала повідомлення від ректора Будапештського університету щодо святкування столітньої річниці відновлення цього закладу за правління королеви Марії Терезії (ілюстр. 1–2)¹³.

Успішно розвивався книгообмін Університету Св. Володимира із зарубіжними культурно-освітніми установами. Він брав активну участь у забезпеченні новими книжками фондів культурно-освітніх закладів Балкан. 1879 року за посередництва Одеського болгарського настоятельства до ректора М.Х. Бунге звернувся директор Болгарської народної бібліотеки Г. Кирков з проханням про надання «Университетских известий» та інших видань. Подарувати болгарському читачеві свої праці зголо-

силися вчені: О.В. Романович-Славатинський — «Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева», «Пособие для изучения русского Государственного Права»; О.П. Матвеев — «Руководство к повивальному искусству»; С.С. Гогоцький — «Философский лексикон», «Философский словарь», «Критическое обозрение на сочинение «Немецкая психология», «Философия XVII и XVIII в.», «Критическое обозрение учения Римской церкви», «Речь при открытии высших женских курсов», «Краткое обозрение педагогики»; Ф.Я. Фортинський — «Научно-историческая деятельность Георга Вайца», «Новые открытия в области истории ордена Тамплиеров», «Критико-библиографический отдел 1873–1874, 1875–1876 и 1877», «Причины распада монархии Карла Великого», «Развитие Папской власти», «Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г.», «Титмар Мерзебургский и его хроника»¹⁴.

Висловлюючи подяку Київському університету за допомогу в поповненні фондів Болгарської народної бібліотеки, Кирков зауважував: «При цьому вважаю за обов'язок від імені Болгарської Народної Бібліотеки душевно подякувати поважним дарувальникам за їх інтелігентне приношення і, взагалі, за те співчуття, з яким вони відгукнулися на запрошення Бібліотеки за посередництва Болгарського Настоятельства в Одесі.

Ми, болгари, дуже раді цьому інтелігентному подарунку, і просвітницька участь російської людини в такій святій справі тим більше радує нас, що за вкрай розладженого стану наших шкіл, позбавлених під час облаштування краю майже всього освітянського персоналу, Болгарська Народна Бібліотека є якби випадковим розсадником освіти для всіх поколінь столичного населення, так само, як і для всіх депутатів Народних Законодавчих Зборів»¹⁵.

Станом на 1882 рік бібліотека Університету Св. Володимира отримувала 55 різноманітних періодичних видань зарубіжних наукових установ¹⁶. 1887 року Мюнхенська державна бібліотека передала їй у тимчасове користування чотири санскритські рукописи¹⁷. У 1894 році керівництво Комунального й госпі-

тального архіву префектури департаменту Луари (Франція) погодилося надати університету екземпляр опису документів¹⁸. 1895 року І.В. Лучицький подав до історико-філологічного факультету доповідну записку з проханням посприяти налагодженню обміну виданнями університету з Мадридською АН¹⁹.

З точки зору координації наукових досліджень європейських учених важливе значення мав III Археологічний з'їзд, що відбувся на базі Університету Св. Володимира в серпні 1874 року. Делегатами Югослов'янської академії наук і мистецтв (Загреб) на з'їзді були її президент Ф. Рачкі та В. Ягич, який презентував доповідь «Про давній глаголичний напис на острові Велья (Veglia) — Къркъ, Адриатичного моря» та фотографії старожитностей із колекції академії²⁰. Від Белградського вченого Дружества С. Новакович представив сербською мовою реферат «Погляд на розвиток східнослов'янської культури переважно до навали турок», а також продемонстрував сербські рукописи, монети, зразки давнього сербського мистецтва. Моравське товариство вітчизняних старожитностей (Брюнн) репрезентував на з'їзді Б. Дудік, який привіз на виставку колекції золотих монет і рукопис «Martyrologium Odonis» та виголосив німецькою мовою доповідь на тему «Дохристиянські могильники в Моравії». Резонансу набуло обговорення порушеного в рефераті чеського історика М. Коляра питання щодо укладення топографічного словника всіх слов'янських земель. Доповідь делегата Познанського товариства любителів наук і словесності С. Дзіяловського була присвячена огляду археологічних знахідок у Познані. Французький славіст Л. Леже ознайомив учасників з'їзду з виявленими в бібліотеці м. Тура, невідомими раніше, пам'ятками слов'янської писемності. Загалом до списку членів III Археологічного з'їзду були включені вчені з Чехії (О.І. Коляр, М. Коляр, барон Еренбург), Моравії (Й. Ванкель, Б. Дудік), Польщі (С. Дзяловський), Сербії (С. Новакович), Франції (Л. Леже, А. Рамбо), Угорщини (Ф. Ромер), Австрії (О.І. Тарлецький)²¹.

У серпні 1899 року Київський університет став центром проведення XI Археологічного з'їзду, на який з'їхалися делегати

європейських наукових установ: Карлового університету (Л. Нідерле, І. Полівка), Вищої школи в Софії (В.М. Златарський, Л. Мілетіч, Б.С. Цонев, І.Д. Шишманов), Чеської Академії Наук (Я. Челяковський, О.В. Піч), Краківської Академії (Ф. Копера), Товариства любителів чеських старожитностей у Празі (П. Папачек), Товариства Prussia в Кенігсберзі (Є. Чіхак), Товариства антикварів Франції (барон І.А. де Бай), Музею міста Берсунь у Чехії (П. Папачек), Музею в Сараєво (К. Хорманн, Ч. Трухелка), Угорського національного музею (Я. Янко), Імператорського музею у Відні (Ф. Хегер), Школи красних мистецтв у Кенігсберзі (Є. Чіхак). Офіційними членами з'їзду були вчені з Німеччини, Франції, Австрії, Чехії, Моравії, Угорщини, Румунії, Польщі, Болгарії, Боснії, Туреччини, США, і зокрема, представник Буковини, що на той час належала Австро-Угорщині, визначний український мовознавець і громадсько-політичний діяч, професор Чернівецького університету С.Й. Смаль-Стоцький. У діловій документації з'їзду наголошувалося, що учасників могло би бути й більше, «якби несподівано порушене питання про безпеку, що становить Галицька мова, не завадило найближчим нашим сусідам Слов'янам узяти участь у наших роботах»²². Звернення голови Наукового товариства імені Шевченка М.С. Грушевського до організаторів з'їзду з проханням надати можливість ученим з Галичини виголошувати доповіді українською мовою наштовхнулося на впертий опір з боку поборників українофобства на теренах Російської імперії, і зокрема декана історико-філологічного факультету Т.Д. Флоринського.

Відомого чеського славіста Л. Нідерле було обрано почесним головою першого засідання першого відділення з'їзду «Старожитності первісні», на якому делегат Музею в Сараєво К. Хорманн прочитав російською мовою реферат, присвячений старобоснійським надгробним пам'ятникам, а його співвітчизник Ч. Трухелка представив доповідь «Доісторичні документи Боснії-Герцеговини». Значний інтерес і палкі дискусії викликав реферат самого Нідерле «Про час переселення слов'ян з півночі гір Карпатських до Угорщини», виголошений на засіданні

восьмого відділення «Старожитностей південних і західних слов'ян», почесним головою якого був його колега з Карлового університету І. Полівка. У цьому ж відділенні представник Вищої школи в Софії В.М. Златарський виступив із доповіддю «Де слід шукати нову болгарську столицю».

У роботі IV Археологічного з'їзду, що відбувся в Одесі 1884 року, взяли участь делегати Хорватського археологічного товариства С. Любіч і Ф. Рачкі, Грецького філологічного товариства в Константинополі А. Пападопуло-Карамевс, Археологічного музею в Ольмюці (Оломоуці) Г. Ванкель²³.

Провідною формою міжнародних зв'язків університетів України 70–80-х років XIX ст. були закордонні наукові подорожі учених, причому, відповідно до пропозиції комісії з розгляду звіту міністерства народної освіти Російської імперії за 1869 рік, відрядження за державні кошти мали надаватися передусім молодим професорам, «від яких університети більше мають право очікувати корисні результати в майбутньому, аніж від професорів, які закінчують уже свій викладацький терен»²⁴.

Доцент по кафедрі філософії Університету Св. Володимира М.Є. Скворцов, який упродовж 1868–1869 рр. і 1869–1870 рр. викладав також грецьку словесність, задля підготовки до друку діалогу Платона був командирований за кордон з червня 1870 по серпень 1871 року.

Основні завдання закордонної поїздки 1870 року ординарного професора римської словесності Київського університету В.І. Модестова полягали в ознайомленні з результатами останніх археологічних розкопок у Римі; вивченні римської топографії; студіюванні новітньої італійської наукової літератури, відсутньої в Російській імперії; підготовці своїх творів до друку німецькою мовою у Лейпцигу; розвитку існуючих і налагодженні нових зв'язків у європейському «філологічному світі»²⁵.

М.П. Драгоманов, здобувши 1870 року в Університеті Св. Володимира ступінь магістра всесвітньої історії, вирушив у дворічну наукову подорож, упродовж якої він мав змогу поглибити свої знання з історії, ознайомитися з викладацькими методиками провідних навчальних закладів Західної Європи.

У липні 1871 року, згідно з наказом міністерства народної освіти, термін відрядження було подовжено до січня 1873 року, а в лютому цього року — до травня²⁶. Свої враження від закордонної поїздки Драгоманов виклав у автобіографії. По дорозі до Берліна він звернув увагу на «обрусіння» Варшави та «обпруссіння» Познані. Вісім місяців, проведених ученим у Берліні, припали на час розпалу франко-пруської війни 1870–1871 рр. У Берлінському університеті він слухав лекції німецьких професорів, передусім Т. Моммзена, і здійснював самостійні дослідження з історії. Багато уваги Драгоманов приділив ознайомленню із суспільно-політичним життям Берліна, відвідуючи робітничі збори, де його приємно здивували охайний зовнішній вигляд і начитаність місцевих робітників. Також він побував у Лейпцигу, Баутцені, Гейдельберзі, Римі, Флоренції, Цюріху, Відні, Празі. Саме в цей період Драгоманов сформулював ідею, що стала квінтесенцією його подальших лекцій і досліджень: «...саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, і являється найкращою підвалиною для українських автономних стремлень, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті»²⁷. 1875 року у вакаційний час учений подорожував Галичиною, Буковиною, Угорщиною (передусім Закарпатською Україною) і передав зібрані його приятелями гроші на допомогу антитурецькому повстанню в Герцеговині (1875–1876)²⁸.

О.О. Котляревський був обраний на посаду ординарного професора кафедри слов'янської філології Київського університету (1874), будучи вже відомим у слов'янських країнах ученим. 1872 року він вирушив у закордонну подорож з метою підготовки докторської дисертації, опублікованої 1874 року в Празі під назвою «Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права». Котляревський фінансово підтримував будівництво національного театру в Празі й надавав матеріальну допомогу незможним словакам для здобуття ними освіти у празьких навчальних закладах²⁹. Наукові заслуги вченого були відзначені

обранням його членом-кореспондентом Королівського Чеського товариства (1875).

Із провідними західноєвропейськими науковими центрами пов'язане формування наукового світогляду визначного вченого Університету Св. Володимира І.В. Лучицького. Здобувши 1871 року ступінь магістра всесвітньої історії, він наступного року отримав закордонне відрядження, значну частину якого присвятив роботі у французьких архівах і бібліотеках, досліджуючи релігійні війни у Франції XVI ст. У Лейпцизькому університеті учений прослухав лекції з історії Французької революції кінця XVIII ст. одного із основоположників європейських досліджень історії Відродження Г. Фойгта, лекції з історії XIX ст. відомого своїми студіями на тему об'єднання Німеччини К. Бідермана та ін. Водночас Лучицький узяв участь в історичній семінарії, присвяченій розбору причин, передумов і перебігу Варфоломійської ночі (23–24 серпня 1572 р.), під керівництвом професора Г. Вуттке. Останнього він охарактеризував як одного з найвидатніших учених Німеччини, історика-філософа, який поєднав суто німецьку наукову сумлінність та енциклопедичні знання³⁰. Високо оцінивши методику організації історичних семінарій Вуттке, спрямовану на опрацювання студентами великих масивів наукової літератури, самостійний аналіз джерел, формування у них здатності критично мислити, київський історик окреслив низку суттєвих огріхів у її реалізації на практиці. Усі вони були спричинені разючою невідповідністю між розлогими планами занять та низьким рівнем знань і навичок учасників семінарій. Саме тому Лучицький наводив приклад французьких навчальних закладів — Школи вищих знань і Школи хартій, де студенти проходили солідну підготовку: упродовж першого року вони слухали курси лекцій, другого — аналізували наукову літературу, і лише на третій рік організовувалися заняття на кшталт семінарій Вуттке. Власне цим учений і пояснював вражаючу відмінність між рівнем освіти студентів німецьких університетів, з одного боку, та слухачів Школи вищих знань і Школи хартій, з іншого.

1887 року від студентства Римського університету Лучицькому надійшло повідомлення про заплановані на 17 лютого в

Італії та інших країнах заходи, присвячені вшануванню річниці з дня загибелі Дж. Бруно, а також прохання посприяти приєднанню Київського університету до міжнародної підписки, оголошеної з метою зведення в Римі пам'ятника цьому видатному італійському філософу³¹. Рівень авторитету Лучицького в Західній Європі відображено в наступних рядках з листа відомого історика, професора Реннського університету А. Се (20 вересня 1917 року): «Чому жорстокі обставини так довго заважали вам здійснити до Франції ваш щорічний візит, на який ми завжди очікуємо? І коли ми знову побачимо вас? Ось іще одна підстава для смутку»³².

Під час закордонної наукової подорожі 1872–1873 рр. Францією, Швейцарією, Італією, Німеччиною ординарний професор по кафедрі російської історії Університету Св. Володимира В.С. Іконников здійснював науково-пошукову роботу в архівах та ознайомлювався із викладацькими методиками зарубіжних істориків. Перебуваючи за кордоном, він уважно стежив за новинками російської періодичної преси, зокрема журналів «Русская старина» и «Вестник Европы», що йому надсилали з Києва³³. Учений оглянув культурні пам'ятки Дрездена, прослухав у Берліні лекції з історії XVIII ст. І.-Г.-Б. Дройзена, спілкувався із представниками династії Гогенцоллернів, відвідав у Гейдельберзі лекції історика філософії К. Фішера і заняття з палеографії В. Ваттенбаха. У Франції він познайомився з А.-Н. Рамбо, прослухав лекції Ф.-П.-Г. Гізо, побував у французькому парламенті й Версалі, спостерігав за перебігом громадсько-політичного життя Парижа, де зустрівся з І.В. Лучицьким і М.О. Максимовичем. Під час перебування в Італії і Швейцарії Іконников спілкувався з М.П. Драгомановим³⁴.

Ф.Я. Фортинський погодився обійняти посаду доцента всевітньої історії у Київському університеті лише за умови надання йому закордонного відрядження³⁵. Утім, 1872 року університетська Рада ухвалила відкласти його до повернення з-за кордону приват-доцента М.П. Драгоманова, а 1873 року міністерство народної освіти через брак коштів відмовило Фортинському у фінансуванні його поїздки за кордон³⁶. Лише у

1874–1876 рр. учений отримав змогу студіювати історію Ганзи в Берліні, ознайомитися з методикою історичних семінарій у Геттінгенському університеті, рівнем викладання у Школі хартій і Школі вищих знань. У Геттінгені його передусім зацікавили практичні заняття під керівництвом Ф. Френсдорфа, Г.-Р. Паулі та найбільше — Г. Вайца, оскільки в Німеччині того часу більшість дисертацій з історії було виконано його учнями³⁷.

Порівнюючи викладацькі методики трьох геттінгенських професорів, Фортинський насамперед звернув увагу на те, що на відміну від Френсдорфа, Вайц на своїх історичних семінаріях спонукав студентів до критичного мислення, надаючи їм можливість сміливо обстоювати власну думку. Суттєвим огріхом організації навчального процесу в Геттінгенському та інших німецьких університетах київський учений уважав брак послідовності й систематичності у викладанні через відсутність поділу студентів на курси. Як наслідок, професорам під час занять одночасно доводилося працювати і з початківцями, і зі слухачами, які вже готувалися до докторського іспиту. Значно раціональнішою Фортинський уважав організацію навчального процесу в Школі хартій, де існував поділ на три курси й студенти постійно переходили від дослідження більш простих пам'яток до складніших. У Школі хартій він ознайомився з методикою викладання палеографії відомим дослідником середньовічного французького епосу Л. Готьє, відвідував заняття з історії романських наріч редактора журналу «*Romania*» П. Мейера, зацікавився уроками з дипломатики Л. де Ма Латрі (Mas Latrie), вивчав методику викладання класифікації архівів і бібліотек, історії права в середні віки, археології. Найбільш подібними до курсів німецьких і російських університетів Фортинський уважав заняття з історії політичних і адміністративних установ Е. Бутаріка. Створення сприятливих умов для самостійної науково-дослідницької роботи студентів у галузі філології, історії літератури, права, археології київський учений назвав визначальною рисою навчального процесу в Школі хартій, завдяки чому із її випускників формувалися кращі представники тогочасної французької історичної науки³⁸. У Школі

вищих знань він відвідував лекції, присвячені огляду джерел з історії Франції до XIII ст. і Третього хрестового походу 1189–92 рр., а також історії виникнення комун на півночі Франції.

Програма закордонної подорожі (1874–1876) доцента слов'янської філології Новоросійського університету О.О. Кочубинського засвідчує важливість слов'янського напрямку міжнародних зв'язків науково-освітніх закладів України. Складаючи її, учений керувався висловом В.І. Ламанського: «...кожен із росіян, що студіюють в Австрії і Туреччині слов'янські наріччя, має об'їхати за можливістю всі землі, але нехай кожен з них вивчить переважно один народ»³⁹. Початковим пунктом маршруту подорожі Кочубинського були Східна Галичина та Буковина. Його передусім цікавили питання історії і сучасного стану «руського наріччя», українсько-польського та українськорумунського етнічних кордонів, ролі слов'янського елементу в румунській культурі. Учений зауважував: «Якщо румунські філологи не бажають знатися зі слов'янською стихією своєї мови та у своїй недоброзичливості до неї готові на будь-яку домовленість, аби тільки віддалити свою мову від будь-якого перехрещення зі слов'янством, то вивчення цієї слов'янської стихії закономірно випадає на долю славіста»⁴⁰. У Яссах Кочубинський мав вивчати румунську мову, а в Бухаресті — ознайомлюватися з колекціями архівів, музеїв та бібліотек. Відвідання Праги становило для нього інтерес з точки зору дослідження рукописних пам'яток давньочеської мови XIV–XVI ст. і слухання лекційних курсів зі славістичних дисциплін у Празькому університеті. На час перебування у Відні вчений запланував опрацювати в придворній бібліотеці давні чеські рукописи та прослухати курси лекцій одного із основоположників порівняльно-історичного дослідження граматики слов'янських мов Ф. Міклошича та видатного діяча Чеського національного відродження, філолога й етнографа А.В. Шембери. У Пешті Кочубинський мав розпочати «вивчення слов'янських народностей північної Угорщини — словаків і росіян». Свою особливу увагу до студіювання словацької культури він обґрунтовував тим, що «...справедливо бачити у мовленні бідних

мешканців південних Карпат ланку, що пов'язує мови крайніх слов'ян заходу та сходу — чехів і росіян».⁴¹ Відповідно, учений окреслив маршрут своєї подорожі, що складався з таких основних пунктів, як Тирнава, Тренчин, Св. Мартин, Банська Бистриця, Пряшів, Кошіце, Ужгород, Мункач, Густ, Сигет. Кочубинський також запланував відвідати Болгарію, зокрема міста Трново та Габрово. Серйозне вивчення «наріччя придунайських болгар» він уважав можливим лише за умови врахування специфіки його історичного розвитку на базі студіювання пам'яток XIV–XVIII ст. Особливий інтерес для Кочубинського становило дослідження сербських і болгарських елементів «македонського наріччя», а тому після відвідання придунайської Болгарії він мав вирушити до верхньої Македонії. Крім того, програма відрядження вченого передбачала студіювання в Белграді сербської мови та літератури під керівництвом члена Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (з 1866 року) Д. Даничича, дослідження рукописів церковних пісень і літературних творів Далмації XV–XVII ст. у Загребі, вивчення «словенських наріччів» Країни, Штірії і Карінтії. Незважаючи на те, що не всі пункти програми подорожі Кочубинського були реалізовані, вона є цінним історичним джерелом, оскільки відображає наукові інтереси вітчизняних славістів XIX ст.

Упродовж відрядження Кочубинський листувався з академіком Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі В. Ягичем, який на той час обіймав посаду професора кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті. Викладацька робота в Німеччині не відповідала очікуванням хорватського вченого, і в листі до одеського колеги від 1875 року він зазначав, що на його думку, створення кафедри слов'янської філології у Берлінському університеті було зумовлене прагненням прусського уряду позбавити польську фракцію ландтагу приводу звинувачувати його в тому, що він «нехтує польською мовою»⁴². У листі, датованому 14 липня 1876 року, Ягич писав: «У Берліні останнім часом — Філіп Карлович Брун... І Федір Іванович Успенський також тут, але його бачу рідше. Проїздом

до Лондона завітав до мене також Умов, як бачите, одеситів багато, однак про Одесу довідуюся мало»⁴³.

Як свідчить звіт Кочубинського про наукові заняття за кордоном з серпня 1874 по лютий 1875 року, його подорож розпочалася з відвідання українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, та вивчення «карпато-руської» (української) і польської мов. У Львові вчений працював у рукописному відділенні Інституту Оссолінських, який справив на нього враження «високо патріотичного закладу зі зразковим устроєм, що рідко зустрічається в інших слов'янських країнах»⁴⁴. Також Кочубинський досліджував рукописи й стародруки з приватної колекції А.С. Петрушевича — священика Української греко-католицької церкви, українського історика, філолога й етнографа. Потому він студіював рукописні фонди міського архіву Львова, архівів ратуші й Ставропігійського інституту.

У Празі Кочубинський вивчав давньочеську мову за латинськими грамотами, літописами, синодиками. Значний інтерес для нього становили лекції одного із основоположників словацької літературної мови, професора Празького університету М. Гаттали, присвячені огляду рукописної слов'янської літератури та з'ясуванню місця й ролі слов'янства в історії світової цивілізації. Викладаючи історію слов'янських літератур, професор звертався до аналізу «Слова о полку Ігоревім». Кочубинський дав високу оцінку викладацькій методиці Гаттали, який убачав свою мету не в повідомленні студентам найбільшої кількості інформації і не в максимальному завантаженні їхньої пам'яті фактами, натомість під час занять він докладно аналізував нечисленні, але ключові наукові питання. Одеський учений у своїх спогадах подав яскраву характеристику Гаттали як лектора: «Він сухий, некрасномовний, навіть монотонний, але за цією зовнішньою сухістю живий інтерес змісту»⁴⁵.

Згідно зі звітом Кочубинського за лютий — серпень 1875 року, багато уваги він присвятив дослідженню пам'яток чеської мови в Празі. Особливий інтерес для нього становив знаменитий Краледворський рукопис, неавтентичність якого була доведена в

1880-х роках. Безпосередньо ознайомившись із оригіналом пам'ятки, він закликав науковців до її подальшого серйозного палеографічного дослідження, оскільки «одного доброго почуття віри замало». Кочубинський наголошував: «Довгий шлях страждань Краледворського рукопису, викликаючи відчуття шанобливості до пам'ятки, вимагає перш за все обережності й обережності, і це тим більше, що жодне з існуючих видань не може вважатися задовільним — кожне залишає за собою місце непорозумінням, що легко переходять у деякого в сумнів»⁴⁶. З метою дослідження місцевих говорів одеський учений відвідав гірський край Крконоше у східній Чехії, а також здійснював у ринкові й святкові дні прогулянки Прагою, зокрема Карловим мостом. Словацьку мову він вивчав на основі творчого доробку Й.-М. Гурбана, Л. Штура, М. Гаттали, П.-Й. Шафарика, Л.-Ф. Челаковського, Я. Коллара та ін. Також Кочубинський здійснив критичний аналіз видань Словацької Матиці. У Празі він отримав суттєву допомогу у своїх наукових пошуках з боку багатьох бібліотекарів, архіваріусів і вчених, зокрема А. Патери й М. Гаттали.

На теренах Саксонії учений вивчав «мову крихітного слов'янського племені серед моря німецького — лужичан». У Будишині (Бауцені) студіював наукові статті з мовознавства й літературознавства, опубліковані на сторінках видання Серболужицької Матиці «Časopis towařstwa Maćicy serbskeje», а також книги, що видавалися місцевими католицьким і євангельським товариствами. У Кросциці — одному з найбільших серболужицьких сіл Саксонії — вивчав мову й побут місцевих жителів. Традиційний одяг жінок з села Попойців нагадував Кочубинському український народний костюм: «Убрання нижньо-лужицьких жінок, особливо широка плахта на голові, що кругом щільно прилягає, мені нагадала нашу Україну, з тією тільки різницею, що в Нижніх Лужицях навіть дівчинка 6–7 років обв'язує голову цією плахтою...»⁴⁷ За рекомендацією В. Ягича вчений отримав доступ до рукописних фондів берлінської королівської бібліотеки. У Берліні він прослухав лекції проф. Х. Штейнталя з історії утворення романських нарідів і проф.

Г.-В. Ебеля з порівняльної фонетики консонантів індоєвропейських мов.

У серпні 1875 року Кочубинський попрямував з Відня до північної Угорщини. Вивчення словацької мови він продовжив у м. Турчанські Св. Мартін, де 1863 року було засновано Словацьку Матицю. Проте, як зазначав сам учений, його «надії на Матицю були марними», оскільки її діяльність на той час уже припинилася: не видавалися «Літописи» й «Збірник народних пісень», були опечатані бібліотека чесько-словацьких книг XVII–XVIII ст. та колекція рукописів. У Ліптовському Мікулаші він досліджував колекцію словацьких книжок з приватної бібліотеки пастора Фр. Балтіка; у селі Чертежному (Csertész) зустрівся з А.І. Добрянським, студював географію й історію місцевого краю в його бібліотеці, здійснював екскурсії до поселень лемків у Галичині. Основну увагу Кочубинський приділив вивченню мови «малоросів північної Угорщини» або «угорських русинів», дійшовши висновку, що вона мало відрізнялася від мови бойків і гуцулів, водночас мова західних русинів у Спиші, Шариші, почасти Земплині, на його думку, мала свої особливості⁴⁸. Наприкінці вересня 1875 року вчений досліджував сербські, хорватські, словацько-чеські (XVII–XVIII ст.), польські рукописи в Національному музеї Будапешта. У відділі рутенських рукописів (*manuscripta russica, ruthenica*) його передусім зацікавила пам'ятка кінця XVIII — початку XIX ст. «*Cantilenae sive specimina linguae Ruthenicae et Valachicae in Transylvania*», де містився слов'янський текст з 11 церковних молитов і пісень. У Белграді на Кочубинського очікував люб'язний прийом місцевих славистів. Я. Шафарик надав йому для вивчення рукописи зі своєї колекції: Слєпченський апостол XII ст. і сербули — церковні пам'ятки сербського письма XIV–XVI ст. Окрім того, у Белграді вчений студював рукописні фонди Народної бібліотеки. Упродовж грудня він досліджував рукописи Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі та вивчав кайкавський діалект хорватської мови. Допомогу Кочубинському в його заняттях надавав засновник (1866) і перший президент Югослов'янської

академії Ф. Рачкі. Дослідження слов'янських рукописів одеський учений продовжив у імператорській бібліотеці Відня. У Празькому університеті під керівництвом А. Лудвіга він студював пруську й литовську мови.

Упродовж лютого–червня 1876 року Кочубинський працював у Празі над вивченням мов північно-західних слов'ян: мильчан (верхньолужичан), нижніх лужичан, лютичів і полабів. З цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеці Празького університету, Чеського музею, Чеського товариства наук, вивчав приватну книжкову славістичну колекцію А. Патери⁴⁹.

Під час закордонного відрядження 1875–1876 років доцент історії і теорії мистецтва Новоросійського університету Н.П. Кондаков оглядав колекції теракотових статуеток та інших виробів із глини в Британському музеї, Луврі, Австрійському музеї мистецтв і художньої промисловості, мінц-кабінеті Відня, музеях Трієста, міському музеї Верони, археологічному музеї Мілана. Грецькі рукописи з мініатюрами він вивчав у Віденській палацовій бібліотеці, Бібліотеках Св. Марка та канцелярії грецької церкви у Венеції, Амброзіанській бібліотеці в Мілані, Соборі Падуві (Успіння Діви Марії), Паризькій національній бібліотеці, Британському музеї. Вартим наслідування російськими університетами вчений уважав досвід діяльності у Віденському університеті т.зв. «археологічного апарату», що містив наочні матеріали для ознайомлення зі стародавньою архітектурою та скульптурою, бібліотеку, каталог усіх видань з класичної археології Відня, колекцію літографій⁵⁰.

Кондаков відвідував музеї і картинні галереї, вивчав археологічні пам'ятки Рима, Флоренції, Парми, Болоньї, Равенни, Пізи та Сієни. Значний інтерес для нього становив порівняльний аналіз зразків давньохристиянського й візантійського мистецтв. У Римі вчений здійснив дослідження барельєфів різьблених дерев'яних дверей базилики Св. Сабіни на Авентинському пагорбі. Їх результати він оприлюднив на засіданні Академії християнської археології⁵¹. У Ватиканській, Барберинській і Мінервинській бібліотеках Кондаков досліджував грецькі рукописи, а

в книгосховищах Кіджи, Валлічеллі, Анджеліка, Корсіні й Мінерви — латинські та грецькі манускрипти. З Рима він попрямував до Неаполя, де оглянув колекції Національного музею, потому відвідав Помпеї, Геркуланум, Пуццолі, Салерно, Амальфі, а також вивчав історичні пам'ятки на Сицилії. В Умбрії учений поглиблював свої знання з історії італійського живопису. Багато уваги Кондаков приділив дослідженню мозаїк італійських храмів і доведенню впливу на них візантійського мистецтва, а також вивченню візантійських книжкових мініатюр у Неаполі, Флоренції та інших містах⁵².

1883 року, уже в статусі ординарного професора, Кондаков вивчав середньовічні рукописи з мініатюрами XI–XV ст. у публічних, монастирських і приватних бібліотеках Відня, Венеції, Болоньї, Флоренції, Сієни, Орвієто, Рима й інших європейських міст⁵³.

У результаті дворічної наукової подорожі Західною Європою доцента грецької словесності Київського університету Ф.Г. Міщенка (1875–1877) з'явився опублікований на сторінках «Университетских известий» огляд особливостей організації навчального процесу в Практичній школі вищих знань (Ecole pratique des hautes études)⁵⁴. У Парижі він відвідував заняття Ед. Турньє на тему «Пояснення і критика текстів», Г. Вейля — «Історія грецької літератури», Ш. Гро — «Грамматика і палеографія». Міщенко наголошував, що в Парижі завдяки багатству фондів Національної бібліотеки рівень викладання палеографії був найвищим у Європі.

1876 року закордонне відрядження доцента кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету Ф.І. Успенського розпочалося з відвідання Берліна. У журналі ученого комітету міністерства народної освіти з цього приводу наголошувалося: «Звіт Успенського містить у собі не лише чіткий і наочний доказ серйозного та наукового напрямку молодого професора, але й достатньо повну та цікаву характеристику історичного викладання в Берлінському університеті, особливо так званих семінарій»⁵⁵.

Лідуючі позиції Берлінського університету серед навчальних закладів Німеччини він пов'язував не лише з високими

професорськими окладами, а й «широкою свободою, наданою університетській колегії». Одеський учений захоплено наголошував, що не було «іншого університету, котрий зрівнявся би з Берлінським за кількістю та якістю наукових сил»⁵⁶. Упродовж літнього семестру Успенському не вдалося прослухати лекції Т. Моммзена з римської історії і латинської епіграфіки, оскільки професор провів усе літо в Італії. Так само він не зміг взяти участь у знаменитих історичних семінарях Л. фон Ранке та Г. Вайца.

Успенський згадував, що в Берлінському університеті читання за зошитом було звичайною справою навіть для таких досвідчених і відомих професорів, як Г. фон Зібель. Звичайному читанню рукописів була присвячена майже половина часу лекцій В. Ваттенбаха, якій забрав до свого кабінету найважливіші палеографічні видання з королівської та університетської бібліотек, тим самим позбавивши студентів можливості вивчати їх самостійно. Рутинним Успенському видався курс, присвячений огляду джерел з історії хрестових походів, Г. Прутца, хоча в цілому він високо оцінив глибоку освіченість і викладацьку майстерність лектора. Результативною виявилася науково-пошукова робота одеського вченого в королівській бібліотеці м. Берліна, де він виявив видання, відсутні в бібліотеках Російської імперії. У придворній бібліотеці м. Відня Успенський досліджував рукописи візантійського історика Нікити Акоміната.

Перебуваючи на посаді ординарного професора всесвітньої історії Новоросійського університету, Ф.І. Успенський заснував Російський археологічний інститут у Константинополі (1895), що відіграв важливу роль у підготовці наукових кадрів у галузі візантієзнавства та піднесенні вітчизняної медієвістики до західноєвропейського рівня. Успенський був редактором друкованого органу інституту «Известий» і керівником археологічних експедицій до Малої Азії, Болгарії, Палестини, Сирії та інш.

1878 року в дворічну закордонну подорож вирушив доцент всесвітньої історії літератури Університету Св. Володимира М.П. Дашкевич. Упродовж своєї наукової кар'єри він кілька разів був відряджений до Німеччини, Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини, Італії⁵⁷.

На початку 1880 року ординарний професор кафедри російської історії В.Б. Антонович звернувся до керівництва історико-філологічного факультету Київського університету з проханням про надання закордонного відрядження: «Оскільки впродовж дев'ятилітньої служби моєї в Університеті Святого Володимира я не користувався відрядженням за кордон, то маю честь покійно просити факультет виклопотати мені в Раді звичайну для таких відряджень грошову допомогу»⁵⁸. Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. Антонович побував у Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув його архітектуру, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом, мальовничими палацами й ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864), професором слов'янської філології Карлового університету М. Гатталою⁵⁹. Маршрут наукової подорожі київського професора пролягав також Німеччиною: Нюрнбергом, Вюрцбургом, Шварцвальдом, Гейдельбергом, Карлсруе, Страсбургом. У Парижі він вивчав колекції Лувра, Антропологічного музею у Медичній школі (Ecole de médecine), доісторичного та середньовічного відділів Музею Cluny, Музею новітніх картин і статуй у Люксембурзькому палаці, Музею монет (Musée des monnaies), Монетного музею й Картографічного відділення Публічної бібліотеки, Антропологічного музею й відділення амфібій в Ботанічному саду (Jardin des plantes), а також побував на засіданні Антропологічного товариства при Ремісничому училищі (Conservatoire des arts et métiers). У Парижі, Антонович познайомився з ідеологом народництва П.Л. Лавровим, французьким революціонером Л.-О. Бланкі, відвідував масонські засідання⁶⁰. Він також оглянув мадридський Королівський музей картин, у Лісабоні відвідав Королівську академію наук та IX Археологічний з'їзд.

У Женеві Антонович зустрічався з Драгомановим. «Пробули ми у Драгоманових недовго, — згадувала Ірина Володимирівна Антонович, — всього тільки півтори доби. За весь цей час

батько й на часину не виходив з помешкання. Причиною цьому було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою й він особливо боявся, щоб шпики не побачили його у Драгоманова⁶¹».

1885 року Антонович подорожував Венецією, Падуєю, Болоньєю, Равенною, Римом і був зачарований Італією, наголошуючи, що після України — це найкращий на світі край⁶².

У 1891 році він вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння «генерального покровителя всіх російських мандрівників» філолога А. Патери Антонович отримав можливість ознайомитися з новітніми експонатами празького Народного музею та відвідати приватний музей археолога й члена чеського сейму Е.С. Бергера. У Празі київський професор спілкувався мовою «німецько-російсько-польсько-рутенською», і при цьому його всі розуміли, хоча й посміхалися⁶³. На запрошення хорватського славіста В. Ягича він відвідав у Відні засідання сербського товариства «Зоря», де познайомився з представниками місцевої слов'янської громади — «людьми вельми симпатичними, що високо тримали прапор загальнослов'янський». У Загребі зустрівся із засновником Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі, а перебуваючи в Будапешті, познайомився з російським священником о. Феофілом Кардасевичем та порозумівся з місцевими професорами-філологами на суміші російської і німецької мов. У Белграді відвідав митрополита Михаїла, спілкувався з віце-президентом і депутатами скупщини та, побувавши на її засіданні, занотував: «Я вперше в житті бачив засідання парламенту»⁶⁴. Взимку 1893 року Антонович відвідав Рим, побував у Ватиканському архіві, а у Відні зустрічався зі своїми давніми товаришами, які змушені були 1863 року емігрувати за кордон. У 1897 році учений отримав можливість працювати у Ватиканському архіві завдяки італійському професору Сальвадорі, котрий під час приватних бесід з ним наголошував на значенні діяльності езуїтів для «рутенської справи»⁶⁵.

Антонович підтримував зв'язки з численними зарубіжними науковими установами, зокрема співпрацював із Товариством

народних традицій м. Парижа, був обраний членом-кореспондентом Асоціації італійських благодійників (1879), Асоціації португальських журналістів і письменників (1882), почесним членом Товариства старожитностей Пруссії у м. Кенігсберзі (1894) тощо⁶⁶. У вітальному листі на ім'я Антоновича від керівництва Асоціації португальських журналістів і письменників (10 квітня 1882 р.) наголошувалося: «Повідомляючи вам, Пане і дорогий побратиме, про це рішення Товариства, найскромнішими членами якого ми є, сподіваємося, що ви погодитеся розцінювати це призначення як шанобливий вияв найглибшої симпатії і найвищої поваги цього Товариства, викликаних вашими широко визнаними талантами» («En vous faisant part, Monsieur et cher confrère, de cette délibération de la Société, dont nous sommes les plus humbles des membres; nous espérons que vous daignerez regarder cette nomination comme l'hommage respectueux de la plus profonde sympathie et de la considération la plus distinguée de cette Société pour vos talents si reconnus»)⁶⁷.

Збагаченню європейської історичної науки сприяли міжнародні зв'язки видатного славіста, заслуженого професора Київського університету Т.Д. Флоринського. Два роки поспіль, 1882 р. і 1883 р., перебуваючи на посаді доцента кафедри слов'янської філології, він улітку подорожував болгарськими, хорватськими, сербськими й моравськими землями, північно-західною Угорщиною та Галичиною⁶⁸. Матеріали для своїх досліджень учений збирав також і під час відрядження 1886 року до південно- та західнослов'янських країн. У листі до М.П. Дашкевича з Праги від 15 (27) серпня 1886 року Флоринський виклав свої враження щодо гостинності чехів, з якими він спілкувався під час відвідин сільського храмового свята, зауваживши, що «Чехи у провінції значно кращі за Чехів Празьких»⁶⁹. Історико-філологічний факультет підтримав клопотання Флоринського від 16(28) грудня 1897 року про відрядження його протягом літнього вакаційного часу 1898 року до Болгарії, Македонії, Боснії і Герцеговини з метою збирання рукописних матеріалів для рефератів, внесених до програми XI Археологічного з'їзду в Києві⁷⁰. У 1898 році він представляв Київський

університет на святкуванні у Празі 100-ї річниці від дня народження Ф. Палацького⁷¹; 1891 року на літній вакаційний час був відряджений за кордон задля етнографічного вивчення Далмації, Істрії, Хорутанії, Крайни та науково-пошукової роботи в архівах Дубровника, Венеції, Рима⁷².

1910 року Університет Св. Володимира отримав запрошення від болгарського Слов'янського благодійного товариства взяти участь у Слов'янському з'їзді (червень 1910 р., Софія), мета якого полягала у пропаганді ідеї загальнослов'янського єднання. Він присвячувався обговоренню проблем сучасного стану південнослов'янських держав, міжслов'янських культурних та економічних зв'язків тощо. Київський університет на цьому міжнародному форумі представляв Флоринський⁷³.

Як в.о. ректора Університету Св. Володимира Флоринський брав активну участь у розробці програми візиту до Києва влітку 1914 року членів Клубу студентської молоді в Софії. Вона передбачала покладення екскурсантами вінка до пам'ятника Олександру II та поклоніння лаврським іконам, відвідання Київського університету, Політехнічного інституту, Педагогічного музею, Імператорської Олександрівської гімназії, Київської духовної академії, Терещенківського училища, а також прогулянку Дніпром на пароплаві й відпочинок у Купецькому саду⁷⁴.

Свідченням загального визнання наукових заслуг Флоринського у слов'янських країнах є урочисті письмові привітання на його адресу, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В одному з них чеські вчені В. Томса, К. Ріттер, К. Дуда та ін. (1883) звертаються до нього як до нового апостола слов'янської любові, який засвідчує, що слов'янська думка породила нових воїнів, натхнених духом великих П.Й. Шафарика та І.І. Срезневського⁷⁵. Болгарська молодь, яка навчалася в Києві на початку ХХ ст., в адресі з нагоди 25-ліття наукової діяльності Флоринського привітала його як представника плеяди вчених, що увічнили свої імена в історії слов'янського мовознавства⁷⁶. У переддень Першої світової війни, вітаючи Тимофія Дмитровича з 35-літнім ювілеєм наукової діяльності, члени болгар-

ського земляцтва Києва відзначили його заслуги в науковому обґрунтуванні прагнення болгар до реалізації свого національного ідеалу (квітень 1914) (ілюстр. 13)⁷⁷.

Як свідчить послужний список Флоринського, він був обраний членом-кореспондентом Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі (1890), Королівського чеського товариства наук у Празі (1891), Сербської Королівської Академії (1897), членом Чеської Академії імператора Франца Йосифа (1898), почесним членом Слов'янського благодійного товариства в Болгарії (1904), а також нагороджений королем сербським орденом Св. Савви другого (1892) та першого (1910) ступенів, князем чорногорським — орденом Даниїла першого ступеня (1896)⁷⁸.

У 1889 році до проекту наказу по міністерству народної освіти було внесено пункти щодо надання відряджень: ординарному професору кафедри класичної філології Університету Св. Володимира Ю.А. Кулаковському — до Нідерландів і Великої Британії; ординарному професору кафедри теорії та історії мистецтв А.В. Прахову — з метою відвідання Віденського, Берлінського, Мюнхенського, Дрезденського, Паризького й Мадридського музеїв; екстраординарному професору кафедри порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауеру — до Франції і Великої Британії задля підготовки до друку давньоіндійських рукописних пам'яток; екстраординарному професору кафедри класичної філології І.А. Леціусу — з метою вивчення викладацьких методик, особливо досвіду організації філологічних семінарій, у німецьких університетах.⁷⁹

Вирушивши влітку 1889 року за кордон, екстраординарний професор кафедри порівняльного мовознавства та санскриту Київського університету Ф.І. Кнауер звернувся до ректора з проханням продовжити термін його відрядження задля участі у з'їзді орієталістів у Стокгольмі та налагодження зв'язків із його учасниками, передусім, індійськими вченими. У своєму клопотанні, підтриманому міністром народної освіти, він зазначав: «Цими днями отримав я від індійського вченого Dhruva листа, в якому він повідомляє, що привезе для мене до Стокгольма декілька нещодавно здобутих ним рукописів, очікуючи, що і я буду на з'їзді для особистої їх передачі»⁸⁰.

Неодноразово подорожував Чехією А.І. Степович, який 1895 року обійняв посаду приват-доцента слов'янської філології Університету Св. Володимира. У витягах з подорожніх нотаток, опублікованих на сторінках газети «Киевское слово» впродовж 1889–1890 рр., він розповів про діяльність у Празі «Російського гуртка» за участі кількох росіян і десятків чехів — представників різних соціальних верств, які спілкувалися між собою виключно російською, робили доповіді на літературні теми, організовували театральні постановки, виконували музичні твори. «Російський Гурток» передплачував і популяризував у Чехії різноманітні періодичні видання Російської імперії — «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Исторический Вестник», «Русская Старина» тощо. «Засідання гуртка, — зазначав Степович, — завжди веселі й невимушені, хоча, як говорять, не можна сказати, щоби читання завжди були на висоті сучасних вимог у цій справі... Проте, деякі з читань глибоко запам'яталися членам гуртка, наприклад, читання про нові російські здобутки в Середній Азії, здійснене одним російським мандрівником»⁸¹. Одночасно студентська молодь Праги гуртувалася навколо товариства «Славія», що на професійному рівні організовувало курси вивчення російської та інших слов'янських мов. Становлять інтерес особисті враження Степовича щодо бурхливого мистецького життя Праги, загальнонародного захоплення чехів творчістю П. Чайковського, рівня постановок опер російських композиторів на празькій сцені, діяльності російської православної церкви у Празі⁸². Відвідавши у празькому музеї «Промисловий» виставку словацької вишивки, учений дійшов висновку щодо її подібності до «південноросійських візерунків».

Кореспонденція Степовича є свідченням розмаїття його співпраці з науковими й громадськими діячами Центральної Європи та Балкан, зокрема відомим своїми студіями з історії сербської православної церкви архимандритом Н. Андричем⁸³; чеським правознавцем, дослідником історії права слов'ян, професором Празького університету К. Кадлецом⁸⁴; чеським мандрівником П. Дурдіком, що за час свого 10-літнього перебування у Російській імперії встигнув розчаруватися у слов'янофільстві

й захопитися російською літературою⁸⁵. Свідченням інтересу з боку зарубіжних політичних діячів до діяльності Степовича на ниві популяризації ідей загальнослов'янського єднання є адресоване йому привітання з нагоди 25-ліття діяльності Київського слов'янського благодійного товариства від члена сербської державної ради П. Срецьковича (1894)⁸⁶.

Важливою складовою міжнародних зв'язків Степовича стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов'янськими колегами. За його посередництва чеський етнограф, фольклорист, історик культури, засновник журналу «Česky lid» З. Ченек 1892 року передав до редакції «Київської старовини» свою працю «Історія культури, її виникнення, розвиток та бібліографія»⁸⁷. У вересні 1892 року бенедиктинець А. Врзал, який досліджував історію російської літератури, звернувся до Степовича з проханням позичити на чотири тижні книгу О.Д. Галахова «История русской словесности древней и новой»⁸⁸. Київський учений надсилав власні праці до Югослов'янської Академії наук і мистецтв, яка 1899 року висловила йому письмову подяку за книгу «Очерки истории сербохорватской литературы» (Київ, 1899)⁸⁹. У лютому 1907 року міністерство народної освіти Болгарії надало йому один примірник першої книги «Български Старини»⁹⁰. Науковою літературою і власними критичними зауваженнями Степович обмінювався також із болгарським поетом, прозаїком і драматургом І. Вазовим, який визнав його розуміння ідейного змісту своєї збірки «Слівніца» (1886), пов'язаної з подіями сербо-болгарської війни 1885 року, «особливо правильним та вірним»⁹¹. 21 серпня (2 вересня) 1894 року Вазов повідомив Степовича про надсилання йому свого роману «Під ігом» (1889–1890), присвяченого боротьбі болгарського народу проти османського панування⁹². У листі від 27 вересня (9 жовтня) 1894 року він просив уточнити дату святкування 25-літнього ювілею Слов'янського благодійного товариства: «Вельмишановний п. Степович, одержав Ваш відкритий лист. Я Вам надіслав раніше й інші з моїх праць, але Ви не згадали про їх отримання. Напевно затримані цензурою (і даремно). Я буду Вам дуже вдячний за другу

частину «Слав. Беседи». Не знаю, чи отримали журнал «Българске сбирке», про що я розпорядився. Будьте люб'язні повідомити мені точно день святкування ювілею Сл. Товариства»⁹³.

Степович активно співпрацював із редакціями зарубіжних слов'янських періодичних видань, наприклад, журналу «Hlidka Literarni» (Моравія), на сторінках якого він публікував свої праці та популяризував інформацію щодо викладання в університетах Російської імперії слов'янознавчих дисциплін⁹⁴.

Здійснюючи власні дослідження, колеги-славісти нерідко зверталися до Степовича за консультаціями. Чеський фольклорист Л. Куба просив розтлумачити йому відмінності, за якими малоросійський фольклор відрізняється від великоросійського, а в листі, датованому листопадом 1884 року, писав, що в одній старовинній чеській збірці він знайшов багато малоросійських пісень, транскрибованих латиницею, які хотів би опублікувати, і просив Степовича вдосконалити транскрипцію наступної пісні:

Jedna hora vysokaja
a druhaja nyzka;
jedna mila dalekaja
a druhaja blizka.

A u toji dalekoji
voly ta korovy
a u toji blyzeňkoji
jeno čorne brovy.

A ja tuju dalekoju
ludjam povarnju,
a do toji blyzeňkoji
pišky povandruju⁹⁵.

У листі від квітня 1885 року Куба повідомив про те, що він готував публікацію великоросійських і малоросійських народних пісень, і запропонував Степовичу допомогти у підготовці їх видання⁹⁶.

Свої прохання київському славісту адресували не лише колеги-науковці, а часом абсолютно незнайомі люди. Студент четвертого класу гімназії м. Кралова Я. Вальхар, який не мав можливості отримати університетську освіту в Чехії через скрутне матеріальне становище своїх батьків, у листі від 1886 року просив Степовича, як щирого прибічника чеського народу та науки, допомогти здобути освіту в Російській імперії⁹⁷. 1896 року серб П. Попович звертався до нього як голови Слов'янського благодійного товариства з проханням про матеріальну допомогу розміром у 50 руб., адже у Києві більше нікому було йому допомогти⁹⁸. Священик Церкви св. Архангела Михаїла (Болгарія, село Рельво) С. Павлев, який шукав кошти на відбудову храму, написав Степовичу листа моралістичного змісту (1913)⁹⁹.

У квітні 1892 року міністерство народної освіти надало ординарному професору кафедри порівняльного мовознавства та санскриту Київського університету Ф.І. Кнауеру дозвіл на закордонне відрядження з метою дослідження санскритських рукописів у бібліотеках Берліна, Парижа, Лондона та участі в ІХ Міжнародному конгресі орієталістів у Лондоні¹⁰⁰.

Лектор англійської мови й приват-доцент Університету Св. Володимира по кафедрі західноєвропейських літератур Є.В. Анічков упродовж 1893–94 рр. удосконалював свою освіту в Лондоні, а 1896 року вивчав у Західній Європі романо-германську філологію¹⁰¹. У 1897 році йому було надано закордонне відрядження з метою студіювання мовознавства в німецьких університетах та виконання магістерської дисертації з історії пастушої поезії у західноєвропейських літературах на базі стародруків XVI–XVII ст. і рукописних збірок середньовічної поезії з книгосховищ Великої Британії, Франції, Італії¹⁰².

З червня 1893 до січня 1894 року в.о. екстраординарного професора західноєвропейських літератур Харківського університету Л.Ю. Шепелевич здійснював науково-пошукову роботу та вивчав новітні викладацькі методики в Петербурзі, Берліні й Відні. У бібліотеках Берліна він збирав матеріали щодо німецького середньовічного епосу «Кудрун», творчості М. де

Сервантеса, Е. Роттердамського, студіював сучасну німецьку літературу¹⁰³. У Берлінському університеті ознайомлювався з досвідом викладання нової літератури й філології, вивчав англійську мову. Перебуваючи у Відні, Шепелевич досліджував рукопис «Кудруна».

У 1896 році дозвіл на закордонні відрядження отримали ординарний професор кафедри всесвітньої історії Київського університету М.М. Бубнов та лектор італійської мови І.І. Гливенко. Приват-доцент всесвітньої історії А.М. Ясинський вирушив за кордон з метою вивчення наукової періодики Праги, Берна, Відня та опрацювання джерельної бази майбутньої докторської дисертації з історії чеського селянства за доби Середньовіччя¹⁰⁴.

Упродовж 1896–1897 років задля приготування до професорського звання наукове стажування за кордоном проходив приват-доцент всесвітньої історії Університету Св. Володимира В.К. Піскорський¹⁰⁵. Багато часу він присвятив науковим пошукам в іспанських архівах і бібліотеках (університетських, провінційних, міських, церковних, приватних) з метою дослідження історії кастильських кортесів і звільнення «землеробських класів» у середньовічній Кастилії, Арагоні й Каталонії¹⁰⁶. Під час перебування в Мадриді Піскорський працював у відділі рукописів Національної бібліотеки, Національному історичному архіві, бібліотеках Академії історії, конгресу й сенату. Учений також вивчив фонди Сіманкського архіву, бібліотек Ескуріала, Вальядоліда й Мурсії. Велику кількість унікальних джерел він виявив в архівах і бібліотеках Барселони, Херени, Віки. Науковий візит Піскорського став резонансною подією в громадсько-культурному житті Іспанії, до якої була прикута увага місцевої преси. Він був першим іноземним ученим, якому надали дозвіл досліджувати фонди Королівського архіву.

У Франції Піскорський слухав лекції професорів Сорбонни, Коллеж де Франс, Школи вищих знань, Школи хартій, був обраний членом французького Історичного товариства (Société historique), вивчав колекції музеїв, фонди Національного архіву, Національної бібліотеки у м. Парижі, бібліотек Св. Женев'єви й

Мазаріні, відвідував засідання парламенту та суду присяжних. Рівень організації народної освіти у Франції він визнав відмінним, особливо відзначивши організовані за сприяння Паризького муніципалітету безкоштовні вечірні заняття для народу з різних галузей знань, що проводилися професорами. У листі до дружини Зінаїди Захарівни з Перпіньяна від серпня 1897 року вчений зазначав: «Прийняли мене тут дивовижно. Усі перпіньянські й тулузькі газети сповістили світ про перебування моє в Південній Франції для моїх архівних досліджень. В архіві Перпіньяна з квітня місяця очікували на Лучицького, отримавши оповіщення з французького міністерства народної освіти про його прибуття, але Лучицький не прибув, а замість нього — я, і архіваріуси зустріли мене з великою пошаною...»¹⁰⁷

Окрім того, Піскорський досліджував іспанські рукописи в Британському музеї, відвідував семінарії професорів Г.-Ф. Кнаппа й Г. Бреслау в Страсбурзькому університеті.

1896 року приват-доцент по кафедрі філософії Київського університету Г.І. Челпанов отримав закордонне відрядження з метою ознайомлення з постановкою викладання «теорії пізнання» в Німеччині¹⁰⁸. У 1897 році, вже перебуваючи на посаді в.о. екстраординарного професора, він здійснив поїздку до Західної Європи задля студіювання творчого доробку І. Канта¹⁰⁹. Того ж року за кордон був відряджений ординарний професор кафедри всесвітньої історії І.В. Лучицький — з метою вивчення джерел департаментських архівів Франції¹¹⁰. 1898 року в дворічну закордонну подорож з метою підготовки до професорського звання вирушив магістрант слов'янської філології К.Ф. Радченко, а 1899 — магістрант зі всесвітньої історії Є.В. Тарле¹¹¹.

Здобувши ступінь магістра (1896), викладач історії мистецтва Харківського університету Є.К. Редін у 1898 році був командирований за кордон задля наукових занять у монастирях Афона¹¹².

На закордонні відрядження за державний кошт могли розраховувати передусім ті особи, які сумлінною працею на науковій ниві зарекомендували себе як перспективні вчені. Так, у

жовтні 1897 року на засіданні історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира Т.Д. Флоринський виступив з ініціативою командування професорського стипендіата по кафедрі слов'янської філології К.Ф. Радченка у «слов'янські землі Балканського півострова, Австро-Угорщини й Німеччини» з метою вивчення славістичних дисциплін під керівництвом знаменитих європейських учених, передусім — І.В. Ягича й А. Лескіна. Він обґрунтовував свою ініціативу успішним складенням Радченком іспитів на ступінь магістра слов'янської філології, підготовкою до друку більшої частини його магістерської дисертації на тему «Релігійні й літературні рухи в Болгарії у добу перед турецьким завоюванням», публікацією удостоєної золотої медалі праці «Доситей Обрадович и его литературная деятельность»¹¹³. З іншого боку, подане до міністерства народної освіти 1895 року клопотання магістранта філософських наук Н. Шкляревського щодо поїздки за кордон було відхилено, оскільки впродовж 22 років з часу складання іспитів на ступінь магістра він не підготував жодної наукової праці¹¹⁴.

2.2. Науковий обмін у царині правознавства та економічних дисциплін

Упродовж 1870–1871 рр. доцент державного права Новоросійського університету А.П. Пригара вивчав університетські методики викладання політичних наук і ознайомлювався з новітніми тенденціями суспільно-політичного життя в Австро-Угорщині, Німеччині, Бельгії. Він особисто спілкувався з професорами та студентами, відвідував лекції з філософських, політичних і соціальних наук у Віденському, Гентському, Мюнхенському й Гейдельберзькому університетах. Взірцевою учений визнав систему організації політичної освіти в Бельгії, хоча і вважав недостатніми знання бельгійських студентів юридичних факультетів з історії. У Лейпцизькому університеті його зацікавили лекції щодо «природи монархії, аристократії і демократії» В.-Г.-Ф. Рошера — представника історичної школи

в економічній науці. Багатий узагальнюючий матеріал, на якому вони базувалися, мав для Пригари велике практичне значення з точки зору підготовки власних лекційних курсів. У лекціях професора Г. Аренса з політики й філософії він відзначив прагнення пов'язати правові норми з моральними. Під час перебування в Гейдельберзькому університеті учений слухав лекції І.-К. Блюнчлі з політики, слабким елементом яких він уважав філософію. Пригара згадував, як з особливим задоволенням він відвідував лекції Е.-Г. Целлера: «Жвавістю викладення він встигнув надати цікавість найсухішим подробицям німецьких старожитностей, анітрохи не на шкоду науковому характеру читань»¹¹⁵. Одеський учений високо оцінив викладацьку методику професора Берлінського університету К.-Г.-К. Безелера, який на лекціях з цивільного права поєднував виклади матеріалу та бесіди зі студентами, що відкривало можливість з'ясувати рівень засвоєння ними нових знань. Таку форму організації лекцій Пригара вважав доцільною і при викладанні політичних наук.

Окрім відвідання університетів, учений вивчав новини європейської політики в буремний період франко-прусської війни (1870–1871). За сприяння Ф. Палацького у Празі він отримав можливість побувати на засіданнях чеського ландтагу. У Відні Пригара ознайомлювався з діяльністю рейхсрату, студював місцеву пресу, відвідував мітинги й безпосередньо спілкувався з городянами. Він наголошував, що громадська думка Відня справляла визначальний вплив на австрійську політику. У Берліні вчений був присутній на зібраннях різноманітних політичних партій, що активізували свою діяльність напередодні виборів до рейхстагу та об'єдналися навколо уряду під впливом воєнних подій. Осторонь загальнонаціонального єднання залишилися соціал-демократи, від яких Пригара чув «заяви співчуття Франції»¹¹⁶. Значний інтерес становило для нього спостереження за політичними інституціями Бельгії, оскільки її конституцію він уважав взірцевою. У бельгійському парламенті вчений був присутній під час дебатів щодо зниження майнового виборчого цензу. Перебуваючи у Швейцарії, він відвідав зіб-

рання цюріхської секції міжнародного товариства робітників, а на завершення своєї подорожі побував на засіданні Галицького крайового сейму.

По захисті в Університеті Св. Володимира магістерської дисертації з політичної економії (1871) М.І. Зібер вирушив у дворічне закордонне відрядження задля студіювання політичної економії і статистики, ознайомлення із діяльністю закордонних статистичних бюро¹¹⁷. Більшу частину своєї наукової подорожі він присвятив удосконаленню освіти у Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Великій Британії, Франції. Наукові заняття вченого розпочалися з відвідання Гейдельберзького університету, де він слухав лекції одного із основоположників історичної школи у політичній економії К.-Г.-А. Кніса. Не справдилися очікування Зібера щодо університетських бібліотек Гейдельберга, Цюріха, Лейпцига, що, за його словами, не перевершували бібліотечні фонди Київського університету¹¹⁸. У Цюріхському університеті він відвідував лекції із соціального питання, логіки, соціально-моральної статистики, брав участь в екскурсіях на заводи й фабрики, ознайомлювався з діяльністю споживчих і виробничих товариств, спрямованих на покращення економічного становища робітників. Зібер звернув увагу на актуалізацію питання про фабричне законодавство не лише у середовищі робітничого класу Швейцарії, Німеччини, а й у професорських колах німецьких університетів. Він відвідав «соціальний конгрес» у м. Айзенах, куди з'їхалося майже 150 учасників із Німеччини, Швейцарії, Італії. На цьому форумі було одногосно ухвалено рішення щодо необхідності сприяння реалізації фабричного законодавства з боку органів державної влади, обмеження робочого дня для юнацтва тощо.

Закордонне відрядження ординарного професора кримінального права й судочинства Київського університету О.Ф. Кістяківського 1871–1873 рр. було присвячене вивченню методик викладання юридичних наук в університетах Австро-Угорщини, Німеччини та Італії.

1872 року за кордон був відряджений ординарний професор по кафедрі політичної економії і статистики Університету

Св. Володимира Г.М. Цехановецький з метою продовження започаткованого ним 1868 року вивчення стану розвитку залізничної справи в Європі¹¹⁹. Наукові дослідження за кордоном учений здійснював також 1884 року, уже в статусі ординарного професора кафедри політичної економії Харківського університету.

Під час наукової подорожі 1874–1876 рр. доцент цивільного права Новоросійського університету М.І. Малінін студіював юриспруденцію в німецьких і французьких наукових центрах. У Німеччині він вивчав стан розвитку цивільного судочинства й судоустрою, ознайомлювався з новітніми викладацькими методиками. 1874 року вчений досліджував у бібліотеці Мюнхенського університету джерела, відсутні в Одесі, й відвідував лекції з цивільного процесу, формулярного процесу, державного права, філософії права. Під час перебування у Швейцарії Малінін ознайомлювався з досвідом реформ, спрямованих на створення загальнодержавного законодавства й суду¹²⁰.

Маршрут дворічної наукової подорожі приват-доцента цивільного права Київського університету О.І. Загоровського (1876–1878) розпочався з відвідання Гейдельберзького університету, де він, прослухавши лекції з Пандектів професора О. Карлова, що по суті являли собою диктовку тексту з деякими поясненнями, оцінив їх лише з точки зору повторення вже відомого матеріалу. В університеті Лейпцига — міста, що за висловом Загоровського, відвоювало в Гейдельберга славу в галузі німецького правознавства — він передусім відзначив викладацьку методика й зміст лекцій професора Б. Віндшейда — автора знаменитого «Підручника пандектного права». Послухати лекції німецького професора з'їжджалися слухачі не лише з Німеччини та Європи в цілому, а й з усього світу. Високий рівень викладацької майстерності Віндшейда Загоровський уважав результатом не лише його таланту, а й наполегливої праці в межах власної спеціалізації на противагу тим німецьким професорам, які розпорощували власний потенціал, викладаючи впродовж одного семестру три-чотири дисципліни з різних галузей юридичних наук¹²¹. Свою відданість науці й викла-

дацькій справі Віндшейд довів, відмовившись 1883 року від участі в комісії щодо розробки проекту цивільного кодексу Німецької імперії, членом якої він був призначений у 1874 році. Здивований відсутністю слухачів на заняттях професора І.Е. Кунца, Загоровський уважав її результатом обрання студентами лекцій з огляду на симпатії щодо особи викладача, його поблажливе ставлення на іспитах та інші мотиви, що абсолютно не стосувалися змісту викладання. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету Лейпцизького університету Загоровський уважав найпотужнішим у Німеччині, оскільки в ньому з кожної правознавчої дисципліни був окремий викладач, а подекуди — два й більше. Зрештою, піднесення науки, на його думку, забезпечило зміцнення політичного впливу Саксонського королівства, здатного конкурувати за лідерство з Пруссією, а відтак Лейпциг було обрано місцеперебуванням Верховного імперського суду.

Згідно з інструкцією, укладеною В.Г. Демченком, під час відрядження Загоровський мав звернути особливу увагу на методику викладання цивільного права й процесу та судову практику у Франції¹²². Досягнення французького правознавства він студіював переважно в Парижі — «центрі не лише політичного, але й інтелектуального життя французького народу»¹²³. Порівнявши німецьку й французьку системи викладання права, учений дійшов висновку щодо їх принципової відмінності: у Франції юридична освіта мала чітке практичне спрямування, залишаючи на другому плані пріоритетні для німців теоретичні дисципліни, і якщо в німецьких університетах основна увага спрямовувалася на вивчення Пандектів, то у французьких — діючого національного права. Ознайомившись із засадами організації навчального процесу в Школі права Парижа, Загоровський наголосив на тому, що пріоритетом для цього закладу було викладання цивільного права.

Упродовж 1877–78 рр. доцент по кафедрі поліцейського права Університету Св. Володимира І.Т. Тарасов вивчав стан викладання економічних і юридичних наук в університетах Європи. Інструкцію щодо його наукових занять за кордоном

уклав М.Х. Бунге¹²⁴. У Віденському університеті від приват-доцента Е. Сакса Тарасов довідався про гостру конкурентну боротьбу між викладачами за посади та слухачів. Відзначивши оригінальність, доступну форму викладу, насиченість гумором лекцій з політичної економії професора Л. Штейна, він водночас наголосив на їх недоліках: певній суперечливості, викладі історії економічних учень виключно в контексті поступального розвитку та її інтерпретації лише на основі філософії Г.-В.-Ф. Гегеля. Більш вдалим київський учений уважав лекції з вчення про управління, під час яких виявлялися ерудованість, здатність до глибокого аналізу й синтезу, жвавість і оригінальність розуму Штейна. Та найбільше Тарасову запам'яталися безпосередні бесіди й гострі дискусії з віденським професором у домашній обстановці¹²⁵. Крім того, київський учений протягом тижня слухав лекції у Празькому університеті й брав участь у семінарських заняттях.

Тарасов незадовільно оцінив стиль викладу матеріалу, рівень змістовності й систематизації лекцій, прочитаних у Бреславльському університеті одним із представників «нової історичної школи» в політичній економії Л. Brentano. У Берлінському університеті київський учений прослухав курси світил тогочасної економічної науки: А. Вагнера з політичної економії, А. Мейтцена з прикладної політичної економії та інш. Йому особливо запам'яталися лекції Г.Р. Гнейста, присвячені аналізу реформ, здійснених у Пруссії упродовж останнього десятиліття. Завдяки особистому знайомству з німецьким ученим Тарасов дістав можливість відвідати засідання рейхстагу і прослухати промови Е. Ласкера, Р. фон Гагена та О. фон Бісмарка. «Перший говорить надзвичайно жваво, палко й поривчато, — згадував київський науковець, — але промова його не справляє сильного враження. Другий, навпаки, говорить монотонно, довго й ніби без усіякого захоплення, але доповідь його надзвичайно переконлива завдяки своїй логічності. Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера; князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але

страшенно вражає свого ворога надзвичайно злостивими глузуваннями»¹²⁶.

Перебуваючи в Лейпцизькому університеті, Тарасов цікавився курсами лекцій з історії політичних і соціальних ідей, загальної теоретичної національної економії та інших дисциплін. За його спостереженнями, для німецьких студентів єдиною метою навчання було успішне складення іспитів, і як наслідок, семінарські заняття та лекції з необов'язкових предметів в університетах Німеччини відвідували переважно іноземці.

В Ерлангенському університеті Тарасов прослухав лекції з фінансового і поліцейського права колишнього викладача Празького університету професора Маковічки. З огляду на те, що вчений читав лекції «надзвичайно захоплююче, ледь не з юнацьким запалом», не користуючися жодними записами, Тарасова здивувала практично порожня аудиторія¹²⁷. На його думку, такий незначний університет, як Ерлангенський, не відповідав фаховому рівню Маковічки, який накликав на себе гнів австрійських властей через участь у революційних подіях у Чехії 1848–1849 рр.

Окрім того, Тарасов прослухав в Ерлангенському університеті лекційні курси з філософії права, торговельного й вексельного права та інш.; у Вюрцбурзькому — з науки поліції і поліцейського права, фінансів, торговельного права. У Гейдельберзькому університеті київський учений уперше стикнувся з проблемами при отриманні дозволу на відвідання лекцій, але в результаті особистої зустрічі з проректором І.К. Блюнчлі він не лише був допущений до занять, а й отримав виключне право брати додому книжки з університетської бібліотеки. Тарасов виявив критичне ставлення до прослуханих ним у Гейдельберзі курсів, у тому числі й лекцій знаменитого Блюнчлі. Водночас він відзначив лекції з історії грецької філософії видатного німецького вченого К. Фішера: «...Лекції ці дійсно настільки визначні за формою викладу, що, прослухавши одну з них, стає цілком зрозуміло, чому така маса людей, навіть старих, лине на ці лекції. К. Фішер — найвидатніший оратор з усіх, яких я чув коли-небудь, і здається, що витонченість викладу, плавність

мовних зворотів, суто зовнішні ефекти не можна було би довести до більшої досконалості, таким чином слухач забуває про фізичну ваду лектора й не помічає навіть бідності змісту лекції, вимереженої анекдотами, легкими сарказмами, комічними порівняннями й т.п.»¹²⁸. Багато уваги Тарасов приділяв лекціям К.Г.А. Кніса з політичної економії, а взявши участь у його семінарських заняттях, дійшов висновку про недостатній рівень підготовки студентів, які презентували свої реферати.

Зимовий семестр 1877–78 навчального року Тарасов провів у Страсбурзькому університеті, де прослухав лекційні курси визначних німецьких економістів Г. фон Шмоллера і Г.Ф. Кнаппа. Зміст лекцій Шмоллера, на думку київського вченого, був безбарвним, не позбавленим софізмів, часом посереднім, а часом зовсім незадовільним, і головне — шаблонним. Водночас Тарасов уважав німецького професора одним із кращих викладачів політичної економії, оскільки в жодного з лекторів відвіданих ним дев'яти німецьких університетів він не бачив такої великої кількості слухачів, які активно прилучалися до наукової роботи¹²⁹. Київського вченого особливо зацікавили лекції Кнаппа завдяки жвавості викладу, багатству змісту та органічному поєднанню великої кількості фактів, об'єднаних єдиною ідеєю. Тарасов також відзначив практичні заняття з політичної економії і статистики під керівництвом Шмоллера й Кнаппа, що полягали в читанні рефератів, їх обговоренні, дебатах та коментуванні джерел з історії цехового устрою XI, XII та XIII ст. Двохгодинні практичні заняття традиційно закінчувалися спільним відвіданням студентами й професорами пивних закладів.

Незадовільний рівень викладання політичної економії у паризькій Школі права (Ecole (faculté) de droit) київський учений пояснював включенням цієї дисципліни до числа обов'язкових у французьких навчальних закладах лише з 1878–79 навчального року. Політична економія входила також до навчальних програм в Школі шляхів сполучення (Ecole des ponts et chaussées), Коллеж де Франс (Collège de France), Незалежній школі політичних наук (Ecole libre des sciences politiques), натомість статистика, за словами Тарасова, не викладалася в жодному з відвіданих ним

французьких юридичних факультетів. Також він був присутній на іспитах в Незалежній школі політичних наук, де зокрема екзаменувалися двоє японців, та в Школі права й зрештою дійшов висновку про перевантаження іспитами навчального процесу у Франції¹³⁰. У Нансі вчений прослухав лекції з адміністративного права, політичної економії, а також познайомився з видатним французьким науковцем і політичним діячем професором А.Н. Рамбо — автором виданої 1878 року праці «Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877», присвяченої російській історії. «Знайомство це було корисне не тільки тому, що Рамбо розумна й освічена людина, — згадував Тарасов, — але й тому, що він знайомий з Росією ледь не краще, ніж численні мої співвітчизники, які видають себе за друзів народу»¹³¹. У навчальних закладах Діжона київський правознавець ознайомився з рівнем викладання адміністративного права, промислового законодавства, а також прослухав лекції у Бернському й Цюріхському університетах, що нараховували відповідно 342 і 351 слухача.

Тарасов доволі критично оцінив організацію навчально-виховного процесу в німецьких народних школах. Він відвідав заняття з географії, письма, читання, гімнастики у школі містечка Блазевітц, погане враження на нього справив урок історії, під час якого викладач обмежився коротким викладом виключно політичних подій з історії Греції. У народній школі Лошвітца Тарасов був присутній на уроках з читання, ботаніки й письма та дійшов висновку про недосконалість її навчальних програм, спрямованих на швидке безсистемне викладання різнорідних знань, виховання «квасного патріотизму» й гордовитості. Першою у Франції, і навіть в усій Європі, вдалою спробою поєднання загальної початкової освіти з професійною учений уважав паризьке початкове народне училище (школу) по вулиці Турнефор. Відвідавши школу годинникарства м. Невшатель, він переконався в кризовому стані цієї галузі у Швейцарії, спричиненому конкуренцією з боку США, Франції і Німеччини. До різкого скорочення кількості учнів цієї школи призвело заснування аналогічного навчального закладу в Саксонії.

Побувавши на Всесвітній виставці 1878 року в Парижі, покликаний піднести міжнародний авторитет Франції після поразки у франко-пруській війні 1870–71 років, Тарасов прискіпливо проаналізував помічені ним недоліки в її організації. Непотрібними він уважав величезні витрати на будівництво призначеного для проведення виставки величезного палацу Трокадеро, а також назвав шарлатанством малоросійський павільйон, де жінка, одягнена у «псевдомалоросійський костюм», продавала косметичну воду. Одночасно Тарасов оглянув у Парижі Міжнародну колективну робітничу виставку (*Exposition collective ouvrière internationale*), де були представлені різноманітні винаходи: апарат для порятунку потопельників, рідина для запобігання вогню, складані меблі, штучний мармур, спрощений барометр тощо. Загалом позитивно оцінивши виставку, учений назвав «абсолютно зайвою й навіть шкідливою» представлену тут картину «*Un massacre à Varsovie 8 Août 1861*» («Убивство у Варшаві 8 серпня 1861»), на якій було зображено розстріл російськими солдатами беззбройних жінок і дітей під час молитви¹³².

Тарасов також оглянув притулки Дрездена, Лошвітца, Цюріха, в'язниці Хонштайна, Брухзалья, Парижа та швейцарські виправні колонії¹³³. Багато часу він присвятив вивченню специфіки діяльності акціонерних товариств на Заході¹³⁴.

1881 року дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі кримінального права Київського університету Л.С. Белогриць-Котляревський¹³⁵. Відповідно до інструкції він мав приділити особливу увагу слуханню лекцій зі своєї спеціальності у провідних університетах Німеччини й Франції, вивченню західноєвропейських методик викладання юридичних дисциплін, самостійному студіюванню наукової літератури, ознайомленню зі специфікою юстиції у Німеччині та Франції. Під час перебування у Лейпцизькому університеті учений відвідував лекції з кримінального права й судочинства, історії філософії, філософії права, судової медицини, а також практичні заняття на юридичному факультеті, з яких, на його думку, було мало користі

студентам, оскільки вони більше нагадували читання, здійсненні переважно зусиллями професора-керівника¹³⁶.

Того ж року ординарний професор кафедри державного права Університету Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський подорожував Австро-Угорщиною, Францією, Швейцарією.

Згідно зі статутом 1863 року в університетах Російської імперії запроваджувалася нова кафедра — історії слов'янських законодавств, але реалізація цього нововведення гальмувалася через відсутність вітчизняних фахівців. У зв'язку з цим ординарний професор кафедри історії російського права Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов у 1880–1881 рр. здійснив закордонне відрядження з метою пошуку й опрацювання джерел і відсутньої в Росії наукової літератури для розробки лекційних курсів зі слов'янського права. Якщо в польському і чеському правознавстві ця проблематика активно досліджувалася, то почерпнути ґрунтовну інформацію з історії хорватського законодавства можна було лише в архівах. Створенню сприятливих умов для дослідницької діяльності київського вченого в Загребі сприяв президент Югослов'янської Академії наук і мистецтв Ф. Рачкі та її архіваріус Я.І. Ганель¹³⁷. В архіві Югослов'янської Академії київський професор передусім зацікавився пам'ятками його відділу «Constitutiones, decreta etc» («Конституції, укази та ін.») — законами Кастви й Вепринця «Zakon grada Kastva og god 1400», «Zakon i osude obcine Veprinačke u Istri (matica glagolska i prepis s latinskimi pismeni)»¹³⁸. Ці документи становили для Владимирського-Буданова інтерес з точки зору їх дослідження в порівнянні із законодавчими пам'ятками інших слов'янських народів. Він особливо відзначив потужну, незважаючи на обмежені ресурси, публікаторську діяльність Югослов'янської Академії, що успішно розвивалася завдяки зусиллям Ф. Рачкого й Я.І. Ганеля. Йшлося передусім про журнал «Rad jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti» («Праці Югослов'янської Академії наук і мистецтв»), а також видання «Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium» («Пам'ятки з історії південних слов'ян»), «Stari pisci hrvatski» («Старі хорватські письменники»),

«Starine» («Старожитності»), «Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium» («Історико-юридичні пам'ятки південних слов'ян») та інш.

З дозволу президента Югослов'янської Академії наук і мистецтв Владимирський-Буданов надрукував на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения» тексти законів Кастви та Вепринця. У підготовці цієї публікації, зокрема тлумаченні термінів, запозичених із давньоіталійської та давньонімецької мов, узяв участь Ф. Міклошич.

Здобувши в Новоросійському університеті звання кандидата юридичних наук, В.Ф. Левитський у 1881 році вирушив до Німеччини задля студіювання економічних дисциплін. Того ж року доцент карного процесу В.М. Палаузов отримав дворічне закордонне відрядження, а наступного 1882 року доцент кафедри цивільного права Ю.С. Гамбаров був командирований до Німеччини. Упродовж 1883–1884 років доцент кафедри енциклопедії права М.Ю. Чижев удосконалював свій фаховий рівень у Німеччині та Франції. Університетською Радою було ухвалене рішення щодо необхідності надання йому міністерством народної освіти фінансової допомоги в сумі 800 рублів¹³⁹. 1888 року дворічне закордонне відрядження отримав професорський стипендіат кафедри римського права К.М. Смирнов.

Приват-доцент політичної економії і статистики Київського університету М.М. Цитович 1889 року був командирований за кордон на два роки задля приготування до професорського звання. Згідно з наданою юридичним факультетом інструкцією, він мав вивчити методики викладання політичної економії, статистики, фінансового права та проведення практичних занять у Берлінському, Гейдельберзькому, Геттінгенському, Тюбінгенському, Лейпцизькому, Страсбурзькому, Віденському університетах, Паризькому юридичному факультеті, а також ознайомитися з рівнем організації адміністративної статистики в Німеччині, Франції, Бельгії і передусім — з діяльністю Статистичного бюро Німецької імперії, Пруського й Бельгійського статистичних бюро¹⁴⁰. Спеціально заради лекцій із політичної економії і фінансового права видатного німецького економіста,

представника катедер-соціалізму А. Вагнера М. Цитович залишився у Берлінському університеті на зимовий семестр 1889–1890 навчального року, оскільки вважав для себе великою втратою упустити таку нагоду¹⁴¹.

У 1893–1894 рр. приват-доцент по кафедрі римського права Університету Св. Володимира Л.М. Казанцев вивчав рівень теоретичного викладання й організації практичних занять з цієї дисципліни у Франції. Його сподівання познайомитися з корифеями римського права в Школі права (Ecole de droit) не здійснилися, оскільки більшість з них або взагалі відійшли від активної викладацької діяльності, залишаючись у званні professeurs honoraires, або зосередились на викладанні інших дисциплін — конституційного права й цивільного процесу. Відносно слабкий рівень кадрового забезпечення викладання римського права в Школі права Казанцев пояснював тим, що у Франції, на відміну від Німеччини, де набула розвитку конкуренція наукових закладів у боротьбі за кращих фахівців, науковці найчастіше залишалися працювати в тих установах, де вони здобули звання agrégé. Докладно вивчивши навчальні плани Школи права, відвідавши курси лекцій, київський учений передусім відзначив притаманний французькій методиці викладання римського права розгляд окремих правових інститутів у їх історичному розвитку¹⁴². Казанцев вітав уміння французьких правознавців вдало поєднувати теорію з практикою, поглиблене вивчення ними римського права, покладеного в основу французького цивільного права. Він наголосив на перевагах в організації навчально-виховного процесу у Франції, порівняно з Російською імперією: «Французький професор, читаючи на тиждень не більше трьох лекцій (щоденно тільки одну), однак встигає (лекції тривають не менше години) викласти докладний курс свого предмету, не напружуючи надмірно і не виснажуючи свої сили, як має нерідко робити російський професор...»¹⁴³ Побувавши на захисті докторської дисертації у Школі права, Казанцев охарактеризував його як публічне повчання, а не диспут, оскільки докторант продемонстрував невміння дискутувати й чітко відповідати на поставлені запитання.

Професорський стипендіат по кафедрі фінансового права Харківського університету П.П. Мігулін у 1894–1896 рр. здійснив наукову поїздку в межах Російської імперії та за кордон — до Туреччини, Болгарії, Сербії, Румунії, Австро-Угорщини (відвідав у Будапешті виставку, присвячену тисячоліттю Угорщини), Німеччини, Італії, Іспанії, Португалії, Франції, Бельгії, Нідерландів¹⁴⁴.

Упродовж 1895–1896 рр. в.о. екстраординарного професора кафедри поліцейського права Новоросійського університету О.Є. Назімов подорожував США з метою вивчення конституційного права цієї держави.

Приват-доцент кафедри кримінального права й судочинства Харківського університету О.Д. Кисельов у 1897 році отримав закордонне відраджання, упродовж якого студював психологію та кримінальне право, і зокрема, виступив на семінарі знаменитого німецького юриста Ф. фон Ліста з доповіддю «Про злочинця за творами Достоевського»¹⁴⁵. Того ж року приват-доцент кафедри міжнародного права В.А. Ястржембський був командирований за кордон на два роки.

На сторінках «Записок Императорского Харьковского университета» 1897 року було опубліковано звіт про наукове відраджання до Австро-Угорщини й Німеччини приват-доцента й прозектора при кафедрі судової медицини С.П. Дворниченка. Дорогою до Відня учений встигнув побувати в Краківському судово-медичному інституті, зокрема його бібліотеці й музеї: «Приміщення інституту досить непогане, зі світлою аудиторією й невеликою бібліотекою; все підтримується чисто, охайно; але музей украй малий; отже я більше цікавився знаменитими Тейхмановськими препаратами в сусідньому анатомічному музеї, особливо препаратами лімфатичної системи»¹⁴⁶. У Відні він відвідав інститут судової медицини професора Е. Гофмана. Рівень матеріально-технічного забезпечення цього закладу дещо розчарував Дворниченка, порівняно навіть з аналогічними науковими установами Харкова. Як одну з підвалин успішної діяльності віденського інституту харківський учений відзначив його музей, огляду якого він присвятив два тижні. Дворниченко

також відвідував теоретичні лекційні курси й практичні заняття та за ініціативою Гофмана здійснював самостійні дослідження в галузі судової медицини. Окрім того, у Відні він оглянув патолого-анатомічний музей та анатомічний інститут. Потому вчений дістався пароплавом по Дунаю Будапешта, де ознайомлювався з діяльністю судово-медичного інституту, вивчав колекції його музею. Відвідавши судово-медичні інститути німецької і чеської частин Празького університету, Дворниченко дійшов висновку, що «чеський значно більший і краще облаштований»¹⁴⁷. На завершення своєї наукової подорожі учений оглянув патолого-анатомічний інститут Лейпцизького університету, а також бібліотеку, музей, хімічну лабораторію берлінського моргу.

У 1897 році від Київського університету за кордон були відряджені приват-доцент кафедри енциклопедії та історії філософії права Є.М. Трубецької¹⁴⁸ і в.о. екстраординарного професора по кафедрі торговельного права В.А. Удінцев, який мав на меті вивчення в західноєвропейських університетах методики викладання торговельного права, новітніх тенденцій розвитку досліджень у цій галузі, а також здійснення науково-пошукової роботи в бібліотеках¹⁴⁹.

Згідно з інструкцією щодо закордонного відрядження приват-доцента політичної економії і статистики Університету Св. Володимира В.Я. Железнова (1899–1901) передбачалося вивчення ним у західноєвропейських вищих навчальних закладах методик викладання, у тому числі організації практичних занять, з політичної економії, статистики, фінансового права та ознайомлення з діяльністю адміністративно-статистичних закладів. Ученому передусім рекомендувалося відвідати лекції і практичні заняття в Берлінському університеті, а також на вибір — у Мюнхенському, Тюбінгенському чи Віденському університетах. У Парижі Железнов мав прослухати лекції у Коллеж де Франс (Collège de France), Факультеті права (Faculté de droit), Вільній школі політичних наук (Ecole libre des sciences politiques), а в Лондоні — збирати матеріали для своєї магістерської дисертації¹⁵⁰.

2.3. Співпраця у сфері природничих наук

Завдяки вітчизняним університетам серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні наукові форуми, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських науково-освітніх установ. Так, у лютому 1884 року австро-угорський посол у Росії поінформував керівництво Університету Св. Володимира про запланований на 16–23 квітня ц.р. міжнародний орнітологічний конгрес, організований Віденським орнітологічним товариством, що діяло під патронатом спадкового принца ерцгерцога Рудольфа. У 1886 році ректор отримав від міністерства освіти повідомлення, поширюване бельгійським посланником у Росії, щодо організованого королем Бельгії третього міжнародного конкурсу (1889) на здобуття призу в 25 тис. франків за кращу працю про електрику, її сучасний прогрес і перспективи розвитку¹⁵¹. 1890 року повірений у справах Австро-Угорщини повідомив про проведення в травні наступного року в Будапешті міжнародного орнітологічного конгресу¹⁵². У 1891 році Київський університет був поінформований щодо організації у серпні Міжнародного географічного конгресу в Берні¹⁵³, цього ж року за ініціативою фізико-математичного факультету київські вчені надіслали привітання із 70-літнім ювілеєм знаменитому німецькому вченому-природознавцю Г.-Л.-Ф. фон Гельмгольцу¹⁵⁴. У 1893 році керівництво університету отримало інформацію про заплановані на квітень наступного року міжнародний медичний конгрес і гігієнічну виставку в Римі¹⁵⁵. 1894 року австро-угорське консульство в Києві надало відомості щодо проведення в Будапешті VIII Міжнародного конгресу гігієни й демографії¹⁵⁶.

Успішно розвивався книгообмін із зарубіжними культурно-освітніми установами. 1872 року вчені медичного факультету Університету Св. Володимира підтримали пропозицію Військово-суходільного медичного відомства Північноамериканських штатів щодо обміну науковими виданнями¹⁵⁷. У 1873 році Київське товариство природознавців зголосилося надсилати свої

праці до Бреславльського університету¹⁵⁸, а бібліотечним комітетом Університету Св. Володимира було прийнято рішення про надання Страсбурзькому університету «Университетских известий» в обмін на його видання¹⁵⁹. 1875 року університетська Рада ухвалила надсилати «Университетские известия» до Берлінського університету¹⁶⁰, а 1876 — надавати це періодичне видання Женевському медичному факультету в обмін на його праці¹⁶¹.

Учені Київського університету брали активну участь в організації найважливіших заходів європейського культурного життя. Професори П.П. Алексеев і В.О. Бец входили до складу створеного в Києві допоміжного Комітету з участі Росії у Віденській всесвітній виставці 1873 року, повноваження якого поширювалися на Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Орловську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Ставропольську губернії і землі Війська Донського¹⁶². 1877 року фізико-математичний факультет виступив з ініціативою відправити на Паризьку всесвітню виставку 1878 року публікації праць М.Ф. Хандрикова «Система астрономії» і П.П. Алексеева «Органічна хімія», а від медичного факультету В.О. Бец зголосився надати анатомічні експонати¹⁶³.

Керуючись інструкцією університетської Ради, приват-доцент кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики Університету Св. Володимира В.А. Субботін розпочав свою закордонну наукову подорож 1869-70 рр. з відвідання Мюнхенського університету й занять під керівництвом професора М. фон Петтенкофера — знаменитого німецького природознавця, основоположника експериментальної гігієни. Петтенкофер з особливою увагою поставився до студій київського гігієніста, подбавши про те, щоби він простежив майже всю експериментальну частину його лекцій¹⁶⁴. Результатом досліджень Субботіна в лабораторіях Петтенкофера та інших німецьких учених стали праці на тему «Фізіологічна роль алкоголю в організмі вищих тварин», «Матеріали для фізіології утворення жирів в організмі вищих тварин», «Вплив різних умов харчування тварин на вміст гемоглобіну в крові», «Вивчення

вентиляції в мюнхенському «Anshülhospital», обладн. за системою проф. Бема (Boehm) у Відні»¹⁶⁵.

У 1870 році відрядження за кордон від Київського університету отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі оперативної хірургії В.О. Караваєв — до Німеччини й Франції; ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко; ординарний професор по кафедрі загальної патології Н.А. Хржонщевський; доцент медичної фізики О.С. Шкляревський; прозектор анатомії Л.Л. Дювернуа. Того ж року ординарний професор по кафедрі зоології О.О. Ковалевський вирушив у річну закордонну подорож, упродовж якої здійснив поїздки на Червоне море, звідки привіз до університетського зоологічного музею колекцію морських тварин. Навесні 1873 року він здійснив екскурсію до Алжиру¹⁶⁶.

Працюючи впродовж 1870 року в німецьких науково-дослідних установах, доцент загальної терапії і фармакології Університету Св. Володимира К.-Г.-Е. Г. Гейбель підготував розвідку «Pathogenese und symptome der chronischen bleivergiftung» («Патогенез і симптоми хронічного отруєння свинцем»), опубліковану 1871 року в Берліні¹⁶⁷. У 1872 році вчений знову був відряджений до Німеччини, а впродовж 1877 року займався у Берліні, Ерлангені, Страсбурзі¹⁶⁸.

Оскільки згідно з університетським статутом 1863 року на фізико-математичних факультетах запроваджувалися кафедри практичної механіки, задля підготовки до викладання цієї дисципліни в Новоросійському університеті 1870 року дворічне відрядження до Німеччини, Франції, Бельгії і Швейцарії отримав магістрант В.М. Лігін¹⁶⁹. На нього було покладене завдання ознайомлення із засадами організації викладання практичної механіки в провідних європейських політехнічних школах.

Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. заслужений ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Київського університету Х.Я. фон-Гюббенет узяв участь у діяльності створеного у Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим арміям, що воювали¹⁷⁰. Надати допомогу солдатам і офіцерам, постраждалим під час воєнних дій, зголосився

і ординатор університетської клініки П.А. Ракуза. Перебуваючи при пруській армії під командуванням генерала-фельдмаршала Фрідріха Карла Миколая, ординарний професор кафедри оперативної хірургії і хірургічної клініки Харківського університету В.Ф. Грубе брав участь у облозі Меца¹⁷¹.

У 1871 році закордонні відрядження від Університету Св. Володимира отримали: екстраординарний професор кафедри фармакології і загальної терапії П.П. Сушинський; доцент загальної патології М.С. Афанасьєв, задля вивчення методів експериментальної патологічної фізіології у провідних європейських лабораторіях¹⁷²; доцент кафедри клінічної і теоретичної патології для викладання жіночих хвороб М.Ф. Толочинів, з метою вивчення оперативної гінекології у Лондоні, де його обрали членом Лондонського акушерського товариства¹⁷³.

Цього ж року за кордон був відряджений В.П. Єрмаков — стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики Київського університету (1868–1871). У Гейдельберзькому університеті він за станом здоров'я не зміг до кінця прослухати курс лекцій одного із найвизначніших європейських фізиків XIX ст. професора Г.-Р. Кірхгофа і змушений був поїхати до Швейцарії на лікування. Потому Єрмаков відвідав Париж, де вивчав доробок французьких учених у галузі фізико-математичних дисциплін¹⁷⁴. Прослухавши у Берлінському університеті лекції німецького вченого-природознавця Г.-Л.-Ф. Гельмгольца, київський математик критично оцінив його викладацьку методику, натомість із цікавістю прослухав повідомлення професора щодо результатів новітніх досліджень Д.-К. Максвелла, Л. Больцмана та ін. Водночас Єрмаков схвалив лекції з математики професора Е.-Е. Куммера за їх «прекрасний метод викладу та ясність»¹⁷⁵. Також він відвідував лекційні курси професора К.-Т.-В. Вейерштрасса, відомого своїми визначними дослідженнями з математичного аналізу, та учня Е.-Е. Куммера — професора Л. Кроненкера.

Міжнародна співпраця ординарного професора кафедри астрономії і геодезії Університету Св. Володимира М.Ф. Хандрикова, передусім закордонна поїздка 1871 року, сприяла онов-

ленню університетської астрономічної обсерваторії відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки і техніки¹⁷⁶. У 1873 році вчений отримав відрядження на Віденську все-світню виставку, де його передусім зацікавили астрономічний і геодезичний відділи¹⁷⁷. Улітку 1875 року Хандриков відвідав Гамбург та замовив у механіків Репсольдів меридіанний круг для обсерваторії Київського університету¹⁷⁸.

Ординарний професор кафедри анатомії Київського університету В.О. Бец 1872 року взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у Лейпцигу, де його дослідження здобули високу оцінку європейської наукової громадськості, й передусім — визначного німецького фізіолога Е.-Г. Дюбуа-Реймона. Позитивні відгуки про наукові винаходи київського вченого були вміщені в австрійській періодиці за 1873 рік¹⁷⁹. На Віденській всесвітній виставці (1873) він був удостоєний медалі прогресу «Fortschritts-Medaille»¹⁸⁰. Окрім того, університетська Рада підтримала пропозицію щодо командировання Беца за кордон з червня до вересня 1875 року¹⁸¹.

Упродовж закордонного відрядження 1871–72 рр. ординарний професор по кафедрі хімії Університету Св. Володимира П.П. Алексеев вивчав принципи організації науково-дослідної і викладацької роботи в університетах Італії, ознайомлювався з ідеями італійських учених щодо реформування місцевих університетів у напрямку усунення існуючого домінування теоретичного викладання над практичним, поживлення розвитку навчально-допоміжних закладів, у тому числі лабораторій, надання студентам більшої свободи в організації їхніх занять, запровадження інституту приват-доцентів як чинника активізації конкуренції у викладацькому середовищі тощо. При цьому оптимальною вважалася німецька університетська система, де професійна освіта гармонійно поєднувалася з теоретичною, а притаманна французьким навчальним закладам перевага практики над теорією розцінювалася як причина гальмування наукового розвитку. Проблеми італійських університетів Алексеев пов'язував передусім із слабкістю їх матеріальної бази: «І якщо при цьому один і той же професор читає органічну й неор-

ганічну хімію (1-й триместр, з листопада до карнавалу, по 4 години однієї, а інший триместр, з першого березня по кінець травня, по 4 години іншої хімії) і він же керує практичними заняттями в лабораторії, від 12 до 6 годин, маючи власне тільки 2-х асистентів (обов'язок третього асистента виконує один із студентів), із яких на одного покладене ще читання аналітичної хімії, то чи слід дивуватися елементарності викладання в італійських університетах?»¹⁸²

Особливу увагу київський хімік приділив огляду науково-дослідних лабораторій Пізанського, Неаполітанського, Генуезького, Туринського університетів. Він високо оцінив значення в італійській освітній системі заснованого 1859 року у Флоренції Вищого інституту (Istituto Superiore) та його Музею фізики й природничої історії (Museo di Fisica e di Storia Naturale) з ботанічною, мінералогічною, зоологічною колекціями, астрономічною обсерваторією, фізичним кабінетом, фізіологічною й хімічною лабораторіями, а також відзначив вміщений у музеї пам'ятник Галілео Галілею вартістю близько мільйона лір. У Флоренції Алексеев також зацікавився діяльністю технічної школи, агрономічної станції, інституту Барді. Подорожуючи Парижем, він ознайомився з його новими науково-дослідними лабораторіями — в Сорбонні й Ботанічному саду (Jardin des Plantes). Однією з кращих у Європі київський учений визнав Цюріхську лабораторію, а одним із найкрасивіших європейських університетських міст — Грац. У Відні Алексеева вразила краса й розкіш будівлі нової університетської лабораторії. Промовистим свідченням сприяння уряду Австро-Угорщини розвитку освіти він уважав будівництво нових лабораторій у Політехнічному інституті (Polytechnicum), де їх на той час уже нараховувалося три.

Алексеев відвідав Всесвітню виставку у Відні 1873 року, що відрізнялася від попередніх проведенням численних наукових форумів¹⁸³, а в 1878 році побував на Паризькій всесвітній виставці. Його особливо зацікавили експозиції, презентовані міністерствами народної освіти різних країн світу, зокрема надані Японією фотографії хімічної лабораторії, фізичного

кабінету, квартир професорів фізики й хімії у Токійському університеті. Алексеєва зачарувала швидкість, з якою популяризувалися новітні наукові відкриття й винаходи у Парижі, де просто на вулиці перехожі ознайомлювалися з винайденими П.М. Яблочковим дуговими лампами, фонографом Т.-А. Едісона, а також насолоджувалися мальовничими краєвидами Парижа з висоти пташиного польоту завдяки дирижаблю А. Жиффара¹⁸⁴.

У 1872 році від Київського університету за кордон були командировані ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса та доцент по кафедрі гігієни, медичної поліції, медичної географії і статистики В.А. Субботін¹⁸⁵.

Того ж року ординарний професор мінералогії Новоросійського університету М.О. Головкінський вирушив у наукову подорож до Німеччини та Австро-Угорщини. А.Є. Зайкевич, отримавши кандидатський ступінь по закінченні університету, здійснив закордонну поїздку з метою приготування до професорського звання. Він займався в Поппельсдорфській сільськогосподарській академії при Боннському університеті, сільськогосподарському й ботанічному інститутах Лейпцизького університету¹⁸⁶.

Упродовж 1872-1873 років за кордоном перебував помічник прозектора при кафедрі нормальної анатомії Харківського університету М.О. Попов. У Відні він підготував докторську дисертацію «Про нерви жовчного міхура», а також відвідував анатомічні й патологічні музеї Відня, Будапешта, Праги, Мюнхена, Гейдельберга та інших європейських міст. Багато уваги вчений приділив науковим заняттям у Німеччині, Франції, Великій Британії, Швейцарії, Брюсселі, Нідерландах. Влітку 1891 року, уже на посаді екстраординарного професора, Попов здійснив наукову подорож Австро-Угорщиною, Німеччиною, Швейцарією, Італією¹⁸⁷.

По захисті докторської дисертації (1873) прозектор кафедри медичної хімії Університету Св. Володимира В.Ф. Кістяківський отримав закордонне відрядження, упродовж якого працював у лабораторіях Німеччини і Франції¹⁸⁸. М.В. Бобрецький, здобувши 1873 року ступінь доктора зоології, вирушив у дворічну

подорож, присвячену дослідженню морської фауни у Марселі, Мессині, Сен-Мало, Неаполі¹⁸⁹. Доцент по кафедрі приватної терапії Л.К. Горецький був командирований за кордон у 1873 і 1879 роках¹⁹⁰. Результатом відвідань екстраординарним професором кафедри технічної хімії М.А. Бунге Віденської (1873) і Паризької (1878) всесвітніх виставок стали публікації оглядів новітніх досягнень світової цукрової промисловості.

Ординарний професор кафедри прикладної математики Київського університету І.І. Рахманінов 1873 року був командирований на Віденську всесвітню виставку¹⁹¹, а 1884 року його обрали представником Університету Св. Володимира на урочистостях з нагоди 300-літнього ювілею Единбурзького університету¹⁹².

На Віденську всесвітню виставку (1873) від Університету Св. Володимира також були відряджені: заслужений ординарний професор кафедри мінералогії та геології К.М. Феофілактів, ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер, ординарний професор кафедри фізики М.П. Авенаріус, ординарний професор по кафедрі хімії Ф.М. Гарнич-Гарницький, ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Вашенко-Захарченко¹⁹³. 1876 року ординарний професор кафедри державного лікарезнавства Ф.Ф. Ергардт отримав відрядження до Західної Європи, під час якого відвідав міжнародну виставку взуття у Берні, вдосконалив свої знання із судової медицини¹⁹⁴.

Готуючись до здобуття професорського звання з геології в Харківському університеті, О.В. Гуров упродовж 1873–1874 рр. займався в наукових центрах Лондона та Парижа (Collège de France, Musée d'histoire naturelle, Ecole des mines)¹⁹⁵.

Після успішного складення 1873 року магістерських іспитів у Новоросійському університеті, О.К. Кононович вирушив до Німеччини з метою студіювання астрономії. Того ж року лаборант кафедри технічної хімії В.М. Петріашвілі був направлений на стажування до Бонна. Здобувши посаду доцента й докторський ступінь, він упродовж 1878–1881 рр. працював у науково-допоміжних закладах Сорбонни, слухав лекції члена Паризької АН Ш.-А. Вюрца. Протягом 1874–1875 рр. доцент

кафедри хімії Ю.Ф. Клименко вдосконалював свій фаховий рівень у зарубіжних наукових центрах. 1876 року дворічне закордонне відрядження отримав приват-доцент кафедри зоології П.А. Спіро.

Під час закордонної поїздки 1876 року заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії і геології Київського університету К.М. Феофілактів здійснював дослідження дилювальних утворень в околицях Відня, Берліна, Альп, придбав для університетського мінералогічного кабінету мікроскопи у Мюнхені й Берліні, пристрій для виготовлення мікроскопічних пластин у Празі, а також зразки мінералів і гірських порід, налагодив зв'язки із завідувачами мінералогічних і геологічних музеїв закордонних університетів для обміну дублетами. У червні вчений відвідав з'їзд німецьких геологів¹⁹⁶.

Співробітники Університету Св. Володимира допомагали постраждалим під час сербсько-турецької війни (1876–77), коли до Сербії вирушив Київський польовий лазарет, очолюваний доцентом кафедри хірургії О.С. Яценком¹⁹⁷. У цей же період доцент кафедри теоретичної хірургії Київського університету С.П. Коломнін як консультант Товариства Червоного Хреста надавав на території Сербії допомогу пораненим. Професорський стипендіат при хірургічній факультетській клініці Харківського університету А.Г. Подрез 1876 року був командирований до театру воєнних дій і очолив хірургічне відділення Харківського шпиталю на території Сербії¹⁹⁸. Упродовж російсько-турецької війни 1877–78 рр. київські студенти-медики брали участь у догляді за пораненими й хворими в епіцентрі воєнних подій¹⁹⁹.

На знак подяки за допомогу під час сербсько-турецької війни 1876–77 рр. сербський митрополит Михаїл нагородив Університет Св. Володимира дипломом почесного члена Сербського Товариства Червоного Хреста (1877)²⁰⁰. Водночас у 1877 році в.о. ординатора хірургічної госпітальної клініки Київського університету, докторанту П.І. Герасимову було відмовлено в дозволі носити наданий князем сербським Міланом Обреновичем IV орден Таковського хреста, оскільки царський

уряд «...відповідно до відзиву Міністерства Закордонних Справ не може визнати за Сербським Князем права нагородження орденом, права, що належить виключно цілком незалежним державам...»²⁰¹

1877 року доцент по кафедрі чистої математики Харківського університету К.О. Андреев вивчав методику викладання вищої математики й історію геометрії, а також виконував самостійні дослідження в Берліні й Парижі. У Берлінському університеті вчений прослухав лекції членів Берлінської АН Е.Е. Куммера (з теорії чисел) і К.-Т.-В. Вейерштрасса (з теорії еліптичних функцій), відвідував математичний семінарій. Андреев високо оцінив простоту і ясність викладу матеріалу проф. Куммером: «Гідно подиву, як висновки, відносно кажучи, вельми складні й важкі схоплюються й засвоюються, так би мовити, на льоту при цьому неквапливому, ясному й украй переконливому викладенні»²⁰². У лекційному курсі Вейерштрасса харківський учений відзначив сувору послідовність і систематичність.

Під час перебування в Парижі Андреев прослухав лекційні курси професорів Ш. Ерміта й П.-О. Бонне в Сорбонні, Ж. Бертрана й М.-Е.-К. Жордана в Коллеж де Франс. Його передусім зацікавили лекції найавторитетнішого математика Франції, члена Паризької АН Ш. Ерміта, в яких успішно поєднувалися «глибина аналізу й талановитість викладу». З точки зору студіювання історії геометрії найбільш продуктивною виявилася науково-пошукова робота Андреева в паризьких бібліотеках, що вирізнялися багатством і доступністю для іноземців книжкових фондів. У Парижі вчений завершив свої дослідження з геометрії, над якими працював упродовж останніх кількох років, і виклав їх у вигляді статті «О геометрических соответствиях в применении к вопросу о построении кривых» для «Математического сборника» — друкованого органа Московського математичного товариства.

1877 року закордонні відрядження від Університету Св. Володимира отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії і геології К.М. Феофілактов задля особистих

переговорів із зарубіжними колегами й роботи в європейських лабораторіях (передусім віденській); ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер; ординарний професор по кафедрі астрономії М.Ф. Хандриков; ординарний професор по кафедрі медичної фізики О.С. Шкляревський; ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса; екстраординарний професор по кафедрі фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель — для вдосконалення матеріально-технічної бази фармакологічної лабораторії Київського університету; доцент по кафедрі хімії О.І. Базаров — задля участі у святкуванні 400-літнього ювілею Тюбінгенського університету; астроном-спостерігач В.І. Фабриціус — для вивчення науково-дослідних методик в обсерваторіях Німеччини, Франції, Великої Британії і відвідання майстерень із виробництва астрономічних інструментів²⁰³.

З огляду на те, що від 1877 року в Київському університеті залишалася вакантною кафедра агрономії, у 1882 році кандидат природничих наук С.М. Богданов був відряджений за кордон і в різні губернії Російської імперії з метою вивчення сільськогосподарських наук і приготування до професорського звання²⁰⁴.

Здобувши в Харківському університеті ступінь доктора медицини, В.Я. Данилевський 1878 року отримав дворічне закордонне відрядження, упродовж якого він головним чином працював у Німеччині, зокрема в лабораторії проф. А. Фікка м. Вюрцбурга. У німецьких наукових центрах учений продовжив розпочаті ним у Харкові дослідження «тваринного гіпнозизму»²⁰⁵. 1883 року, уже в статусі екстраординарного професора кафедри зоології, він здійснив наукову поїздку до Страсбурга й Женеви. Після переведення на посаду ординарного професора кафедри фізіології людини (1886) Данилевський неодноразово їздив за кордон задля ознайомлення з новітніми науковими відкриттями європейських учених у галузі фізіології²⁰⁶.

У 1878 році за кордон був відряджений доцент кафедри фізики О.К. Погорелко. Екстраординарний професор кафедри лікарської діагностики М.М. Ломиковський перебував за кордоном у 1878 та 1883 рр.

Упродовж 1881 року в Марселі ординарний професор по кафедрі зоології, порівняльної анатомії і фізики Новоросійського університету О.О. Ковалевський здійснював дослідження спільно з професором Марсельського університету А.-Ф. Маріоном. Їх результати було опубліковано на сторінках «Zoologischer Anzeiger» (1882). У січні–квітні 1882 року Ковалевський працював на зоологічній станції доктора Ж. Барруа у м. Віллафранка (Вільфранш) поблизу Ніцци²⁰⁷. Як голова Одеської філоксерної комісії (1880–1895) він вивчав у південній Франції новітні заходи боротьби проти філоксери виноградної. Саме Ковалевському належала реалізована 1886 року О.О. Коротневим ідея організації на середземноморському узбережжі Південної Франції Віллафранкської зоологічної станції, де він проводив численні дослідження ембріології морських тварин. О. Догель у некролозі вченого зазначав: «О.О. Ковалевський був прихильником Заходу й західної культури, досить охоче їздив за кордон, особливо — до Франції, і, завдяки своїй простоті й щирості, мав за кордоном багато друзів і шанувальників»²⁰⁸. Наукові досягнення вченого двічі були відзначені присудженням йому премії імені Серра Французької АН (1884, 1885), а 1895 року він був обраний членом Французького біологічного товариства. За словами Догеля, «не було такого наукового товариства чи закладу в Росії і за кордоном, що не рахувало би О.О. Ковалевського в числі своїх дійсних або почесних членів»²⁰⁹.

Захистивши в Новоросійському університеті магістерську дисертацію з хімії, П.Г. Мелікішвілі 1882 року вирушив у наукову подорож до Німеччини та Франції. У 1883 році закордонні відрядження отримали ординарні професори кафедри хімії Ю.Ф. Клименко та фізики М.О. Умов²¹⁰. Протягом 1884–1885 і 1887 доцент анатомії В.М. Репяхов (з 1886 — екстраординарний професор зоології) працював на Трієстській, Віллафранкській, Неапольській, Марсельській зоологічних станціях. У 1885 році професорський стипендіат М.Д. Зелінський студіював хімію під керівництвом Й. Вісліценуса в Лейпцигу та працював у геттінгенській лабораторії професора В. Мейера. Упродовж відряд-

ження 1890 року до Німеччини вчений збирав матеріали для своєї докторської дисертації.

За сприяння Ради Новоросійського університету його випускник, майбутній всесвітньо відомий учений-геолог, академік Російської АН М.І. Андрусов у 1885 році отримав Мікрюковську стипендію для наукового відрядження до Європи, незважаючи на те, що він підписав протест у зв'язку з відставкою І.І. Мечникова (1883) і був позбавлений права залишитися працювати в рідному навчальному закладі. Свою закордонну подорож учений розпочав з Австро-Угорщини, де він слухав лекції професорів Віденського університету, відвідував музеї і лабораторії Відня, готував статті до друку в місцевих наукових виданнях, відвідував засідання Австрійського геологічного комітету²¹¹. Потому Андрусов побував в Італії і Німеччині. Здобувши магістерський ступінь, він 1889 року обійняв посаду приват-доцента геології Новоросійського університету. Впродовж 1891–1893 рр. учений відвідав Францію (Сорбонну, Jardin de Plantes), Австро-Угорщину та Велику Британію (де взяв участь у 3'їзді британських натуралістів).

У 1886 році професорський стипендіат по кафедрі загальної патології Харківського університету М.А. Протопопов був направлений на стажування в Париж — до Інституту Пастера. Після переведення на посаду приват-доцента він отримав дворічне закордонне відрядження (1889). У 1886–1888 рр. приват-доцент кафедри гістології М.Ф. Кашенко був командирований за кордон, і зокрема, здійснював дослідження на Неаполітанській зоологічній станції. 1887 року приват-доцент кафедри судової медицини Харківського університету М.О. Оболонський вирушив до Австро-Угорщини, Німеччини та Франції.

Делегатом від Київського університету на Міжнародному конгресі у Вашингтоні (1887) медичний факультет обрав екстраординарного професора кафедри акушерства Г.Є. Рейна²¹².

Через брак коштів традиція вчених вітчизняних університетів відвідувати упродовж своїх закордонних подорожей численні європейські наукові установи не завжди реалізову-

валася на практиці. Так, в інструкції, наданій 1887 року фізико-математичним факультетом Університету Святого Володимира приват-доценту чистої математики Б.Я. Букрееву, зазначалося, що за виділені йому від міністерства народної освіти кошти неможливо «переїздити з одного університету до іншого»²¹³. Тому вченому рекомендували обмежитися заняттями в Берлінському й Лейпцизькому університетах. Йому вдалося прослухати лекції відомих берлінських професорів К.-Т.-В. Вейерштрасса з теорії гіпереліптичних функцій, Л.-І. Фукса з теорії абелевих функцій і теорії лінійних диференціальних рівнянь, Л. Кронекера з теорії чисел.

Потужним осередком розвитку міжнародних наукових зв'язків кінця XIX — початку XX ст. стала створена при Університеті Св. Володимира в околицях Ніщи Віллафранкська зоологічна станція (1886). Хрещеним батьком сучасної зоології взагалі, і зоологічної станції поблизу Віллафранки зокрема, ординарний професор зоології Київського університету О.О. Коротнев називав визначного німецького і швейцарського природознавця К. Фогта, який по праву вважається засновником бібліотеки станції, оскільки подарував їй чимало власних рідкісних видань. 1889 року він звернувся до міністра народної освіти Росії графа І.Д. Делянова з листом, у якому просив збільшити щорічне фінансування станції, посприяти забезпеченню її необхідним приладдям та пароплавом тоннажем у 40–50 тонн²¹⁴. Відвідавши 1888 року очолювану О.О. Коротневим Віллафранкську зоологічну станцію, ординарний професор кафедри зоології Новоросійського університету В.В. Заленський констатував, що внаслідок обмеженого фінансування їй бракувало обладнання, необхідного для науково-дослідної роботи²¹⁵.

У 1889 році до проекту наказу по міністерству народної освіти було внесено пункти щодо надання відряджень: заслуженому ординарному професору кафедри практичної механіки Університету Св. Володимира І.І. Рахманінову — до Німеччини, Франції, Великої Британії; заслуженому ординарному професору кафедри астрономії М.Ф. Хандрикову — до Німеччини й Італії з метою придбання фотометра та спектроскопів для

астрономічної обсерваторії Київського університету; ординарному професору кафедри хімії П.П. Алексєєву — задля ознайомлення з методами наукових досліджень і сучасними приборами в зарубіжних хімічних лабораторіях; ординарному професору кафедри технічної хімії М.А. Бунге — з метою відвідання за кордоном навчально-допоміжних закладів і заводів; ординарному професору кафедри ботаніки І.Ф. Шмальгаузену — для занять у ботанічному музеї м. Берліна; приват-доценту кафедри агрономії С.М. Богданову — з метою відвідання навчально-допоміжних закладів і сільськогосподарських лабораторій Австро-Угорщини, Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії; ординарному професору кафедри фармакології Е.К. Гейбелю — задля ознайомлення з діяльністю фармакологічних і фізіологічних лабораторій, хімічних підприємств Австро-Угорщини, Німеччини й Франції; екстраординарному професору кафедри приватної патології і терапії Є.І. Афанасьєву — до Німеччини, Франції, Австрії і Італії; ординарному професору кафедри хірургії і шпитальної клініки Ф.К. Борнгаупту — з метою відвідання хірургічних закладів Німеччини й Франції²¹⁶.

Декан фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира Ф.М. Гарнич-Гарницький у літній вакаційний час 1889 року отримав відрядження задля ознайомлення з новітніми приладами й методами наукових досліджень у зарубіжних хімічних лабораторіях²¹⁷. Наступного року ординарний професор кафедри патологічної анатомії Г.М. Мінх був командирований до Палестини та Єгипту з метою вивчення місцевих хвороб і збирання матеріалів для власних досліджень²¹⁸.

У 1889 році приват-доцент кафедри нервових і душевних хвороб Харківського університету І.Г. Оршанський удосконалював свій фаховий рівень у Німеччині та Франції. Того ж року приват-доцент кафедри хімії В.Ф. Тимофєєв був відряджений на два роки за кордон. Він займався в лабораторії професора В.-Ф. Оствальда (лауреата Нобелівської премії з хімії 1909 р.) у Лейпцигу та лабораторії В. Мейера в Гейдельберзі. Результати досліджень Тимофєєва, виконаних у Коллеж де Франс (Collège de France), були повідомлені ним Французькій АН²¹⁹.

Понадштатний ординатор факультетської хірургічної клініки Харківського університету М.М. Кузнецов 1889 року стажувався у провідних наукових центрах Австро-Угорщини — Відні, Празі й Кракові. Після захисту докторської дисертації він упродовж 1895–1896 рр. працював у клініках Парижа, Берна й Гейдельберга, 1897 — Берліна, 1899 — Праги й Бреслава²²⁰.

Здобувши в Харківському університеті магістерський ступінь з мінералогії і геогнозії (1890), П.П. Пятницький вирушив у дворічну закордонну подорож. По захисті докторської дисертації з медицини М.М. Миронов здійснив поїздку до Німеччини та Франції за власні кошти. 1892 року, вже перебуваючи на посаді приват-доцента, він отримав відрядження, впродовж якого стажувався в клініках і лабораторіях Бреслава, Брюсселя, Лондона, Парижа, Дрездена²²¹.

Взимку-навесні 1891 року понадштатний лаборант кафедри зоології Київського університету Ю.М. Семенкевич працював на Віллафранкській зоологічній станції з метою вивчення морської фауни, продовження своїх досліджень кільчастих черв'яків, започаткованих у 1889–90 рр. у Севастополі, а також запозичення методів консервування морських тварин і збирання колекції для університетського зоологічного музею²²². Семенкевич відзначив належний рівень організації науково-дослідної роботи на станції, її забезпеченість лабораторним обладнанням, багатство бібліотеки, що передплачувала всі найважливіші зоологічні журнали й постійно поповнювалася новими виданнями, а також створення музею місцевої фауни зусиллями лаборанта Е. Вебера. Водночас він зауважив, що на тлі розкоші провідних європейських зоологічних станцій Віллафранкська станція виглядала бідною через обмеженість фінансових ресурсів, і своїми здобутками вона завдячувала виключно особистій ініціативі та великим грошовим витратам професора О.О. Коротнева²²³.

1891 року на літній вакаційний час за кордон були відряджені: ординарний професор по кафедрі теоретичної фізики Університету Св. Володимира М.М. Шиллер — на з'їзд електрофізиків у Франкфурті-на-Майні; ординарний професор кафедри мінералогії і геології П.М. Венюков — з метою здійснення

геологічного дослідження й відвідання зарубіжних музеїв та участі спільно з екстраординарним професором по кафедрі мінералогії і геології П.Я. Армашевським у V Міжнародному геологічному конгресі у Вашингтоні; заслужений ординарний професор кафедри фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель — для відвідання зарубіжних фармакологічних і фізіологічних лабораторій; екстраординарний професор кафедри клінічної і теоретичної патології і терапії Є.І. Афанасьєв — з метою вивчення мінеральних вод; екстраординарний професор анатомії М.А. Тихомиров; екстраординарний професор кафедри медичної хімії О.А. Садовень²²⁴.

Того ж року фізико-математичний факультет Київського університету ухвалив рішення про необхідність командировання за кордон приват-доцента астрономії Р.Ф. Фогеля, адже його рівень підготовки до науково-освітньої діяльності й здобуття професорського звання було охарактеризовано як такий, що «не може вважатися закінченим»²²⁵. Відповідно до укладеної М.Ф. Хандриковим інструкції, вивчаючи європейські методики астрофізичних досліджень, Фогель передусім мав зайнятися спектроскопією (спектрометрією) в обсерваторії *Colegia Romana* під керівництвом професора Такіні, ознайомитися з дослідженнями міланських учених, зайнятися астрофотографією під керівництвом професора Анрі в паризькій обсерваторії, вивчити новітні прийоми спектрометричних досліджень в обсерваторії Бішофсгейма поблизу Ніцци, ознайомитися з астрофізичними студіями Потсдамської обсерваторії²²⁶. З метою реалізації цих завдань Фогель 1892 року вирушив у закордонну наукову подорож.

У квітні 1892 року міністерство народної освіти надало дозволи на закордонні відрядження заслуженому ординарному професору кафедри астрономії і геодезії Університету Св. Володимира М.Ф. Хандрикову задля придбання в Гамбурзі рефрактора, замовленого для університетської астрономічної обсерваторії фірмі Репсольд і К^о; ординарному професору по кафедрі геології і мінералогії П.М. Венюкову з метою відвідання закордонних музеїв; ординарному професору кафедри ботаніки

О.В. Баранецькому для запозичення зарубіжного досвіду організації роботи ботаніко-фізіологічних лабораторій; ординарному професору кафедри зоології О.О. Коротневу й лаборанту зоологічної лабораторії Ю.М. Семенкевичу з метою поповнення новими експонатами університетського зоологічного музею; ординарному професору кафедри агрономії С.М. Богданову задля вивчення способів зрошування полів і луків, ознайомлення з кращими агрономічними станціями²²⁷. Того ж року ординарний професор кафедри акушерства Г.Є. Рейн та ординатор акушерської клініки Г. Писемський були командировані на I Міжнародний гінекологічний конгрес у Брюсселі (14–19 вересня), а ординарний професор кафедри механіки Г.К. Суслов — на математичну виставку в Нюрнберзі (10–18 вересня)²²⁸.

З січня по квітень 1892 року лаборант при кафедрі зоології Київського університету В.О. Караваяєв працював на Віллафранкській зоологічній станції над підготовкою експонатів для університетського зоологічного музею²²⁹. Під час різдвяних канікул 1892–93 рр. ординарний професор зоології О.О. Коротнев вивчав стан дослідження ракових пухлин на Заході. Він відвідав Інститут Пастера в Парижі й здійснював дослідження на Віллафранкській зоологічній станції²³⁰. 1893 року річне закордонне відрядження отримав прозектор при кафедрі оперативної хірургії доктор медицини К.М. Сапежко²³¹.

Приват-доцент кафедри приватної патології і терапії Харківського університету О.В. Богданов у 1893 році був відряджений до Австро-Угорщини, Німеччини та Франції. Цього ж року доцент кафедри акушерства М.Д. Гавронський відвідав Австро-Угорщину, Німеччину й Францію. Результати своїх досліджень, здійснених у клініках Мюнхена, він презентував на XI Міжнародному медичному конгресі в Римі та засіданнях акушерського товариства Берліна²³². Упродовж 1893–1894 рр. ординарний професор кафедри анатомії і фізіології рослин В.І. Палладін проходив наукове стажування в Німеччині та Швейцарії. У цей же час закордонну наукову подорож здійснив приват-доцент кафедри лікарської діагностики М.І. Светухін.

Професорський стипендіат по кафедрі ботаніки Університету Св. Володимира О.М. Покровський упродовж 1893–1895 рр.

удосконалював свій фаховий рівень в Австро-Угорщині, Франції, Великій Британії.

Здобувши в Новоросійському університеті магістерський ступінь з зоології, Я.М. Лебединський у 1893–1894 рр. стажувався за кордоном. Надалі уже в статусі екстраординарного (з 1904) та ординарного (з 1907) професора він у літній канікулярний час поглиблював свої знання у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Великій Британії та інших країнах²³³. Упродовж 1894–1896 рр. завідувач ботанічного кабінету М.М. Зеленецький перебував у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції.

Делегатом від Харківського університету на урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею університету Галле (1894) був ординарний професор зоології О.В. Брандт²³⁴. У 1894–1895 роках приват-доцент кафедри чистої математики В.П. Алексеевський удосконалював свою освіту в Німеччині та Франції. У цей же час приват-доцент кафедри нормальної фізіології О.М. Черевков здійснював наукові дослідження в лабораторії проф. Р. Хайденхайна в Бреславлі, лабораторії проф. А. Даистра при Сорбонні та Інституті Пастера в Парижі²³⁵.

На 67-му З'їзді німецьких природознавців і лікарів, об'єднаному із загальним зібранням Союзу німецьких математиків (16–21 вересня 1895, м. Любек), Університет Св. Володимира представляли ординарний професор по кафедрі спеціальної патології і терапії В.Т. Покровський та ординарний професор кафедри механіки Г.К. Суслов, який презентував реферат «Ueber eine kontinuierliche Gruppe von Darboux'schen Rotationen» («Суцільна група обертань Дарбу»). Суслов передусім відзначив однотайність, ініціативність і заповзятливість учасників математичної секції з'їзду, які жваво обговорювали кожну доповідь, не залишаючи без уваги навіть незначні реферати, і жоден з присутніх не залишався осторонь дискусій, що незмінно супроводжували кожен виступ. Доповідачі приділяли значну увагу докладному аналізу праць своїх попередників, навіть тих, що віддалено стосувалися розглядуваної теми. Позитивний досвід німецьких учених Суслов уважав вартим запозичення науко-

вими з'їздами Росії, де за його словами, велика частина учасників нерідко залишалася пасивною і не брала участі в обговореннях, а доповідачі часто обходили увагою історію вивчення досліджуваних ними проблем, перебільшуючи власний внесок у їх розробку²³⁶.

Відповідно до подання ординарного професора по кафедрі фізики М.М. Шиллера, фізико-математичний факультет Університету Св. Володимира у вересні 1895 року ухвалив рішення щодо необхідності дворічного закордонного відрядження лаборанта при фізичному інституті О.О. Косоногова²³⁷.

У квітні-серпні 1896 року приват-доцент і прозектор при кафедрі фізіології Харківського університету І.О. Чуєвський вивчав методику викладання фізіології і брав участь у науково-дослідній роботі фізіологічного інституту Бреславльського університету, очолюваного видатним німецьким природознавцем професором Р. Хайденхайном. З точки зору запозичення досвіду зарубіжних колег і використання його для вдосконалення організації навчального процесу Харківського університету Чуєвського зацікавив приватний практично-демонстративний курс фізіології професора К. Хюртля. Вітчизняний учений ознайомився зі структурою та засадами діяльності інституту, акцентувавши увагу на тому, що Хайденхайн безперервно керував лабораторними заняттями закладу, оскільки його квартира розміщувалася в одному з інститутських приміщень: «Розташування квартири завідувача в одному приміщенні з інститутом, безсумнівно, надає величезні зручності завідувачу, відкриваючи перед останнім можливість безперервно, без жодної шкоди для своїх особистих справ, стежити за перебігом занять в лабораторії...». Чуєвський особливо відзначив багатство фондів бібліотеки закладу, що склалися передусім зі спеціальних періодичних видань з анатомії, гістології і фізіології та суттєво полегшували науково-пошукову роботу вчених, допомагаючи їм оперативно отримувати інформацію про найновітніші тенденції розвитку світової науки²³⁸. Перебуваючи в інституті, Чуєвський прослухав систематичний курс фізіології, відвідав приватний практично-демонстративний курс фізіології, здійснював самос-

тійні дослідження. Лекції проф. Хайденхайна з фізіології нервової і м'язової системи та гістології і фізіології клітини й тканин харківський учений охарактеризував як глибоко змістовні й корисні не лише для студентів, а й для зрілих учених, оскільки їх теоретична частина майстерно поєднувалася з досліддами й супроводжувалася широким використанням наочних засобів — різноманітних схем, апаратів, карт, малюнків. Чуєвський брав безпосередню участь у підготовці практично-демонстративної частини цих лекцій, а також — у керівництві практичними заняттями з фізіології.

З метою приготування до професорського звання 1896 року за кордон був командирований помічник прозектора при кафедрі загальної патології Університету Св. Володимира І. Савченко²³⁹. Того ж року дозволи на закордонні відрядження отримали понадштатний лаборант при кафедрі мінералогії Г.О. Радкевич і приват-доцент кафедри дитячих хвороб В.П. Жуковський, а ординарний професор по кафедрі акушерства і жіночих хвороб Г.Є. Рейн узяв участь у Міжнародному конгресі акушерів у Женеві.

За сприяння Київського університету активно популяризувалися новини наукового життя зарубіжного слов'янства, зокрема надана посольством Австро-Угорщини в Росії інформація щодо проведення влітку 1896 року в Празі міжнародної виставки з аптекарського мистецтва²⁴⁰.

Упродовж 1896 року Віллафранкською зоологічною станцією були надіслані зоологічні колекції і матеріали до Friedrich-Wilhelm-Gymnasium (гімназії Фрідріха-Вільгельма) у Берліні, зоологічних лабораторій у Лозанні й Женеві, приватним особам до Парижа, Бухареста, Гейдельберга, Мюнхена. У 1897 і 1898 рр. — до зоологічних кабінетів Женеві, Лозанни, Національного музею Праги, зоологічної станції Алжиру, зоологічної лабораторії Нансі, ученим з Праги, Бухареста та інш.²⁴¹. У 1899 році — до Інституту порівняльної анатомії в Лозанні, зоологічного кабінету в Женеві, Ecole préparatoire de médecine (Підготовчої медичної школи) у Греноблі, а також приватним особам до Праги, Мюнхена, Нансі. 1900 року — до фізіологічної

лабораторії в Ліоні, зоологічного музею Amherst College в Канаді, кабінету порівняльної анатомії Лозаннського університету, Ecole de médecine et de pharmacie (Школи медицини і фармації) в Греноблі та приватним особам до Вюрцбурга, Гейдельберга, Мюнхена, Ренна, Ментона²⁴².

Зоологічна колекція, створена на Віллафранкській зоологічній станції, була представлена на Паризькій всесвітній виставці (1900) в російській секції павільйону лісництва, полювання й рибальства. Вона мала великий успіх і здобула золоту медаль. Очільники провідних наукових установ світу, в тому числі Jardin des plantes (Ботанічного саду (Франція)), висловили бажання придбати цю колекцію, утім їм було відмовлено, оскільки вона мала поповнити фонди зоологічного музею станції²⁴³.

Отримавши 1897 року закордонне відрядження, приват-доцент кафедри чистої математики Новоросійського університету Ц.К. Руссьян регулярно надсилав звіти до міністерства народної освіти, в яких багато уваги приділяв докладному огляду лекцій визначного норвезького математика, професора Лейпцизького університету (1886–1898) М.-С. Лі²⁴⁴.

Упродовж 1897–1898 років приват-доцент по кафедрі приватної патології і терапії Харківського університету М.О. Трахтенбер удосконалював свій фаховий рівень у Західній Європі. У цей же час приват-доцент кафедри шкірних захворювань В.І. Зарубін працював в Австро-Угорщині та Франції. У 1897–1899 роках за кордоном перебував приват-доцент кафедри гігієни П.М. Лашенков, а 1899 року його колега М.Ф. Попов здійснив поїздку до Німеччини й Франції (у Парижі він займався в Інституті Пастера).

Під час літніх канікул 1897 року магістр зоології Новоросійського університету Я.М. Лебединський здійснював дослідження на Марсельській і Туринській зоологічних станціях. Учений відвідував лабораторії і зоологічні музеї Цюриха, Женеви, Лозанни, Берна, Ліона, Гренобля, Генуї, Відня. Відомий швейцарський зоолог Т. Штудер особисто ознайомив Лебединського з мікроскопічною технікою, результатами досліджень, бібліотекою очолюваної ним лабораторії у БERNІ²⁴⁵.

Улітку 1898 року ординарний професор зоології Університету Св. Володимира О.О. Коротнев здійснив поїздку на остров Шпіцберген, де він разом із консерватором університетського зоологічного музею Ю.М. Семенкевичем зібрав колекції місцевої флори і фауни. Упродовж цієї подорожі київський професор мав змогу особисто поспілкуватися з монахським принцом Альбером І, який зробив вагомий внесок у дослідження світового океану, заснував у Монако Океанографічний музей (1910), вкладав значні кошти в розвиток природознавства. За посередництва німецького природознавця К. Фогта Коротнев ще 1891 року познайомився з Альбером І і був прийнятий у його палаці. Тоді принц справив на київського вченого враження людини з сумною посмішкою й гамлетівською подобою, якій довелося багато пережити у своєму житті. Яхта Альбера І «Princesse Alice» з'явилася у водах Шпіцбергена з метою наукової експедиції, основні завдання якої полягали в збиранні колекцій живих організмів морського дна та вивченні течій. Принц запропонував Коротневу взяти участь у цих дослідженнях, пообіцявши надати в його розпорядження весь зоологічний матеріал, отриманий у результаті драгування на глибині 4–5 тис. метрів біля північних берегів Шпіцбергена. Утім, київський учений змушений був відмовитися від цієї привабливої пропозиції з огляду на необхідність бути присутнім на Х з'їзді природознавців у Києві²⁴⁶.

Екстраординарний професор кафедри географії (з 1894 — ординарний професор) Харківського університету А.М. Краснов 1890 року здійснив наукову поїздку до Сполучених Штатів Америки і взяв участь у геологічному конгресі у Вашингтоні; 1892 року відвідав Бейтензорський ботанічний сад на о. Ява та побував у Японії; 1895 року подорожував о. Цейлоном, Китаєм, Японією, Мексикою, Сполученими Штатами Америки та ін. країнами; 1898 року відвідав Туреччину, Єгипет та Італію²⁴⁷. У 1892 році приват-доцент кафедри офтальмології П.М. Барабашев отримав відрядження до Австро-Угорщини, Німеччини і Франції. 1900 року, перебуваючи на посаді понадштатного екстраординарного професора, він узяв участь у XIII Міжнародному медичному конгресі в Парижі²⁴⁸.

З метою виконання біологічних досліджень у 1898 році на о. Яву від Університету Св. Володимира були відряджені ординарний професор по кафедрі ботаніки С.Г. Навашин і понадштатний лаборант при кафедрі зоології В.О. Караваєв²⁴⁹. Наступного року відрядження до Західної Європи отримали в.о. прозектора при кафедрі патологічної анатомії В.Ф. Недельський²⁵⁰ та приват-доцент нервових хвороб і психіатрії М.М. Лапинський²⁵¹.

Улітку 1899 року приват-доцент по кафедрі фізики Новоросійського університету Б.П. Вейнберг вивчав засади організації наукової роботи 42 фізичних, фізико-хімічних, електротехнічних, механічних лабораторій Берліна, Лейпцига, Йени, Мюнхена, Ерлангена, Дармштадта, Гейдельберга, Геттінгена, Карлсруе, Цюриха, Женеви, Парижа, Лондона, Оксфорда, Кембриджа, Брюсселя, Льежа²⁵². Одночасно вчений відвідував майстерні, фабрики й магазини фізичних приладів.

З метою деталізації зібраних ним упродовж відрядження статистичних даних у 1900 році він надіслав анкети із запитаннями до лабораторій фізики, механіки, електротехніки, фізичної хімії навчальних закладів Австралії, Австро-Угорщини, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Іспанії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Португалії, Російської імперії, Румунії, США, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції²⁵³. Отримана з-за кордону інформація стала основою подальших досліджень Вейнберга.

Під час закордонного відрядження, що тривало з грудня 1899 по вересень 1900 року, ординарний професор ботаніки Харківського університету В.А. Ротерт працював у Лейпцизькій ботанічній лабораторії під керівництвом В. Пфєффера. Учений збирав матеріали для доповіді на засіданні Харківського товариства природознавців, вивчав унікальні прилади для лабораторних досліджень. Його особливо зацікавив досвід використання кінематографу під час лекцій, яким надзвичайно пишався Пфєффер. Проте, Ротерт добре усвідомлював, що всі нововведення німецької лабораторії були недоступними для Харківського університету через брак коштів. У Лейпцигу він також

відвідував практичні заняття з бактеріології у ботанічному інституті й брав участь у традиційних ботанічних вечорах під керівництвом Пфєффера, де по німецькому звичаю, за келихом пива, робилися доповіді й обговорювалися актуальні наукові проблеми. Ротерт високо оцінив значимість виступів Пфєффера, відзначивши широку ерудицію німецького вченого²⁵⁴.

На З'їзді польських природознавців і лікарів у Кракові (липень 1900) Ротерт зробив дві доповіді, в яких представив результати своїх досліджень, здійснених у Лейпцигу й Харкові. Під час Пасхальних свят він вивчав середземноморську флору на італійській і французькій Рів'єрі, відвідав ботанічний сад та інститут у Генуї і ботанічний сад у Ла Мортола.

Професорський стипендіат кафедри психіатрії і невропатології Київського університету (1893–1895) М.М. Лапинський проходив стажування в Німеччині упродовж 1895–1896 рр. і після захисту докторської дисертації — у 1898–1899, 1899–1900. 1898 року він відвідував психіатричні клініки Страсбурга й Берліна, 1899 — Гейдельберга. Восени 1899 — навесні 1900 рр. займався у спостережному відділенні В. Маняна психіатричної лікарні Св. Анни м. Парижа, а також психіатричній клініці А. Жоффрой і психофізіологічному інституті Е. Берійона²⁵⁵. За кордоном Лапинський особливу увагу приділяв удосконаленню своїх знань у галузі невропатології і фізіології нервової системи. Він відвідував поліклініку Г. Оппенгейма у Берліні, клініки Г. Ерба й Г. Гофмана у Гейдельберзі, клініку нервових хвороб у Парижі, фізіологічні інститути Берліна й Страсбурга. Закордонне стажування надало потужний імпульс самостійним науковим пошукам Лапинського. У Берліні він здійснював дослідження спільно з асистентом Оппенгейма доктором Кассирером, у психологічній лабораторії Берійона в Парижі вивчав різні види гіпнотичного сну²⁵⁶.

Упродовж 1899–1900 років приват-доцент і помічник прозектора при кафедрі фізіології Харківського університету С.І. Костін студіював новітні тенденції розвитку фізіології в Австро-Угорщині й Німеччині. Він відвідав віденський Фізіологічний інститут проф. З. Екснера. У Тюбінгенському універ-

ситеті займався у фізіологічній лабораторії проф. П. Грютцнера, відвідував його лекції і практичні заняття, а також вивчав метод спектрофотометрії крові під керівництвом його основоположника К.-Г. фон Гюфнера. Протягом перебування в Берліні він студював методику дослідження газів крові, розроблену Н. Цунцом, слухав його лекції з фізіології харчування й обміну речовин, працював у Королівській публічній бібліотеці, відвідував лабораторії і засідання наукових товариств²⁵⁷.

Приват-доцент кафедри хвороб шкіри Харківського університету В.І. Зарубін у 1899–1900 роках поповнював свої знання з дерматології у Бреславлі й Берні, а на завершення закордонного відрядження взяв участь у роботі IV Міжнародного дерматологічного конгресу в Парижі²⁵⁸. У цей же час приват-доцент кафедри гістології В.О. Павлов стажувався в Німеччині, Бельгії та Швейцарії.

1900 року країнами Центральної і Західної Європи з метою вдосконалення своїх знань з медицини подорожував асистент акушерської клініки Харківського університету П.В. Міхін, який відзначив сповнене люб'язності й уваги ставлення до себе з боку зарубіжних, і передусім німецьких, колег. У Відні він прослухав приватний курс цистоскопії, відвідував лекції і операції австрійських професорів, вивчав досвід клінік Р. Хробака, Ф. Шаути й очолюваного Е. Вертгеймом відділення жіночих хвороб у шпиталі імператриці Єлизавети. Перебуваючи в Празі, Міхін ознайомився із засадами діяльності клінік, очолюваних представниками кафедр акушерства в німецькому й чеському університетах, відповідно професорами М. Зенгером і К. Павліком²⁵⁹. У Берліні харківський учений відвідав клініки А. Гуссерова, Р. Ольсгаузена, Л. Ландау та ін. За час відрядження він також устигнув побувати в медичних закладах Бонна, Лейпцига, Дрездена, Парижа.

Влітку 1900 року заслужений ординарний професор кафедри гігієни Харківського університету І.П. Скворцов вивчав санітарні умови життя населення Константинополя, Афін, Корфу, Барі, Неаполя, Рима, Пізи, Генуї, Італійської і Французької Рів'єри, Марселя, Ліона, Парижа. На Паризькій всесвітній

виставці (1900) його передусім зацікавили експозиції Пастерівського інституту й міста Парижа, відділи соціальної економії, громадської добротності, виховання й навчання, а також експонати, присвячені особливостям організації побуту жителів французьких колоній. На XIII Міжнародному медичному конгресі в Парижі учений відвідав усі засідання секції фізіології, біологічної фізики й біологічної хімії та виступив з власною доповіддю «*Théorie dynamique de la nature et de la vie*»²⁶⁰. Невдалою Скворцов уважав організацію гігієнічного конгресу в Парижі, де він узяв участь у засіданнях секції мікробіології і демографії та поїздках на поля зрошування й шоколадну фабрику Менсьє.

З іменем Новоросійського університету пов'язаний початковий період наукової кар'єри визначного біолога І.І. Мечникова, результати науково-дослідної роботи якого створили міцне підґрунтя для становлення й розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. З 1867 по 1868 рік учений перебував на посаді приват-доцента кафедри зоології, а протягом 1870–1882 рр. — ординарного професора університету. 1870 року Мечников здійснив наукову подорож до узбережжя Середземного моря з метою дослідження безхребетних тварин. Він вивчав берегових тварин у Сан-Ремо, спостерігав за розвитком морської лілії, шести видів сифонофор, дев'яти медуз, декількох видів гідрополіпів і ксенофор у місечку Віллафранка²⁶¹. Неподалік Шербур в Нормандії учений досліджував моховинки.

У березні 1871 року університетська Рада підтримала клопотання Мечникова щодо закордонного відрядження. У поданні вченого наголошувалося: «Весь розвиток природознавства останнім часом показує нам, що саме університетські професори (за небагатьма лише винятками) просували науку вперед. Це я говорю з метою попередити заперечення, що спеціальну розробку наукових питань мають узяти на себе академіки, а університетські професори — присвятити себе виключно педагогічній справі. Тепер можна вважати доведеним, що спеціальні наукові заняття не тільки можуть, а й повинні поєднуватися з

викладацькою справою. Тому нині вже стає рідкістю академік, який не займається викладанням свого предмету»²⁶².

Упродовж закордонного відрядження 1879–1880 рр. І.І. Мечников здійснював дослідження з зоології на узбережжі Середземного моря. Він, зокрема, працював на Неаполітанській зоологічній станції проф. Ф.-А. Дорна²⁶³. Мечников високо оцінив рівень організації наукової роботи на станції, особливо багатство її книжкових фондів: «Іншу важливу зручність становить бібліотека, що знаходиться під руками й забезпечується майже всіма новими зоологічними журналами. Я вже не говорю про такі зручності, як спілкування з натуралістами, що робить можливими легку перевірку отриманих фактів, обмін ідеями та ін.»²⁶⁴.

У 1886 році Мечников заснував у Одесі другу у світі після французької бактеріологічну станцію, в організації якої надавав допомогу Л. Пастер. На станції працювали Я.Ю. Бардах та М.Ф. Гамалія, які стажувалися в Пастерівському інституті (Париж). Науково-дослідна, медико-профілактична та освітня діяльність співробітників станції зазнавала утисків з боку реакційних представників медичних кіл Російської імперії, і як наслідок, Мечникову 1887 року довелося виїхати до Франції задля продовження своїх досліджень з мікробіології та імунології в Інституті Пастера, де він очолив лабораторію. «Скоро в мене з'явилися учні, — зазначав Ілля Ілліч у своїх спогадах, — унаслідок чого мені було надане ціле велике відділення інституту; я був залучений до читання лекцій, і ось протягом двадцяти й одного року я продовжую заняття, про які я мріяв усе життя. У Парижі, таким чином, могла здійснитися мета наукової роботи поза всілякою політичною чи якою-небудь іншою громадською діяльністю»²⁶⁵.

Загальне визнання в наукових колах Західної Європи впливу Мечникова на розвиток біології, що базувалося на його багаторічній науково-дослідній та педагогічній діяльності у Пастерівському інституті, яскраво засвідчує його приватне листування з французькими вченими, які високо цінували настанови та поради свого вчителя. Значною мірою саме завдяки

Мечникову авторитет «Анналів» Пастерівського інституту був настільки високим, що публікація у цьому періодичному виданні сприймалася авторами як гарантія забезпечення їхніх прав на наукове відкриття. У листі до Іллі Ілліча від 1908 року співробітник Інституту Пастера у Брюсселі Ж. Борде просив посприяти виданню матеріалів його дослідження до того, як вони мали бути оприлюднені на засіданні Бельгійської Медичної академії: «Бюлетень нашої Академії не дуже поширений, але все-таки достатньо для того, щоби німці його прочитали, зробили вигляд, що нічого про це не знають, і надрукували щонебудь з цього ж самого питання до того, як такий визнаний і поширений журнал, як Ваш, розгляне дане питання»²⁶⁶. Мечников підтримував кореспонденцію з німецьким ученим, основоположником мікробіології, лауреатом Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1905) Г.-Г.-Р. Кохом, німецьким мікробіологом, професором Бреславльського й Берлінського університетів К. Флюгге, американським епідеміологом Т. Смітом, німецькими патологами О. Любаршем та К. Вейгертом, французьким мікробіологом А. Кальметтом, бельгійським бактеріологом Ж. Борде, англійським хірургом, творцем хірургічної антисептики Дж. Лістером та багатьма іншими вченими світового рівня²⁶⁷. Бельгійський поет Е. Верхарн в одному з листів до Іллі Ілліча від 1907 року високо оцінив його твір «Етюди оптимізму», зокрема, роздуми щодо такої філософської категорії, як мораль: «Ви обстоюєте точку зору, прийнятну для кожної вільнодумної людини: Ви бажаєте, щоби мораль охороняла життя, яке Ви хотіли би зробити якомога довгим і прекрасним»²⁶⁸.

Мечников був членом-учасником Товариства біологів (Париж, 1893), Медичної академії (Париж, 1900), Інституту Франції (Париж, 1904), почесним членом Товариства екзотичної патології (Париж, 1908), здобув усі ступені ордену Почесного легіону та найпрестижнішу міжнародну нагороду — Нобелівську премію в галузі фізіології і медицини (1908). Проте сам він стримано ставився до відзначення власних наукових заслуг та іронізував над Л. Пастером, який надзвичайно пишався

своїми нагородами. У листі від 1904 року відомий учений, співробітник Інституту патологічної анатомії доктора Шенкенберга (Франкфурт-на-Майні) К. Вейгерт привітав Мечникова із здобуттям ним статусу члена-кореспондента Паризької АН: «Вельмишановний колего! В останніх медичних щотижневиках міститься замітка, що Вас призначено членом-кореспондентом Паризької Академії. Я читав це з величезним подивом, оскільки вважав неможливим, щоби Ви вже давно не удостоїлися такої, правда великої, честі. Власне кажучи, вітати Вас із цим я не можу, тому що Ви отримали лише те, що Вам давно належало по праву, привітати можна Академію, що вона, нарешті, отримала такого достойного члена, але все-таки я був дуже радий цьому...»²⁶⁹

* * * * *

Таким чином, з приходом до влади Олександра III (1881–1894), розгортанням «контрреформ», посиленням цензурних утисків і обмеженням університетської автономії за статутом 1884 року посилилося суспільно-політичне значення міжнародних зв'язків вітчизняних учених, які впродовж своїх закордонних відряджень вивчали поширені в Європі форми державного правління й виборчі системи, переймалися ідеями парламентаризму й конституціоналізму. В умовах репресивної національної політики царського уряду, дії сумнозвісного Емського акту 1876 року особливої ваги набували наукові подорожі до українських земель Австро-Угорщини, що відкривали можливість ознайомитися з правовим становищем західних українців.

Вітчизняні вчені й громадсько-культурні діячі підтримували боротьбу слов'янських народів проти османського панування, що активізувалася в останній третині XIX ст., розвиваючи міжслов'янські наукові зв'язки, досліджуючи та популяризуючи культуру й історію слов'янських народів, надсилаючи книжки у слов'янські землі, організовуючи святкування загальнослов'ян-

ських ювілейних дат, надаючи фінансову допомогу повстанцям. Викладачі й студенти медичних факультетів брали активну участь у лікуванні поранених під час воєн, зокрема сербсько-турецької 1876–1877 рр., за що Університет Св. Володимира було обрано почесним членом Сербського Товариства Червоного Хреста.

Стажування у провідних європейських наукових центрах були важливою сходинкою в науковій кар'єрі вітчизняних учених, які не лише засвоювали нові знання за кордоном, а й ознайомлювали своїх зарубіжних колег із власними здобутками, що були невід'ємною складовою загальноєвропейського культурно-цивілізаційного поступу.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 8. — Од.зб. 2790. — Арк. 1.

² Там само. — Од.зб. 2740. — Арк. 1.

³ Там само. — Од.зб. 2765. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Од.зб. 2766. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Од.зб. 2764. — Арк. 1–1(зв.).

⁶ Там само. — Од.зб. 2714. — Арк. 1–4.

⁷ Там само. — Од.зб. 2798. — Арк. 1.

⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884. — С. 654–656.

⁹ ІР НБУВ. — Ф. 8. — Од.зб. 2812. — Арк. 12.

¹⁰ Там само. — Од.зб. 2725. — Арк. 1; Од.зб. 2763. — Арк. 1; Од.зб. 2767. — Арк. 1; Од.зб. 2714. — Арк. 1–4; Од.зб. 2768. — Арк. 1; Од.зб. 2798. — Арк. 1; Од.зб. 2810. — Арк. 1; Од.зб. 2739. — Арк. 1; Од.зб. 2738. — Арк. 1.

¹¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 327. — Спр. 144. — Арк. 2–3.

¹² Краткий отчет о состоянии и деятельности Университета Св. Владимира в 1898 г., составленный деканом историко-филологического факультета Т.Д. Флоринским // Университетские известия. — 1898. — № 3. — С. 57.

¹³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 104. — Арк. 1–2; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 8 мая 1880 г. // Университетские известия. — 1880. — № 7. — С. 137.

¹⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 318. — Спр. 153. — Арк. 8(зв.)–9(зв.).

¹⁵ Там само. — Арк. 17–17(зв.).

¹⁶ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882 // Университетские известия. — 1882. — № 9. — С. 118.

¹⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 326. — Спр. 150. — Арк. 1–1(зв.), 10, 12.

¹⁸ ІР НБУВ. — Ф. 66. — Од.зб. 342. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Од.зб. 324. — Арк. 1.

²⁰ Ягич В.В. О древней глаголической надписи на острове Велья (Veglija) — Къркъ, Адриатического моря // Труды Третьяго археологического съезда в России, бывшаго в Киеве в августе 1874 года. — К., 1878. — Т. 2. — С. 327–330.

²¹ Список членов 3-го Археологического съезда в России // Там само. — Т. 1. — С. X–XIII.

²² Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. — М., 1902. — Т. II. — С. 175.

²³ Труды IV Археологического съезда в Одессе (1884 г.). — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. LIJ.

²⁴ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 5-го марта 1871 года // Университетские известия. — 1871. — № 6. — С. 17–18.

²⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 30–30(зв.).

²⁶ Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994. — Львів, 2001. — С. 105.

²⁷ Його ж. Автобіографія. — К., 1917. — С. 29–30.

²⁸ Там само. — С. 35.

²⁹ Власова З.И. А.А. Котляревский в Праге // Литературные связи славянских народов. Исследования. Публикации. Библиография. — Л., 1988. — С. 302.

³⁰ Отчёт о занятиях магистра Лучицкого в течение летнего семестра 1873 г. // Университетские известия. — 1874. — № 2. — С. 57.

³¹ ІР НБУВ. — Ф. 66. — Од.зб. 376. — Арк. 1–2.

³² Там само. — Од.зб. 493. — Арк. 2(зв.).

³³ Там само. — Ф. 3. — Од.зб. 49102. — Арк. 1.

³⁴ Іконников Володимир. Історичні портрети / Упор., вступ. ст. В. Ульяновський. — К., 2004. — С. 45–46.

³⁵ Протокол засідання Совета Университета Св. Владимира. 15-го декабря 1872 г. // Университетские известия. — 1873. — № 2. — С. 23.

³⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 312. — Спр. 175. — Арк. 1–3(зв.).

³⁷ *Фортинский Ф.* Из Геттингена // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1875. — № 10. — С. 78.

³⁸ *Його жс.* Исторические занятия в Ecole des chartes и в Ecole des hautes études в Париже // Там само. — 1876. — № 1. — С. 14–15.

³⁹ *Кочубинский А.* Записка о путешествии по славянским землям // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1874. — Т. 13. — С. 112.

⁴⁰ Там само. — С. 127–128.

⁴¹ Там само. — С. 123.

⁴² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 158. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3–3(зв.).

⁴³ Там само. — Арк. 7(зв.)–9.

⁴⁴ *Кочубинский А.* Отчёт о занятиях славянскими наречиями за время с 1 августа 1874 г. по 1 февраля 1875 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1876. — Т. 18. — С. 214.

⁴⁵ Там само. — С. 264.

⁴⁶ *Кочубинский А.* Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1-го февраля по 1-е августа 1875 г. // Там само. — 1876. — Т. 20. — С. 86–87.

⁴⁷ Там само. — С. 102.

⁴⁸ *Кочубинский А.* Отчёт о путешествии по славянским землям с 1-го августа 1875 по 1-е февраля 1876 г. // Там само. — 1876. — Т. 20. — С. 125.

⁴⁹ *Кочубинский А.* Отчёт о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля по 1 июня 1876 года // Там само. — 1877. — Т. 22. — С. 143.

⁵⁰ *Кондаков Н.* Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 сентября 1875 г. // Там само. — 1876. — Т. 18. — С. 182–183.

⁵¹ *Кондаков Н.* Отчёт о занятиях за границей с 1 сентября 1875 г. по 1 марта 1876 г. // Там само. — 1876. — Т. 20. — С. 178.

⁵² *Кондаков Н.* Отчёт о занятиях за границей с 1 марта по 1 августа 1876 г. // Там само. — 1877. — Т. 21. — С. 279–286.

⁵³ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского Университета. Заседание 20 января 1883 года // Там само. — 1883. — Т. 37. — С. 15.

⁵⁴ Мищенко Ф. Практическая школа высших знаний // Университетские известия. — 1878. — № 1. — С. 23–31.

⁵⁵ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 698. — Арк. 3.

⁵⁶ Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май–октябрь 1876 г.) заграничной командировки // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1877. — Т. 22. — С. 162.

⁵⁷ Памяти почётного члена Исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича речь Т.Д. Флоринского // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1908. — Кн. 2, в. 3. — С. 48.

⁵⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 24. — Арк. 2(зв.).

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі — ЦДІАК України). — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 11.

⁶⁰ Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. LIV.

⁶¹ Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова // Україна. — К., 1926. — Кн. 4. — С. 132.

⁶² Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 26.

⁶³ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. — К., 1997. — Т. 1. — С. 291.

⁶⁴ Там само. — С. 292–294.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 5.

⁶⁶ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Од.зб. 30249. — Арк. 4; од.зб. 30250. — Арк. 6; од.зб. 30263. — Арк. 27.

⁶⁷ Там само. — Од.зб. 30250. — Арк. 6.

⁶⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884. — С. 673.

⁶⁹ ІР НБУВ. — Ф. 65. — Од.зб. 246. — Арк. 2.

⁷⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 337. — Спр. 20. — Арк. 7–8.

⁷¹ Там само. — Оп. 465. — Спр. 4822. — Арк. 25(зв.).

⁷² Там само. — Оп. 330. — Спр. 25. — Арк. 7, 59.

⁷³ Там само. — Оп. 349. — Спр. 18. — Арк. 61–64.

- ⁷⁴ Там само. — Ф. 175. — Оп. 1. — Спр. 123. — Арк. 107–108.
- ⁷⁵ ІР НБУВ. — Ф. 219. — Од.зб. 6. — Арк. 2–4.
- ⁷⁶ Там само. — Од.зб. 2. — Арк. 1–2.
- ⁷⁷ Там само. — Од.зб. 30. — Арк. 1.
- ⁷⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 4822. — Арк. 24(зв.)–30(зв.).
- ⁷⁹ Там само. — Оп. 327. — Спр. 221. — Арк. 37–38(зв.), 61.
- ⁸⁰ Там само. — Арк. 168.
- ⁸¹ Киевское слово. — 1889. — 21 декабря. — С. 2.
- ⁸² Там само. — 31 декабря. — С. 1–2; 1890. — 6 января. — С. 2–3.
- ⁸³ ІР НБУВ. — Ф. 179. — Од.зб. 434. — Арк. 1–2.
- ⁸⁴ Там само. — Од.зб. 488. — Арк. 1.
- ⁸⁵ Там само. — Од.зб. 466. — Арк. 1–2; 467. — Арк. 1–2.
- ⁸⁶ Там само. — Од.зб. 790. — Арк. 1.
- ⁸⁷ Там само. — Од.зб. 477–478. — Арк. 1.
- ⁸⁸ Там само. — Од.зб. 446. — Арк. 1–2.
- ⁸⁹ Там само. — Од.зб. 336. — Арк. 1.
- ⁹⁰ Там само. — Од.зб. 365. — Арк. 1.
- ⁹¹ Там само. — Од.зб. 442. — Арк. 1; 443. — Арк. 1.
- ⁹² Там само. — Арк. 1.
- ⁹³ Там само. — Од.зб. 443. — Арк. 1.
- ⁹⁴ Там само. — Од.зб. 447. — Арк. 1; 448. — Арк. 1; 449. — Арк. 1.
- ⁹⁵ Там само. — Од.зб. 521. — Арк. 4.
- ⁹⁶ Там само. — Од.зб. 525. — Арк. 1–3.
- ⁹⁷ Там само. — Од.зб. 444. — Арк. 1–1(зв.).
- ⁹⁸ Там само. — Од.зб. 725. — Арк. 2.
- ⁹⁹ Там само. — Од.зб. 904. — Арк. 1–1(зв.).
- ¹⁰⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 331. — Спр. 10. — Арк. 2–32.
- ¹⁰¹ Там само. — Оп. 335. — Спр. 42. — Арк. 2, 34.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 182, 204.
- ¹⁰³ Отчёт о занятиях и.д. экстраординарного профессора Шепелевича во время командировки в Россию и за границу с 20 мая 1893 по 1 января 1894 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1894. — Кн. 4. — С. 83–84.
- ¹⁰⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 335. — Спр. 42. — Арк. 11, 47.
- ¹⁰⁵ Там само. — Оп. 333. — Спр. 139. — Арк. 8.

¹⁰⁶ Отчёт о заграничной командировке приват-доцента Университета Св. Владимира В. Пискорского за 1896 и 1897 гг. // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1898. — № 11. — С. 19.

¹⁰⁷ *Пискорський В.К.* Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор. О.О. Новикова, І.С. Пічугіна. — К., 1997. — С. 267.

¹⁰⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 335. — Спр. 42. — Арк. 4, 41.

¹⁰⁹ Там само. — Оп. 336. — Спр. 94. — Арк. 1–5.

¹¹⁰ Там само. — Оп. 335. — Спр. 42. — Арк. 185, 203.

¹¹¹ Там само. — Спр. 127. — Арк. 26.

¹¹² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. М.Г. Халанский и Д.И. Багалей. — Х., 2007. — С. 307.

¹¹³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 336. — Спр. 127. — Арк. 1–1(зв.).

¹¹⁴ Там само. — Оп. 334. — Спр. 32. — Арк. 1, 2.

¹¹⁵ Отчёт о командировке доцента по кафедре государственного права Андрея Пригары // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1872. — Т. 8. — С. 151.

¹¹⁶ Там само. — С. 154.

¹¹⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 309. — Спр. 223. — Арк. 99–99(зв.).

¹¹⁸ Отчёт магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границу с января по октябрь 1872 года // Университетские известия. — 1873. — № 8. — С. 1.

¹¹⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 310. — Спр. 219. — Арк. 17, 35, 45, 67, 106.

¹²⁰ *Малинин М.* Отчёт за первую половину заграничной командировки 1874–1875 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1876. — Т. 20. — С. 7–13.

¹²¹ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 11. — С. 2.

¹²² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 313. — Спр. 46. — Арк. 28.

¹²³ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу... — С. 6.

¹²⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 314. — Спр. 158. — Арк. 10–10(зв.); Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 5 и 26 ноября 1876 г. // Университетские известия. — 1877. — № 2. — С. 43.

¹²⁵ Два года за границею Магистра Тарасова // Там само. — 1879. — № 1. — С. 32.

¹²⁶ Там само. — С. 39.

¹²⁷ Там само. — С. 48–50.

¹²⁸ *Тарасов И.* Два года на Западе с учёною целью. Глава третья. (Продолжение) // Там само. — 1879. — № 5. — С. 330.

¹²⁹ Там само. — С. 357.

¹³⁰ *Тарасов И.* Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая // Там само. — 1879. — № 6. — С. 443.

¹³¹ Там само. — С. 444.

¹³² Там само. — С. 463.

¹³³ *Тарасов И.* Два года на Западе с учёною целью. Отдел II. Неучёные учреждения и общества. Глава седьмая // Там само. — 1879. — № 7. — С. 465–499.

¹³⁴ *Тарасов И.* Два года на Западе с учёною целью. Глава девятая // Там само. — 1879. — № 8. — С. 566.

¹³⁵ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 ноября 1880 г. // Там само. — 1881. — № 2. — С. 306–307; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1880 // Там само. — 1881. — № 3. — С. 334; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 9, 16, 20 и 27 марта 2, 3 и 6 апреля 1881 г. // Там само. — 1881. — № 6. — С. 49.

¹³⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 238. — Арк. 24(зв.).

¹³⁷ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Отчёт о годичной командировке 1880–81 года // Университетские известия. — 1881. — № 11. — С. 17.

¹³⁸ Там само. — С. 13.

¹³⁹ Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета. Заседание 20 января 1883 года // Записки Императорского Новороссийского университета. — 1883. — Т. 37. — С. 14–15.

¹⁴⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 327. — Спр. 80. — Арк. 12–12(зв.).

¹⁴¹ Там само. — Оп. 465. — Спр. 1382. — Арк. 3.

¹⁴² *Казанцев Л.* Отчёт о заграничной командировке с учёной целью // Университетские известия. — 1895. — № 2. — С. 3.

¹⁴³ Там само. — С. 6.

¹⁴⁴ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. М.П. Чубинский и Д.И. Багалей. — Х., 2007. — С. 217.

- ¹⁴⁵ Там само. — С. 226.
- ¹⁴⁶ *Дворниченко С.* Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1897. — Кн. 3. — С. 15.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 16.
- ¹⁴⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 336. — Спр. 83. — Арк. 7.
- ¹⁴⁹ Там само. — Спр. 90. — Арк. 1–6.
- ¹⁵⁰ Там само. — Оп. 337. — Спр. 110. — Арк. 12–12(зв.).
- ¹⁵¹ Там само. — Оп. 327. — Спр. 24. — Арк. 1–2.
- ¹⁵² Там само. — Оп. 329. — Спр. 157. — Арк. 1.
- ¹⁵³ Там само. — Оп. 330. — Спр. 124. — Арк. 1.
- ¹⁵⁴ Там само. — Спр. 112. — Арк. 1–2.
- ¹⁵⁵ Там само. — Оп. 332. — Спр. 166. — Арк. 1–1(зв.).
- ¹⁵⁶ Там само. — Оп. 333. — Спр. 61. — Арк. 1.
- ¹⁵⁷ Там само. — Оп. 311. — Спр. 131. — Арк. 1–1(зв.), 6, 11.
- ¹⁵⁸ Там само. — Оп. 312. — Спр. 65. — Арк. 1,3.
- ¹⁵⁹ Там само. — Спр. 83. — Арк. 1–3.
- ¹⁶⁰ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 14, 21 и 24 марта 1875 года // Университетские известия. — 1875. — № 7. — С. 18.
- ¹⁶¹ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 октября 1876 года // Там само. — 1877. — № 1. — С. 11.
- ¹⁶² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 129. — Арк. 32–36.
- ¹⁶³ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 6 и 20 мая 1877 г. // Университетские известия. — 1877. — № 7. — С. 7; ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 54. — Арк. 8–8(зв.).
- ¹⁶⁴ *Субботин В.* Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 гг. и летнего семестра 1870 г. // Университетские известия. — 1871. — № 3. — С. 6–7.
- ¹⁶⁵ *Його ж.* Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 г. (окончание) // Там само. — 1871. — № 4. — С. 20–21.
- ¹⁶⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884. — С. 266.
- ¹⁶⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 108, 117.

¹⁶⁸ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884 — С. 122.

¹⁶⁹ Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1871. — Т. 7. — С. 53–57.

¹⁷⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 250; Там само. — Оп. 465. — Спр. 4997. — Арк. 16(зв.).

¹⁷¹ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 165.

¹⁷² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 4997. — Арк. 20.

¹⁷³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884. — С. 653.

¹⁷⁴ Отчёт о путешествии за границу кандидата Университета Св. Владимира В. Ермакова // Университетские известия. — 1873. — № 7. — С. 1.

¹⁷⁵ Отчёт о путешествии за границу кандидата математических наук В. Ермакова // Там само. — 1874. — № 1. — С. 15.

¹⁷⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 139. — Арк. 73(зв.)–74.

¹⁷⁷ Там само. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 74.

¹⁷⁸ Там само. — Оп. 313. — Спр. 185. — Арк. 11(зв.).

¹⁷⁹ Там само. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 22(зв.).

¹⁸⁰ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884. — С. 45.

¹⁸¹ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 14, 21 и 24 марта 1875 г. // Университетские известия. — 1875. — № 7. — С. 6.

¹⁸² *Алексеев П.* Заметки из заграничного путешествия в 1871–72 годах // Там само. — 1872. — № 11. — С. 4.

¹⁸³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 69.

¹⁸⁴ *Алексеев П.* Заметки о Парижской выставке 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 12. — С. 138.

¹⁸⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 310. — Спр. 219. — Арк. 17, 35, 45, 67, 106.

¹⁸⁶ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — Х., 2008. — С. 201.

¹⁸⁷ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 25.

¹⁸⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 313. — Спр. 185. — Арк. 14(зв.).

¹⁸⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. — К., 1884. — С. 51.

¹⁹⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 26–26(зв.).

¹⁹¹ Там само. — Арк. 142, 166(зв.).

¹⁹² Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 февраля 1884 г. // Университетские известия. — 1884. — № 5. — С. 199.

¹⁹³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 68, 72, 73, 75, 76.

¹⁹⁴ Там само. — Оп. 465. — Спр. 5015. — Арк. 1–2(зв.).

¹⁹⁵ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — Х., 2008. — С. 148.

¹⁹⁶ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 декабря 1876 и 21 января 1877 гг. // Университетские известия. — 1877. — № 4. — С. 34–36.

¹⁹⁷ Яценко А. Отчёт о деятельности Киевского лазарета в Сербии // Там само. — 1877. — № 3. — С. 1–30.

¹⁹⁸ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 176.

¹⁹⁹ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1878 г. // Университетские известия. — 1879. — № 4. — С. 4.

²⁰⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 190. — Арк. 1–4(зв.).

²⁰¹ Там само. — Спр. 6. — Арк. 2–2(зв.).

²⁰² Андреев К.А. Отчёт о занятиях за границую // Записки Императорского Харьковского Университета (1878). — 1879. — Т. 1. — С. 2.

²⁰³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 1. — Арк. 2, 4, 10–10(зв.), 11, 12, 34, 55, 102–102(зв.), 116.

²⁰⁴ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882 г. // Университетские известия. — 1882. — № 9. — С. 119; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 и 29 сентября 1882 г. // Там само. — 1882. — № 11. — С. 163.

²⁰⁵ Данилевский В.Я. Отчёт о научных занятиях за первую половину 1878 года // Записки Императорского Харьковского Университета (1878). — 1879. — Т. 3. — С. 4.

²⁰⁶ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 47.

²⁰⁷ Ковалевский А.О. Отчёт о заграничной командировке в 1881–1882 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1883. — Т. 35. — С. 467.

²⁰⁸ Догель А. Александр Онуфриевич Ковалевский (некролог) // Исторический вестник. — 1902. — № 10. — С. 47.

²⁰⁹ Там само. — С. 43.

²¹⁰ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 41–41(зв.).

²¹¹ Эйнон О.Л. Николай Иванович Андрусов. — К., 1990. — С. 16.

²¹² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 5198. — Арк. 14–15(зв.).

²¹³ Там само. — Оп. 325. — Спр. 171. — Арк. 18.

²¹⁴ Коротнев А.А., Давыдов М.Б. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1896 г. // Университетские известия. — 1897. — № 7. — С. 3–4.

²¹⁵ Заленский В.В. Отчёт о результатах исследований, сделанных во время заграничной командировки с 15 января по 1 июня 1888 года // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1889. — Т. 50. — С. 2.

²¹⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 327. — Спр. 221. — Арк. 37–38(зв.), 61.

²¹⁷ Там само. — Арк. 39, 108.

²¹⁸ Там само. — Оп. 328. — Спр. 177. — Арк. 1, 6.

²¹⁹ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — Х., 2008. — С. 189.

²²⁰ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 170.

- ²²¹ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — X., 2008. — С. 205.
- ²²² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 330. — Спр. 25. — Арк. 2–2(зв.).
- ²²³ Семенкевич Ю. Отчёт о поездке на Виллафранкскую зоологическую станцию зимою 1891 года (с рисунк.) // Университетские известия. — 1892. — № 5. — С. 7–8.
- ²²⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 330. — Спр. 25. — Арк. 3–59.
- ²²⁵ Там само. — Спр. 89. — Арк. 1.
- ²²⁶ Там само. — Арк. 6–6(зв.).
- ²²⁷ Там само. — Оп. 331. — Спр. 10. — Арк. 2–32.
- ²²⁸ Там само. — Арк. 75, 85, 116, 125–126.
- ²²⁹ Там само. — Оп. 330. — Спр. 25. — Арк. 101–101(зв.), 106–107.
- ²³⁰ Коротнев А.А. Отчёт о результатах учёной командировки за границу на Рождественские вакации в 1892–93 году // Университетские известия. — 1893. — № 4. — С. 2.
- ²³¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 331. — Спр. 106. — Арк. 5.
- ²³² Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — X., 1905–1906. — С. 199.
- ²³³ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. — Одеса, 2000. — Т. 3. К-П. — С. 191.
- ²³⁴ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — X., 2008. — С. 166.
- ²³⁵ Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — X., 1905–1906. — С. 52.
- ²³⁶ Суслов Г. Отчёт о заграничной командировке на летние месяцы 1895г. // Университетские известия. — 1895. — № 11. — С. 15.
- ²³⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 334. — Спр. 94. — Арк. 2–3.
- ²³⁸ Чувеский И.А. Отчёт медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границей в течение летнего семестра 1896 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1898. — Кн. 1. — С. 35.
- ²³⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 334. — Спр. 56. — Арк. 9.
- ²⁴⁰ Там само. — Оп. 335. — Спр. 124. — Арк. 1–1(зв.).

²⁴¹ Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1897–98 гг. (с рисунк.). М. Давыдова и Н. Кольцова, сообщ. проф. А.А. Коротневым // Университетские известия. — 1899. — № 6. — С. 15.

²⁴² *Коротнев А.А.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1899–1900 гг. // Там само. — 1901. — № 4. — С. 23–24.

²⁴³ Там само. — С. 24–25.

²⁴⁴ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 4–4(зв.).

²⁴⁵ *Лебединский Я.* Отчёт о заграничной командировке с учёною целью в течение летних каникул 1897 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1898. — Т. 72. — С. 6.

²⁴⁶ *Коротнев А.А.* Поездка на Шпицберген (с рис.) // Университетские известия. — 1898. — № 12. — С. 60.

²⁴⁷ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Осипов и Д.И. Багалей. — Х., 2008. — С. 205.

²⁴⁸ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Ред. И.П. Скворцов и Д.И. Багалей. — Х., 1905–1906. — С. 245.

²⁴⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 337. — Спр. 69. — Арк. 1–5.

²⁵⁰ Там само. — Спр. 12. — Арк. 1–2(зв.).

²⁵¹ Там само. — Оп. 338. — Спр. 85. — Арк. 1–6.

²⁵² *Вейнберг Б.П.* Отчёт о командировке за границу на вакационное время 1899 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1900. — Т. 80. — С. 23–26.

²⁵³ *Weinberg B.* L'enseignement pratique de la physique dans 206 laboratoires de l'Europe, de l'Amérique et de l'Australie // Там само. — 1903. — Т. 90. — С. 1–126.

²⁵⁴ *Ротерт В.А.* Краткий отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1901. — Кн. 3. — С. 4.

²⁵⁵ Отчёт о занятиях во время пребывания за границей приват-доцента Киевского Университета Михаила Лапинского // Университетские известия. — 1901. — № 3. — С. 1.

²⁵⁶ Там само. — С. 5–6.

²⁵⁷ *Костин С.И.* Отчёт медицинскому факультету Императорского Харьковского Университета о занятиях за границею в течение 1899–

1900 академического года // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1902. — Кн. 1. — С. 5.

²⁵⁸ *Зарубин В.И.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1901. — Кн. 4. — С. 36.

²⁵⁹ *Михин П.В.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — С. 11–15.

²⁶⁰ *Скворцов Ир.* Краткий отчёт по заграничной командировке летом 1900 г. // Там само. — С. 2.

²⁶¹ *Мечников И.* Отчёт о командировке с учёною целью за границу в 1870 году // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1871. — Т. 7. — С. 177–178.

²⁶² Записки Новороссийского университета. — 1871. — Т. 7. — С. 50–51.

²⁶³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 698. — Арк. 51–51(зв.).

²⁶⁴ *Мечников И.И.* Отчёт о заграничной командировке в 1879–1880 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1880. — Т. 31. — С. 292.

²⁶⁵ *Мечников И.И.* Страницы воспоминаний: Сб. автобиографических статей. — М., 1946. — С. 86.

²⁶⁶ ЦДАК України. — Ф. 2129. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 8.

²⁶⁷ Там само. — Спр. 74, 79, 118, 123.

²⁶⁸ Там само. — Спр. 50. — Арк. 1.

²⁶⁹ Там само. — Спр. 118. — Арк. 20–20(зв.).

Розділ 3

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ У СВІТОВОМУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ (початок ХХ ст.)

Початок ХХ ст. ознаменувався колосальними зрушеннями в розвитку науки і техніки, що ґрунтувалися передусім на революційних відкриттях європейців: результатах досліджень радіоактивності, здійснених французькими вченими П. Кюрі й М. Склодовською-Кюрі; загальній теорії відносності німецького фізика А. Ейнштейна; розробленій британськими вченими Е. Резерфордом і Ф. Содді теорії радіоактивного розпаду; квантовій теорії атома датського фізика Н. Бора; створеній вітчизняним біологом І. Мечниковим фагоцитарній теорії імунітету тощо. На тлі науково-технічного прогресу, росту промислового виробництва, стрімкого розвитку транспорту, засобів зв'язку й військової техніки безпрецедентну загрозу європейській цивілізації створювали загострення суперництва між великими державами, гонка озброєнь, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні табори. Водночас бурхливий розвиток науки супроводжувався піднесенням міжнародної співпраці, що знаходила втілення у створенні міжнародних наукових організацій, численних конгресах і з'їздах, Всесвітніх виставках, на яких демонструвалися науково-технічні досягнення різних країн. Починаючи з 1901 року за найважливіші здобутки в науці, літературі, боротьбі за мир і роззброєння щорічно присуджувалися найпрестижніші міжнародні нагороди — Нобелівські премії.

3.1. Внесок учених історико-філологічних факультетів у розвиток міжнародних культурних взаємовпливів

На початку ХХ ст. взаємини з провідними науковими центрами Європи та Північної Америки, й передусім книгообмін, посідали чільне місце в діяльності Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Свідченням інтересу до його наукових здобутків за кордоном стало прохання Північноамериканського книжкового союзу подати відомості про його діяльність для укладення покажчика (1903)¹. Товариство брало участь у формуванні фондів бібліотеки при російському посольстві в Римі, безкоштовно надаючи їй свої публікації². 1910 року у відповідь на звернення Уппсальського товариства гуманістичних наук було ухвалено рішення надіслати йому різні томи «Збірника» харківського Історико-філологічного товариства³. У жовтні того ж року на його засіданні була заслухана доповідь заслуженого ординарного професора кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескула щодо нового німецького часопису «Zeitschrift für ost Europäische Geschichte» («Журнал історії Східної Європи») і висловлено ініціативу передплатити його для університетської бібліотеки⁴. 1911 року встановлено обмін друкованими виданнями з Бібліотекою Астора в Нью-Йорку й історико-філологічним відділенням Мюнхенської академії наук, 1912 — з Віденською академією наук і Уппсальським університетом⁵. У жовтні 1911 року на засіданні товариства виступив з доповіддю екстраординарний професор кафедри історії західноєвропейських літератур С.В. Соловйов — делегат від Харківського університету на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету. Доповідач здійснив екскурс до історії закладу і звітував про перебіг урочистих заходів⁶. Багато уваги члени товариства приділяли відзначенню пам'ятних дат історії європейської культури. Від його імені були надіслані вітальні телеграми до львівського товариства «Провіта» з нагоди вшанування пам'яті М. Шашкевича (1911); до Празької АН у зв'язку з відзначенням пам'яті Фр. Палацького (1912); болгарському філологу й історика Л.Г. Мілетічу з нагоди

25-ліття його науково-педагогічної діяльності⁷. 1914 року директор Нью-Йоркської публічної бібліотеки Е.Х. Андерсон звернувся до товариства з листом, в якому висловив зацікавленість в отриманні публікацій товариства, особливо його «Вісника» й «Збірника»⁸.

Широкий діапазон міжнародної наукової співпраці голови Історико-філологічного товариства (1897–1918) М.Ф. Сумцова засвідчує його кореспонденція. 1900 року до нього надійшло письмове привітання з нагоди 25-ліття наукової, педагогічної і публіцистичної діяльності від хорватського славіста, члена Югослов'янської академії наук і мистецтв (1866), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1903) В. Ягича⁹. У листі з Відня від травня 1901 року Ягич писав: «Але хто міг би очікувати, що ваш Університет за теперішніх обставин, коли у вас і по всій Росії університетська освіта переживає тяжку кризу, знайшов можливість звернути свою прихильну увагу на мене, як зарубіжного вченого, який дозволив собі нещодавно піддати різні заходи російського уряду по відношенню до бідних студентів різкій критиці!»¹⁰ Українська культура посідала важливе місце в системі наукових інтересів Ягича, і 1911 року він надіслав Сумцову листа з Відня, в якому дякував за готовність співпрацювати на ниві дослідження «малоросійської літератури»¹¹. Сумцов також листувався зі словенським славістом М.М. Мурко, який 12 січня 1901 року надіслав йому з Відня поздоровлення з 25-літнім ювілеєм наукової діяльності: «...я дізнався, яке хороше свято Ви відзначали в жовтні минулого року. Я, і таких буде ще багато, дуже шкодую, що не міг тоді бути присутнім духом і Вас привітати від щирого серця. Але тепер могу це зробити з ще більшою підставою. Поки що я був обізнаний лише з Вашою ученою діяльністю, якої вистачить, щоби Вас поважати й любити, але я просто дивуюсь Вашій багатосторонній і плідній громадській, педагогічній і публіцистичній роботі»¹². У листі від січня 1905 року Мурко наголошував на важливому значенні діяльності харківського Історико-філологічного товариства та висловлював жаль з приводу того, що в м. Градці не було подібної установи¹³. У липні 1906

року Мурко надіслав Сумцову вітання з нагоди 30-ї річниці науково-педагогічної діяльності. Неодноразово звертався до харківського вченого у своїх листах чеський славіст І. Полівка¹⁴. За допомогою наукової кореспонденції Сумцов налагоджував книгообмін із європейськими колегами, зокрема, викладачем гімназії у м. Солуні А.П. Стоїловим та чеським філологом В. Вондраком¹⁵. 1901 року до вченого надійшов лист від Неаполітанського університету з проханням надіслати наявні в Харкові публікації з життя студентів¹⁶. 1907 року Сумцов отримав запрошення на XIV Міжнародний конгрес «Вільної думки» в Празі, в якому зазначалося: «Нині, коли російський уряд за прикладом Каткова хоче викликати в Росії цинічний рух шовінізму, коли в такий спосіб прагне загасити перші проблески громадянського самовизначення, коли той вільний, здоровий рух народу за краще завтра намагається приманити для низьких цілей міжнародного антагонізму, тепер у цей важливий момент чеські вільні мислителі з щирою радістю закликають братів росіян у своє давнє місто, щоби тут вони довели, що для російської інтелігенції чужі всі ці інтриги уряду, що вона наскрізь перейнята ідеями прогресу й свободи...»¹⁷

Важливою формою міжнародних культурних зв'язків початку ХХ ст. було спільне відзначення ювілейних дат. Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності М.С. Дринова — видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Несторалітописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті¹⁸. Міністр освіти Болгарії І.Д. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: «Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вшановують сьогодні тридцятиліття

такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славно-звісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного із найдостойніших представників сучасного слов'янознавства. Нехай це свято слов'янської науки стане новою запорукою майбутнього запліднення високоповажної російської і молоді болгарської славістики — невичерпного джерела народної самосвідомості»¹⁹.

Творцями історії міжнародних наукових зв'язків були не лише представники професорсько-викладацької корпорації вітчизняних університетів, а й студентство. Так, 1906 року студент В. Липський надіслав із Софії листа з подякою ректору Харківського університету Д.І. Багалію за рекомендації до міністра народної освіти Болгарії І.Д. Шишманова, завдяки яким йому вдалось отримати посаду вчителя російської мови в Софійській жіночій гімназії²⁰.

Наукова кореспонденція була невід'ємною складовою міжнародних зв'язків і Київського університету, до якого у 1901 році надійшло повідомлення про святкування 450-літнього ювілею університету Глазго (Велика Британія). Представляти на ньому київську наукову колегію було доручено заслуженому ординарному професору кафедри всесвітньої історії І.В. Лучицькому²¹. Наступного року, у відповідь на запрошення Північно-Західного університету — одного з найстаріших вишів Іллінойсу (США), розташованого в північному передмісті Чикаго Еванстоні — узяти участь у церемонії введення на посаду його нового президента Едмунда Джейнса Джеймса, Рада Університету Св. Володимира ухвалила рішення про неможливість відрядження своїх делегатів у зв'язку з «настанням навчальних занять» (ілюстр. 5)²². До Сіднейського університету з нагоди його 50-літнього ювілею було надіслано вітальний адрес латинською мовою (1902) (ілюстр. 6). Делегатом від Київського університету на святкуванні 500-літнього ювілею Краківського університету (1902)²³ історико-філологічний факультет обрав ординарного професора всесвітньої історії літератури М.П. Дашкевича. Утім, він не зміг прибути на церемонію, і письмове привітання відправили до Кракова поштою²⁴.

1909 року надійшло повідомлення щодо проведення з 23 по 31 липня в м. Бове V конгресу Французького товариства дослідження доісторичних часів²⁵, а з 3 по 7 серпня в Женеві — Міжнародного конгресу психології²⁶; у 1910 році — щодо XVII Міжнародного конгресу американістів (16–21 травня, м. Буенос-Айрес)²⁷; Міжнародного конгресу нумізматики, сфрагістики й медальєрного мистецтва (червень, м. Брюссель)²⁸; Конгресу з питань сімейного виховання (21–25 серпня, м. Брюссель) тощо.

Звернення до європейських наукових традицій, стажування у провідних зарубіжних науково-освітніх центрах на початку XX ст. продовжували бути невід'ємною складовою підготовки вітчизняних професорсько-викладацьких кадрів. У листі попечителя Київського навчального округу до ректора університету від червня 1901 року зазначалося: «...останнім часом відчувається крайня нестача в підготовлених молодих людях для заміщення вакантних кафедр в університетах, особливо на факультетах історико-філологічних, фізико-математичних і юридичних»²⁹. Традиційно провідним інструментом подолання кадрових проблем і залучення вітчизняних університетів до європейського інтелектуального простору були закордонні наукові відрядження їх учених.

Приват-доцент слов'янської філології Новоросійського університету Б.М. Ляпунов у 1901 році подорожував Прагою, Віднем, Любляною, Загребом, Белградом та іншими європейськими містами. Того ж року в.о. екстраординарного професора кафедри всесвітньої історії Є.М. Щепкін здійснив поїздку до Франції, Німеччини, Австро-Угорщини. У 1904 році він досліджував наукову літературу та архівні джерела в Берліні й Парижі. У листі з Берліна від 11 січня 1910 року вчений писав: «Як завжди, коли термінова робота, я повинен стати трохи маніяком, а тому не ходжу до театрів, яких тут близько 30, ні до музеїв. (...) Берлін дійсно за значенням на цю хвилину перше місто у світі!»³⁰

1902 року ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауер був відряджений на Міжнародний

з'їзд орієталістів у м. Гамбурзі (4–10 вересня)³¹; лектор німецької мови М. Бруненек — на філологічний з'їзд у Бреславлі³²; в.о. екстраординарного професора філософії Г.І. Челпанов — до Королівської бібліотеки м. Берліна з метою роботи над докторською дисертацією «Про сприйняття простору»³³.

У 1903 році одинарний професор кафедри класичної філології Університету Св. Володимира Ю.А. Кулаковський узяв участь у Міжнародному конгресі історичних наук у Римі (2–9 квітня), куди з'їхалося понад 2500 учасників з Європи, Азії та Америки³⁴. Його почесним головою було обрано німецького історика, юриста й філолога, лауреата Нобелівської премії з літератури (1902) Т. Моммзена. На відкритті, де був присутній король Італії Віктор Еммануїл III, глава конгресу італійський історик і політичний діяч П. Вілларі виголосив промову, в якій наголосив на єдності багатонаціональної європейської цивілізації і науки: «Європейські народи в цьому процесі майбутнього мають бути солідарні та єдині у високих цілях культурної роботи, і перший міжнародний історичний з'їзд, що зібрався в самому центрі світового владарювання та єдиної культури, є знаменням майбутнього»³⁵.

Засідання відбувалися в секціях: 1) стародавньої історії, епіграфіки; філології класичної і порівняльної; 2) середньовічної і нової історії; методики; архівної справи; 3) історії літератур; 4) археології, історії мистецтв, історії музичного і драматичного мистецтв; 5) історії права; історії економічних і соціальних наук; 6) історії географії, історичної географії; 7) історії філософії, історії релігій; 8) історії математичних, фізичних, природничих і медичних наук. Представники Австро-Угорщини, Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Німеччини, Данії, Італії, Іспанії, Франції, Швеції і США доповідали щодо специфіки організації викладання історії у їхніх країнах. Найбільше Кулаковського зацікавив виступ британського державного діяча, історика й правознавця Дж. Брайса, який викрив основні вади освітньої системи у Великій Британії, де, на його думку, не приділялося належної уваги історичним дисциплінам. Медієвіст Г. Моно у своїй доповіді, присвяченій університетській системі

викладання історії, французьких істориків охарактеризував як автодидактів. П. Вілларі вказав на недосконалість форми іспитів в університетах Італії. Натомість у виступах представників Німеччини й Австро-Угорщини звучав «тон повного задоволення існуючим порядком». На закритті конгресу його віцепредседою німецький лютеранський теолог, історик церкви А. Гарнак від імені всіх іноземних учасників висловив подяку Італії і її уряду за гостинний прийом.

Складовою цього міжнародного наукового форуму були різноманітні культурні заходи — урочисте відкриття мармурового плану стародавнього Рима; презентація в Казанатській бібліотеці зібрання планів міста, гравюр, естампів, знімків з видами міста; ознайомлення гостей з результатами археологічних розкопок на території Рима. Проведення екскурсій містом ускладнювалося через робітничі страйки, до яких приєднувалися перевізники. Кулаковський побував на урочистому прийомі, організованому синдиком Рима в приміщеннях Капітолійських музеїв, куди були запрошені не лише учасники конгресу, а й представники вищого товариства міста. Прийом у королівському палаці він визнав вишуканим, розкішним і водночас невимушеним. З нагоди проведення конгресу було влаштовано ілюмінацію Колізею й концерт італійської церковної музики в театрі д'Арджентіна. «В усякому разі концерт був дуже цікавим, — згадував Кулаковський, — і я особисто виходив з театру з почуттям живої подяки організаторам»³⁶. Утім, на думку вченого, незважаючи на численні урочистості, під час проведення конгресу практично не було можливості поспілкуватися й налагодити зв'язки із зарубіжними колегами.

Ординарний професор російської історії (з 1909 — заслужений ординарний професор) І.А. Линниченко представляв Новоросійський університет на міжнародних конгресах істориків та археологів (Рим, 1903; Афіни, 1905), конгресі з антропології та археології (Монако, 1906), археологічних конгресах (Каїр, 1909; Рим, 1912), конгресі американістів (Буенос-Айрес, 1910), конгресі з антропології та археології (Женева, 1912)³⁷.

На II Міжнародному філософському з'їзді (Женева, 1904) Харківський університет репрезентував ординарний професор кафедри філософії П.Е. Лейкфельд. У з'їзді взяли участь швейцарські, французькі, німецькі, італійські, бельгійські, норвезькі вчені, а також представник Колумбійського університету Нью-Йорка — професор Стронг. Офіційно його робочими мовами були французька, німецька, італійська й англійська, але фактично більшість доповідей виголошувалася французькою. На цьому науковому форумі багато уваги приділялося питанню про т.зв. інтернаціональну мову, порушеному ще під час I Міжнародного філософського з'їзду в Парижі, де було створено відповідну комісію. Робота женевського з'їзду відбувалася в секціях: 1) історії філософії; 2) загальної філософії і психології; 3) прикладної філософії; 4) логіки і філософії наук; 5) історії наук. Лейкфельда передусім цікавили засідання секції логіки, особливу увагу він приділив доповідям французьких учених, зокрема А. Навіля «De la notion de loi historique» («Про поняття історичного закону») ³⁸.

Упродовж квітня–червня 1907 року Лейкфельд здійснив наукову подорож Австро-Угорщиною та Німеччиною. Досвід діяльності заснованого А. фон Мейнонгом у Граці психологічного інституту зацікавив Лейкфельда з точки зору його запозичення харківським кабінетом експериментальної психології ³⁹. Керівництву цього закладу, незважаючи на обмежені матеріальні ресурси, вдавалося досягати вищого рівня матеріально-технічного забезпечення, ніж у Берлінському й Лейпцизькому психологічних інститутах.

З 3 по 7 серпня 1908 року Лейкфельд був відряджений на VI Міжнародний психологічний конгрес у Женеві, де переважали франкомовні вчені — представники Франції, Бельгії, Швейцарії. Серед недоліків організації конгресу харківський науковець указав на проблеми із завчасною публікацією та поширенням серед учасників текстів доповідей, а також на невдачу спробу включити до переліку робочих мов есперанто, нарівні з німецькою, французькою, італійською й англійською ⁴⁰. У Женеві Лейкфельд придбав обладнання для Харківського

університету та відвідав університетський психологічний кабінет проф. Е. Кляпареда.

Того ж року вчений узяв участь у III Міжнародному філософському з'їзді в Гейдельберзі, де кількісно домінували французи, незважаючи на те, що його відкриття відбулося одразу по святкуванні річниці битви при Седані (1 вересня 1870), що закінчилася поразкою французького війська й призвела до його капітуляції (2 вересня) під час франко-пруської війни 1870–1871 років. Водночас Лейкфельд нарахував незначну кількість німецьких учасників цього наукового форуму, де «були відсутні багато хто з тих, чії наукові заслуги поза сумнівом»⁴¹. Чисельною була делегація англійських, і особливо, американських учених, порівняно з попередніми з'їздами, зросла кількість італійських учасників. Головував на з'їзді лідер баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд. Його робота відбувалася в семи секціях: 1) історії філософії; 2) філософії у її загальних принципах, метафізики й натурфілософії; 3) психології; 4) логіки й теорії пізнання; 5) етики й соціології; 6) естетики; 7) філософії релігії. Окрім доповідей на загальних засіданнях, Лейкфельд заслухав реферати першої, другої, третьої і п'ятої секцій.

На XV сесію Міжнародного конгресу орієталістів у Алжирі (1905) від Київського університету був командирований ординарний професор кафедри порівняльного мовознавства Ф.І. Кнауер. Робочими мовами конгресу були французька, англійська, німецька, іспанська, італійська, латина, арабська. Його організатори подбали про велику екскурсійну програму, що поєднувала туристичні прогулянки Африкою й наукові подорожі⁴². У літній канікулярний час 1905 року заслуженому ординарному професору всесвітньої історії літератури М.П. Дашкевичу було надане закордонне відрядження для дослідження історії середньовічної літератури Заходу в бібліотеках Австро-Угорщини, Німеччини й Італії⁴³. Того ж року ординарні професори кафедри класичної філології Ю.А. Кулаковський і кафедри теорії та історії мистецтв Г.Г. Павлуцький були відряджені на Міжнародний археологічний конгрес в Афінах, присвячений питанням

збереження античних пам'яток, видання археологічної літератури, викладання археології⁴⁴.

У 1906 році лектор німецької мови Харківського університету Г.Ю. Ірмер вирушив до Німеччини, де відвідав Берлінський, Геттінгенський, Марбурзький, Гальський, Гейдельберзький, Лейпцизький, Страсбурзький університети, гімназії та училища Берліна, Франкфурта-на-Майні, Марбурга, Касселя, Карлсруе, Дрездена, Лейпцига, Страсбурга. Аналізуючи систему викладання нових мов у німецьких університетах порівняно з російськими, він указував на її докорінну відмінність. У Німеччині університетські курси й іспити з мов не були обов'язковими у зв'язку з високим рівнем їх викладання в середніх навчальних закладах, де учні здобували достатні знання для того, щоби самостійно вивчати іноземну наукову літературу. На посади лекторів мов і їх помічників традиційно запрошували іноземців, до того ж не більше, ніж на чотири роки, доки вони не встигли «втратити чистоту рідної мови». Саме в частій зміні лекторів Ірмер убачав головний недолік, оскільки новоприбулі педагоги-іноземці не мали достатнього досвіду роботи з німецькомовними студентами. Ознайомившись із університетською системою викладання нових мов у Німеччині, він наголошував на необхідності її реформування⁴⁵.

При тих німецьких університетах, куди не допускалися жінки, діяли курси з підготовки до іспиту на звання старшої учительки (Oberlehrerinen). Ірмер відзначав обізнаність слухачок цих курсів у граматиці та наполегливість у вивченні французької й англійської мов та літератур. Їхні заняття полягали головним чином у читанні й тлумаченні французьких та англійських драм, написанні рефератів з граматики, історії, літератури. У слов'янській семінарії Берлінського університету Ірмер був присутній на практичних заняттях з російської мови. Крім того, він відвідував німецькі класичні й реальні гімназії, реальні й реформовані училища (Reformschulen), а також вище комерційне училище й громадський комерційний навчальний заклад у Лейпцигу. Особливо Ірмеру запам'яталися урочисті заходи в Берлінському університеті з нагоди вшанування

пам'яті короля Фрідріха Вільгельма III (серпень, 1906), де ректор Г. Дільс у своїй промові «Міжнародні завдання університету» наголошував на необхідності залучення до середніх навчальних закладів викладачів-французів.

Відставання Росії від Німеччини у вивченні нових мов Ірмер пояснював тим, що в середніх навчальних закладах Російської імперії вони були другорядними дисциплінами, у жіночих гімназіях — не обов'язковими, а в провінції часом узагалі не викладалися. Він наголошував: «У Німеччині давно зрозуміли слова великого Гете: «*Wer fremde Sprachen nicht Kennt, weiss nichts von seiner eigenen*» — тобто: «Хто не знає іноземних мов, той нічого не розуміє і у своїй рідній мові» — і тому там старанно вивчають іноземні мови, причому викладання іноземної мови, як я вже мав нагоду згадати, йде пліч-о-пліч з навчанням рідної»⁴⁶. На завершення своєї наукової подорожі Ірмер відвідував Грейфсвальдські канікулярні курси, популярні серед іноземних слухачів і німецьких учителів, у тому числі жінок, і як представник Харківського університету отримав право безкоштовно слухати лекції, брати участь у практичних заняттях і екскурсіях. Він шкодував, що в Росії не було подібних курсів, оскільки вони добре себе зарекомендували в Німеччині: Йєні, Марбурзі, Кілі, Бреславлі, Вюрцбурзі, Ерлангені, Мюнхені, Бонні, Берліні, Кенігсберзі, а також у Великій Британії, Франції, Швейцарії, Швеції.

В.о. екстраординарного професора по кафедрі історії церкви Харківського університету Й.О. Бродович 1906 року працював над докторською дисертацією у бібліотеці Лейпцизького університету й Королівській бібліотеці м. Берліна, де за його словами «книжкові багатства й умови користування ними такі, що російський університет може лише мріяти про це»⁴⁷. У Берлінському університеті він слухав лекції з історії церкви професора А. фон Гарнака.

Упродовж 1906–1907 стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі російської мови й словесності Новоросійського університету О.В. Ристенко здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеках Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Османської імперії.

Вивчення джерел з історії південних слов'ян стало метою закордонної подорожі приват-доцента кафедри слов'янської філології Новоросійського університету М.Г. Попруженка (літо 1907 року). У Софії він відвідав Народний музей, створений 1892 року на базі археологічної колекції Софійської народної бібліотеки, основу якої склали сербські, болгарські, грецькі, римські, візантійські монети. Учений відзначив прагнення керівництва музею, за відсутності оригіналів, принаймні в копіях зібрати унікальні твори мистецтва: копії фресок із церкви 40 мучеників у Тернові, копії ікон «Несення на хресті» і «Таємна вечеря» з церкви в селі Бояні, гіпсову копію фігури вершника, вирізьбленої у скелі на висоті 23 метра від підніжжя поблизу села Мадара тощо. Увагу Попруженка також привернула колекція понад 100 рукописів — євангелій, апостолів, часословів, службників, требників, тріодей, молитвословів, міней. З його точки зору, найбільший інтерес серед них становили Четвероевангеліє, апостол та ірмологіон XIII ст.; рукопис з богослужбними текстами на пергаменті XIII–XIV ст.; службник чи молитовник XVII ст. У Софійській народній бібліотеці вчений досліджував південнослов'янські рукописні пам'ятки — «Сазаніє за второ прішествіє хр^отовъ и за антїхрїста» (кін. XVIII ст.); Четвероевангеліє XVII ст.; Октоїх XV ст.; Службну мінею XVII ст.; Дамаскін XVIII ст.; рукопис XVI ст. зі статтями моралістичного змісту щодо смиренності, добродесного життя тощо. Наукові та громадсько-політичні діячі Болгарії надавали Попруженку допомогу в дослідницькій роботі. Міністр освіти І.Д. Шишманов (1903–1907) інформував його про зберігання в міністерстві рукописів релігійного змісту XIII–XVII ст. (євангелій, тріодей, апостолів, службників), що надходили з різних куточків країни. Одеський учений отримав змогу вивчити ці матеріали після передачі їх до фондів Софійської народної бібліотеки. Одночасно він ознайомився з єдиним відомим на той час екземпляром першої болгарської газети «Български орель», заснованої 1846 року в Лейпцигу. Її перший номер з'явився 20 квітня (3 травня), а другий — 20 вересня (3 жовтня) під назвою «Български народни извѣстникъ». Зміст цих видань, на

думку Попруженка, засвідчував відсутність на початковому етапі Болгарського національного відродження політичних ви-мог та переважання інтересу до етнографії, фольклору болгар. Згадані газети не містили жодних натяків на необхідність розгортання боротьби проти оманського панування, на їх шпальтах схвалювався політика султана Абдул-Меджида I. «Для детального зображення в генетичній залежності історії розвитку епохи болгарського відродження, — зауважував учений, — необхідний розгляд якомога більшої кількості матеріалів, що ілюстрували б як указані вище основні мотиви діячів епохи, так і ті спроби покращення долі болгар, що здійснювалися діючими одночасно й прибічниками революційного перевороту в Туреччині з метою звільнення болгар, тобто шляхом збройних повстань, знищення турецьких властей і т.п.»⁴⁸ Попруженко досліджував документи відділення Народного музею в Софії, на базі якого планувалося створення окремого музею епохи Болгарського національного відродження. За сприяння болгарських колег він зібрав велику колекцію наукової літератури, а видатний історик, професор Софійського університету В.М. Златарський надавав йому консультації щодо бібліографії історії Болгарії.

Для ознайомлення з новинками південнослов'янської історіографії Попруженко також відвідав Белград. У Сербському народному музеї його особливо зацікавила колекція зброї часів Косовської битви 1389 року та особистих речей основоположника сербської літературної мови В.С. Караджича; у місцевому етнографічному музеї він відзначив національні костюми, землеробські знаряддя, ремісничі вироби, моделі будівель тощо. Перебуваючи в Народній белградській бібліотеці, учений досліджував список книг Старого заповіту 1558 року.

Багата палітра міжнародних культурних зв'язків Попруженка знайшла відображення в його науковій кореспонденції, зокрема листуванні з професором В.Н. Златарським, який у листі від 7 жовтня 1899 року висловив йому подяку за гостинний прийом: «Дорогий Михайле Георгійовичу! Дозвольте мені насамперед сповістити Вас про благополучне прибуття на

своє місце проживання, а потім уже висловити Вам найглибшу вдячність, і особливо Оттилії Олександрівні, за щирий і незрівнянний прийом, який так глибоко закарбувався в моєму серці і в моїй пам'яті, що, мені здається, ніколи не зітреться звідти. Чи зможу я коли-небудь реваншувати Вам, не знаю, але одне можу лише сказати, що я вічно буду вважати себе у боргу перед Вами»⁴⁹. За посередництва Златарського Попруженко здійснював книгообмін із громадсько-культурними установами Болгарії, передавав книжки для Болгарського літературного товариства й бібліотеки Синоду; 1912 року йому було надано право отримувати всі видання Болгарської АН⁵⁰. У листі від 29 березня 1911 року Златарський надіслав Попруженку інформацію про кращі болгарські хрестоматії для гімназій і повідомив, що не приїде на XV Археологічний з'їзд до Новгороду, оскільки до Софії не надійшло відповідне запрошення⁵¹. У переддень Першої світової війни (10 квітня 1914 року), уже в статусі ректора Софійського університету, він писав: «Дорогий Михайле Георгійовичу, звідки, з чого і як розпочати своє послання до Вас, не знаю. Останнім часом ми пережили такі жорстокі події, що, можу сказати, все ще не можемо отямитись. Не буду Вам описувати все, тому що не хочу старі рани ятрити. Не буду Вам писати і про теперішнє, бо воно таке невизначене, що важко сказати що-небудь позитивне. Тільки одне можу розповісти мабуть, а саме, що невірні Ваші відомості, начебто тут у нас «до росіян ставляться дуже недобррозичливо»⁵². Попруженко також листувався з директором Національного музею Сербії (1881–1905), засновником Сербського археологічного товариства (1883) М. Валтровичем. У серпні 1907 року сербський учений надіслав своєму одеському колезі відомості щодо очолюваного ним музею (ілюстр. 7)⁵³. У листі від 27 грудня 1911 року болгарський науковець і політичний діяч І.Д. Шишманов звернувся до Попруженка з проханням про надання йому матеріалів газети «День» за 1862 рік, на сторінках якої було опубліковано статтю, присвячену творчості Дімітара й Константина Міладінович⁵⁴.

Під час літніх канікул 1907 року приват-доцент кафедри російської мови й словесності Університету Св. Володимира

В.О. Розов здійснив відрядження до Австро-Угорщини з метою науково-пошукової роботи в бібліотеках і музеях. Він працював у Львівському університеті, Народному домі, Архієпархіальному музеї, Ставропігії, архіві Львівського магістрату, Бернардинському архіві, Інституті Оссолінських, бібліотеці Базиліанського ордену у Львові; в архівах церков св. Іоанна та Благовіщенської у містечку Ягеллонському поблизу Львова; в архіві Перемишльського магістрату, бібліотеках латинської та уніатської капітул у Перемишлі; в архіві Краківського магістрату, бібліотеках Ягеллонського університету, Краківської АН, князів Чарторийських і п.п. Русецьких у Кракові; в Музеї Королівства Чеського, бібліотеках Карлового університету й Народного дому в Празі⁵⁵. У Львові вченого особливо зацікавило зібрання рукописів і книг бібліотеки графів Борковських. Загалом досвід діяльності польських культурно-освітніх закладів він уважав вартим наслідування російськими архівами й бібліотеками, де часто не вистачало довідкових видань і найпримітивнішого обладнання для наукової роботи⁵⁶. По завершенні строку відрядження Розов залишився в Галичині й продовжив там свої наукові дослідження.

Ординарний професор кафедри російської мови та словесності Київського університету В.М. Перетц, відомий своїми виступами на захист української культури в межах Російської імперії, влітку 1907 року вивчав матеріали бібліотек м. Львова. Працюючи над дослідженням з історії російської літератури початку XVIII ст., учений висунув ідею щодо формування в ній під впливом української літератури XVII ст., а згодом німецької поезії, нового самобутнього поетичного стилю: «...за посередництва польської літератури, починаючи з Я. Кохановського, що наслідував італійців, з'являється можливість установити роль української поезії як передавачки поетичних прийомів і фразеології, притаманної поезії Заходу в XVI–XVII ст.»⁵⁷. За сприяння професора Краківського університету Я. Лося, професорів Львівського університету В. Брухнальського та М. Грушевського Перетц отримав можливість здійснити науково-пошукову роботу в бібліотеці Оссолінських та Львівського

університету з метою перевірки своєї гіпотези. Паралельно з вивченням польської поезії він досліджував у бібліотеці Народного Дому та Оссолінських слов'янські рукописи XVI–XVIII ст., здійснив систематизований опис рукописів польських творів, що справили вплив на російську літературу кінця XVII — початку XVIII ст.

Основні завдання закордонного відрядження Перетца у літній канікулярний час 1912 року полягали у студюванні польської літератури XVI–XVII ст., науково-пошуковій роботі з історії української літератури XVI ст., дослідженні слов'янських кириличних рукописів тощо. У Кракові він працював у бібліотеках Ягеллонського університету та Академії Наук, Музеї кн. Чарторийських, у Львові — в бібліотеці Народного Дому⁵⁸.

У канікулярний час 1908 року заслужений ординарний професор по кафедрі класичної філології Новоросійського університету І.І. Луньяк вивчав ретороманську мову у Швейцарії і Тіролі. Через відсутність у бібліотеках Одеси необхідної літератури вчений розпочав свою подорож з науково-пошукової роботи в Берліні. У столиці кантона Граубюнден, Курі, він досліджував зібрання опублікованих пам'яток та читав ретороманською тексти з хрестоматії під керівництвом носіїв мови. Через германізацію Кура свої заняття Луньяк вирішив продовжити в селі Дісентіс, де ретороманською мовою здійснювалися проповіді, надавалася безкоштовна освіта в інтернаті при бенедиктинському монастирі, виходила друком щотижнева газета «Gasetta Romontscha» та щомісячний часопис «Il Pelerin». Одеський учений особливо цікавився заходами, що вживалися в Граубюндені задля збереження ретороманської мови в умовах германізації, зокрема, діяльністю бюро, створеного за сприяння кантональної і союзної Рад, що мало на меті зібрати й опублікувати ретороманський лексичний матеріал. Студювання ретороманської мови в Тіролі Луньяк розпочав з вивчення фондів бібліотеки Інсбруку, де виявив раритетні монографії з історії і філології. Ладинське наріччя він вивчав під керівництвом романки М. Костнер у селі Св. Ульріх, розташованому в мальовничій Гердайнській долині. Становище тут ретороман-

ської мови вчений охарактеризував як «передсмертну агонію»: «...школи тут німецькі, проповіді німецькі, затіяна газета не знаходить передплатників, романські написи на надгробних пам'ятниках стають усе рідшими й рідшими»⁵⁹.

З червня 1908 по січень 1909 року ординарний професор кафедри всесвітньої історії Університету Св. Володимира П.М. Ардашев був відряджений за кордон з метою підготовки до друку третього тому його праці «Провінційна адміністрація у Франції в останню пору старого режиму». У поданні декана історико-філологічного факультету ректору наголошувалося: «Твір професора Ардашева, уже в першій своїй частині відзначений Соловійовською премією, і який на даний час уже перекладається у переробці французькою мовою, є цінним внеском у вітчизняну літературу, завершення якого є вельми бажаним з точки зору користі й достоїнства вітчизняної науки»⁶⁰.

З нагоди святкування 350-літнього ювілею Женевського університету (1909) П.М. Ардашев підготував вітальний адрес від Київського університету: «...En se rappelant tant de noms distingués qui font la gloire de l'Université de Genève et la fierté du monde civilisé, l'Université Impériale de Saint-Wladimir exprime à sa soeur aînée de Genève sa sincère admiration et lui adresse ses vœux fraternels et émus: vivat, crescat, floreat!»⁶¹ («Пам'ятаючи так багато видатних імен, які є славою Женевського університету і гордістю цивілізованого світу, Імператорський Університет Святого Володимира висловлює своїй женеvській старшій сестрі щире захоплення й надсилає їй своє дружнє й палке побажання: життя, зростання, процвітання!»).

Задля участі у святкуванні 500-літнього ювілею Лейпцизького університету та вручення вітального адресу від Київського університету (1909) ординарний професор класичної філології І.А. Лещюс отримав відрядження до Німеччини⁶².

Ординарний професор кафедри теорії та історії красних мистецтв О.А. Павловський представляв Новоросійський університет на численних міжнародних археологічних форумах та X Міжнародному конгресі історії мистецтва (1912)⁶³.

Викладач слов'янської філології Харківського університету (з 1904 р.) С.М. Кульбакін ще під час перебування в Новоросійському університеті здійснив відрядження (1901–1903), протягом якого вдосконалив свою освіту в Берлінському, Лейпцігському, Віденському, Празькому університетах, відвідав Познань, північну частину чеських земель, Белград, Софію, Крайну та Адріатичне надмор'я. У 1911 році, уже в статусі ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, учений був командирований за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови (її пам'ятки він вивчав починаючи з 1898 року в бібліотеках Москви, Петербурга, Берліна, Відня, Софії та Белграда). Готуючи розвідку з історії церковнослов'янської мови на теренах Болгарії, він вивчав Македонський апостол Празького музею із колекції П.Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі, а також сербські пам'ятки — октоїх і тріодь XIII ст. Здійснивши палеографічне дослідження цих пам'яток, проаналізувавши їх мову, Кульбакін зробив припущення, що Македонський апостол датується другою половиною XIII ст.⁶⁴ У рамках свого відрядження він також узяв участь у засіданні лінгвістичної комісії Краківської АН, працював у Музеї Чарторийських та університетській бібліотеці в Кракові, де вивчав давньопольські пам'ятки з метою укладення хрестоматії для студентів Харківського університету, а також досліджував сербський евхологій XIV ст. Влітку Кульбакін перебував на Бледському озері поблизу Любляни, готувався до викладання в Харківському університеті спеціального курсу, присвяченого словенській мові. У цей же час учений мав практику з сербохорватської, польської та чеської мов.

Улітку 1911 року приват-доцент всесвітньої історії Харківського університету Є.О. Черноусов здійснював дослідження з історії Візантії у Російському археологічному інституті м. Константинополя⁶⁵. Того ж року по завершенні лікування в Карлсбаді заслужений ординарний професор кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескул відвідав культурно-освітні установи й оглянув історичні пам'ятки Мюнхена та Нюрнберга⁶⁶.

У літній канікулярний час 1911 року бібліотекар Київського університету В. Кордт отримав відрядження для опрацювання в архівах Нідерландів матеріалів з російської історії⁶⁷, а професорський стипендіат М.І. Нікіфоров був командирований до Парижа з метою науково-пошукової роботи в архівах і бібліотеках⁶⁸. Того ж року професорський стипендіат по кафедрі російської історії Новоросійського університету М.Є. Слабченко був відряджений до Франції задля занять у Сорбонні.

Закордонне відрядження 1910–1912 років приват-доцента філософії Університету Св. Володимира Г.-Р.І. Якубаніса було присвячене слуханню лекцій в європейських науково-освітніх центрах, відвіданню практичних занять у семінаріях і філософських гуртках, участі в конгресах і конференціях, самостійній науковій роботі, вивченню мистецьких пам'яток у музеях і художніх галереях, а також безпосередньому спілкуванню із зарубіжними колегами⁶⁹. У Гейдельберзькому університеті він слухав лекції та відвідував філософські семінарії класика історико-філософської науки, глави Баденської школи неокантіанства В. Віндельбанда. Якубаніс відзначив темперамент оратора, притаманний німецькому протестантському теологу, філософу й громадсько-політичному діячеві Е. Трельчу. Відвідавши лекції і семінарські заняття учня Віндельбанда, представника неокантіанства Е. Ласка й безпосередньо поспілкувавшись із ним, він був здивований глибиною та оригінальністю його думок, ентузіазмом і самовідданістю в служінні науці: «...чарівливо люб'язний і щиро скромний співрозмовник — таким є професор Lask»⁷⁰. Справжнім вавилонським стовптворінням Якубаніс назвав багатонаціональну аудиторію Г. Єллінека, оскільки на його лекціях, присвячених аналізу парламентського ладу в Європі й Америці, були присутні німці, росіяни, поляки, євреї, угорці, американці, японці, сіамці та інш. Київського вченого передусім зацікавив курс з історії мистецтва Г. Тоде, публічні лекції якого являли собою подію міжнародного значення: «Дивовижна витонченість художнього аналізу в поєднанні з великим ораторським даром і щирою любов'ю до мистецтва становлять головну притягальну силу його рідкісного таланту»⁷¹.

У Болоньї Якубаніс узяв участь у IV Інтернаціональному філософському конгресі, робота якого відбувалася в секціях загальної філософії і метафізики, історії філософії, логіки й теорії пізнання, етики, філософії релігії, філософії права, естетики, психології. Серед його учасників були вчені з Італії, Німеччини, Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини. Визначивши низку огріхів в організації конгресу, Якубаніс водночас наголошував на значенні подібних наукових форумів як рушіїв філософської думки та наводив приклад виступу французького філософа А. Бергсона, що викликав шквал щирого захоплення аудиторії, згладив партійні пристрасті, розходження філософських шкіл, спонукав до виникнення новаторських ідей. До найяскравіших моментів конгресу київський учений відніс доповідь французького філософа, представника спіритуалізму Е. Бутру. Серед найбільш активних учасників секційних засідань він відзначив італійського філософа, неогегельянця Б. Кроче, що презентував свою чотиритомну працю, присвячену Дж. Віко. Справжньою гордістю італійців Якубаніс уважав автора доповіді «*Scienza e Filosofia*» («Наука й філософія») францисканського монаха А. Джемеллі, який у своєму виступі гармонійно поєднував м'якість і спокій з наснагою та силою переконання: «Уже сам зовнішній вигляд: грубе чернече вбрання, майже босі, взуті лише в легкі сандалії, ноги за холодної, чисто зимової погоди, зрештою, вся солідна постать ученого-аскета мимоволі привертали до себе погляди»⁷². Іншою колоритною постаттю конгресу був австрійський філософ-містик Р. Штейнер.

1911 року до Новоросійського університету надійшло запрошення взяти участь в урочистих заходах з нагоди 75-літнього ювілею Афіньського університету (7 квітня 1912), що співпали за часом із проведенням XVI Міжнародного конгресу орієнталістів у Афінах: «*L'Université nationale de Grèce devant célébrer le soixante-quinzième anniversaire de sa fondation le 25 Mars (7 Avril) 1912, époque qui coïncide avec la réunion du XVI Congrès des Orientalistes, qui se tiendra à Athènes, s'empresse de prier l'Université Impériale d'Odessa de l'honorer par l'envoi d'un délégué.*

Nous serions aussi reconnaissants si quelques professeurs de Votre Université avaient la complaisance de collaborer à l'Annuaire international, que nous allons publier à cette occasion, dans le cours de l'année 1912, par l'envoi d'un travail scientifique écrit en grec, latin, français, allemand, anglais ou italien» (ілюстр. 8)⁷³ («Національний університет Греції у зв'язку зі святкуванням 75-ї річниці його заснування 25 березня (7 квітня) 1912, що збігається за часом із скликанням XVI Конгресу орієталістів, який відбудеться в Афінах, поспішає запросити Імператорський Одеський університет ушанувати його відрядженням свого представника.

Ми також будемо вдячні, якщо професори Вашого університету виявлять люб'язність співпрацювати з Міжнародним щорічником, який ми маємо опублікувати з цієї нагоди, упродовж 1912 року, надіславши наукову працю грецькою, латиною, французькою, німецькою, англійською чи італійською мовою»).

У відповідь на запрошення від XVI Міжнародного конгресу орієталістів (7–15 квітня 1912 р.) (ілюстр. 9)⁷⁴ історико-філологічний факультет Новоросійського університету ухвалив рішення про обрання делегатами на цей міжнародний науковий форум заслуженого ординарного професора кафедри російської історії І.А. Линниченка, ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства О.І. Томсона, ординарних професорів кафедри класичної філології Б.В. Варнеке та С.Д. Пападімітріу⁷⁵.

Приват-доцент всесвітньої історії Харківського університету М.С. Гольдін у літній канікулярний час 1912 року вирушив до Берліна задля вивчення джерел з історії станово-земського устрою в Пруській монархії (XVII — поч. XVIII ст.). У королівському Таємному архіві м. Берліна він досліджував акти ландтагів пруської Померанії, справи бранденбурзьких чинів 1688–1713, справи ландтагів Східної Пруссії 1688–1708 та інші документи⁷⁶.

Закордонна наукова поїздка студента Університету Св. Володимира М.О. Драя (липень 1913) була присвячена дослідженню творчості далматинського поета А. Качича-Міошича.

З цією метою він здійснював науково-пошукову роботу в бібліотеках Загребського університету, Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі та Народній Бібліотеці в Белграді, одночасно студіюючи сербо-хорватську мову⁷⁷. Основну увагу Драй зосередив на аналізі твору Качича «Razgovor ugodni naroda slovinskoga».

Представниками Київського університету на III Міжнародному конгресі історичних наук у Лондоні (3–9 квітня 1913 року) було обрано заслуженого ординарного професора класичної філології і візантійської історії Ю.А. Кулаковського, ординарних професорів всесвітньої історії М.М. Бубнова та П.М. Ардашева⁷⁸. Конгрес відбувався під патронатом короля Георга V. Його президент — відомий історик, правознавець, посол Великої Британії у США Дж. Брайс — не зміг приїхати з Вашингтона до Лондона через державні справи, і роль «дійсного президента» виконував професор Кембріджського університету, голова Британської Академії А.В. Уорд. До числа віце-президентів конгресу належали такі поважні особи, як архієпископ Кентерберійський, лорд Розбері, лорд Бьючемп, лорд Керзон, міністр закордонних справ Е. Грей та ін. У своєму звіті щодо участі в конгресі, опублікованому на сторінках «Журнала Міністерства Народного Просвещения», професор Ардашев відзначав: «Міністри, лорди, зрештою архієпископ Кентерберійський, друга особа після короля за своїм почесним становищем в Англії, — всі вони аніскільки не вважають «недоречним» для себе перебувати товаришами голови при голові, який — просто професор і тільки. Це одна з тих характерних дрібничок, що на кожному кроці вражають іноземця в Англії»⁷⁹.

Згідно зі спостереженнями київського вченого, лондонський конгрес вийшов далеко за рамки наукового форуму, набувши масштабу громадсько-культурної події світового значення. Серед його учасників були представники Великої Британії (750 чол.), Німеччини (70 чол.), Російської імперії (30 чол.), Франції (25 чол.), Австро-Угорщини (25 чол.), Італії (15 чол.), Швеції (8 чол.), Бельгії (8 чол.), Нідерландів (7 чол.), Норвегії (6 чол.), Швейцарії (3 чол.), Іспанії (3 чол.), Греції (2 чол.), Данії (1 чол.),

Португалії (1 чол.), Румунії (1 чол.), США, Канади й Південної Америки (35 чоловік), країн Азії (7 чол.). Активну участь у конгресі взяли жінки, переважно представниці Великої Британії і США. Недосконалим Ардашев уважав поділ роботи конгресу на секції: 1) історії Сходу з египтологією; 2) історії Греції, Риму та Візантії; 3) середньовічної історії; 4) нової історії з підсекціями нової історії, колоніальної історії, воєнної і морської; 5) церковної історії; 6) історії права та економічної історії з підсекціями історії права й економічної історії; 7) культурної історії середніх віків і нового часу з підсекціями філософії, мовознавства й літератури, мистецтва, точних наук, природознавства, медицини, педагогіки й соціології; 8) археології; 9) споріднених і допоміжних наук з підсекціями етнології, історичної географії, топографії і місцевої історії, філософії історії та історичної методології, палеографії, дипломатики, бібліографії, нумізматики, генеалогії, геральдики, сфрагістики та ін. Загалом, на думку київського професора, за рівнем організації наукової роботи III Міжнародний історичний конгрес у Лондоні поступався берлінському конгресу 1908 року і водночас «своєю громадсько-культурною стороною він, можна сказати, абсолютно затмарив попередні конгреси».

Ардашев особливо відзначив гостинність англійців, які розглядали конгрес передусім як інструмент зближення людей, розділених національними, державними, соціальними бар'єрами. Багато уваги приділялося екскурсійній програмі, що передбачала відвідання Оксфордського й Кембріджського університетів, собору Св. Павла, фортеці Тауер, Вестмінстерського палацу (приміщення британського парламенту), Вестмінстерського абатства, Британського музею, Центрального державного архіву тощо. Від короля Георга V учасники конференції отримали запрошення до королівської резиденції Віндзорського замку, де вони мали змогу оглянути картинну галерею, художньо-історичний музей, королівську бібліотеку, придворну Капеллу Св. Георгія. Ардашеву пощастило потрапити до переліку осіб, запрошених на чай до резиденції архієпископа Кентерберійського — Ламбетського палацу. У приватній бесіді

архієпископ розповів київському вченому про свою подорож до Одеси, що відбулася багато років тому⁸⁰.

3.2. Взаємозв'язки в галузі юридичних та економічних наук

З грудня 1900 по лютий 1901 року заслужений ординарний професор по кафедрі російського права Університету Св. Володимира М.Ф. Владимирський-Буданов був відряджений до Берліна й Парижа задля вивчення систем опису архівних матеріалів⁸¹. Ординарний професор кафедри фінансового права М.П. Яснопольський у 1902 році отримав річне відрядження з метою вивчення організації навчального процесу за кордоном і з'ясування оптимальних для університетів Російської імперії методик викладання політичної економії, фінансового права й статистики⁸². Того ж року М.Є. Екстер був командирований до Німеччини задля приготування до професорського звання по кафедрі державного права (за власний рахунок)⁸³. У 1903 році закордонне відрядження було надане ординарному професору кафедри міжнародного права О.О. Ейхельману (з метою вивчення досвіду реформування німецької середньої освіти)⁸⁴.

Наукову подорож Австро-Угорщиною та Швейцарією 1902 року здійснив в.о. екстраординарного професора цивільного права Харківського університету М.А. Гредескул.

У 1904 році приват-доцент кафедри політичної економії і статистики Харківського університету О.М. Анциферов вирушив за кордон задля збирання в Німеччині та Франції матеріалів для магістерської дисертації щодо тогочасного стану кооперативів у сільському господарстві та відвідання в німецьких університетах лекцій і семінарів з економічних дисциплін. У Вюрцбурзі вчений консультувався з фахівцями в галузі сільськогосподарської кооперації, опрацьовував фонди університетської бібліотеки. Багато уваги він приділив ознайомленню із землеробською культурою Німеччини, системою орендного підприємництва у великих маєтках. Анциферову вдалося нала-

годити кореспонденцію з Імперським кооперативним союзом у Дармштадті, яке надсилало йому свої річні звіти й періодичні видання. У Йені він відвідував економічний семінар та лекції з політичної економії і сільськогосподарської кооперації; у Гейдельберзькому університеті слухав лекції, брав участь в економічних семінарах, здійснював науково-пошукову роботу. Зібрання провінційного союзу сільськогосподарських товариств у Гессені запам'яталося Анциферову своєю демократичністю, адже всі його учасники, від високих державних посадовців до селян, користувалися рівними правами й становили єдине ціле⁸⁵. Під час перебування у Франції учений ознайомився із засадами діяльності Союзного центру народного кредиту (Centre fédératif du crédit populaire) і був присутній на організованому ним у Нансі Конгресі народного кредиту (Congrès du crédit populaire).

Дослідження Анциферова були широко відомі й визнані за кордоном. 1909 року бібліотека Софійського університету винесла йому подяку за подаровані праці «Аренда крестьянских душевых наделов и её значение», «Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции»⁸⁶. 1913 року вчений отримав запрошення до Іллінойського університету на святкування дня народження А. Лінкольна (12 лютого)⁸⁷.

Єдиним представником від Російської імперії на з'їзді чеських юристів у Празі (1904) став приват-доцент кафедри цивільного права й судочинства Харківського університету Б.В. Попов, якого обрали почесним віце-головою цього міжнародного наукового форуму⁸⁸.

Того ж року задля приготування до професорського звання з римського права за кордон був відряджений магістрант Університету Св. Володимира І.О. Кістяківський. Відповідно до укладеної на юридичному факультеті інструкції мета його наукової подорожі полягала у вдосконаленні освіти, підготовці магістерської дисертації, ознайомленні з новітніми викладацькими методиками, вивченні цивільних кодексів європейських країн. Пріоритетне значення надавалося студіюванню римського й німецького права в Берліні, Лейпцигу, Страсбургу, а також заняттям у французьких та італійських університетах⁸⁹.

Упродовж 1904–1905 рр. в.о. екстраординарного професора кафедри історії російського права Київського університету М.М. Ясинський вивчав джерела й літературу з історії слов'янських законодавств в архівах і бібліотеках слов'янських земель Австро-Угорщини, а також Варшави, Вільна та Москви⁹⁰.

1904 року до Університету Св. Володимира надійшло повідомлення щодо запланованого на вересень 1905 р. в Будапешті VII Міжнародного тюремного конгресу, куди були запрошені представники урядів різних країн, члени парламентів, судових і тюремних відомств, академій, професори вищих навчальних закладів, керівники виправних закладів, делегати організацій, що опікувалися пенітенціарними питаннями⁹¹.

У зимовий канікулярний час 1905 року закордонні відрядження від Київського університету отримали: ординарний професор кафедри кримінального права Л.С. Белогріц-Котляревський задля студіювання методологічних питань у зарубіжних університетах; ординарний професор фінансового права М.П. Яснопольський з метою вивчення досвіду викладання юридичних та економічних дисциплін у зарубіжних університетах; заслужений ординарний професор історії російського права М.Ф. Владимирський-Буданов для дослідження питання про постановку кафедри історії слов'янських законодавств; ординарний професор торговельного права В.А. Удінцев з метою науково-пошукової роботи в бібліотеках з історії боргового права; приват-доцент політичної економії і статистики В.Я. Железнов для продовження своїх досліджень з питання про заробітну плату⁹².

Приват-доцент історії політичної економії Університету Св. Володимира О.Д. Білімович 1905 року вирушив у дворічну наукову подорож з метою підготовки до професорського звання по кафедрі політичної економії і статистики⁹³. Упродовж літнього семестру він відвідував у Тюбінгенському університеті лекції з економічних дисциплін, прослухав курс, присвячений соціалізму й комунізму, що традиційно викладався в усіх німецьких університетах. Учений зазначав: «Звичай дуже хороший, оскільки наукова оцінка соціалізму має поширюватися

якомога більше. У цьому відношенні німецькі професори є настільки ж старанними ораторами, як і керманічі німецької соціал-демократії»⁹⁴. Під час зимового семестру 1905–1906 рр. Білімович слухав у Берлінському університеті лекції А. Вагнера, Г. фон Шмоллера, М. Зерінга. Завдяки курсу Вагнера він систематизував свої знання з політичної економії і по-новому осмислив основні питання економічної політики. З точки зору київського вченого, актуальністю, оригінальністю ідей і майстерністю викладу матеріалу вирізнялися лекції Шмоллера з історії німецького господарського життя й економічної політики. Професора Зерінга він охарактеризував як сповненого бурхливої енергії і грубого у поводженні зі студентами вченого, який відкидав соціалістичні ідеї, наголошуючи, що «соціалізм нездатний вести сільське господарство шляхом прогресу». Окрім того, Білімович був присутній у Берліні на практичних заняттях у «Семінарі державних наук і статистики» Шмоллера й Зерінга. У їх роботі брали участь німецькі, російські, українські, фінські, румунські, болгарські, американські, британські, шведські вчені. Білімович зробив низку критичних зауважень щодо організації, регламенту, довільного вибору учасниками тем доповідей на відвіданих ним семінарах і водночас схвалив практику обов'язковості й закритості подібних занять, досвід організації наукових екскурсій для студентів.

Київський учений також вивчав методику збирання й обробки статистичних матеріалів, різні способи графічного зображення статистичних даних, здійснював екскурсії до статистичних закладів Берліна, самостійно студіював наукову літературу з сільського господарства, вивчав теоретичні питання політичної економії. Результатом його закордонної подорожі стало написання критичної замітки «Немецкий учёный о русско-японской войне и русских финансах» щодо праці К. Гельферіха «Das Geld im russisch-japanischen Kriege. 1905» та статті, присвяченої становищу службовців на залізницях Пруссії і Росії⁹⁵.

У 1907 році магістрант юридичного факультету Київського університету О.О. Жилін отримав закордонне відрядження з метою вивчення історії конституційних інституцій та ознайом-

лення з рівнем викладання юридичних дисциплін у німецьких університетах. Свою поїздку він присвятив заняттям у Гейдельберзі та Страсбургу, оскільки 1905 року вже мав нагоду прослухати лекції у Берлінському університеті. З огляду на традиції німецького лібералізму, що плекалися в Бадені, Гейдельберзький університет відіграв роль потужного європейського центру розвитку правознавства. Жилін відвідував курси гейдельберзьких професорів юридичного й філософського факультетів. Особливий інтерес для нього становили лекції представника юридичного позитивізму Г. Єллінека, який базовим «юридичним принципом» проголошував ідею свободи особи. Київський учений був захоплений ерудицією, аналітичними здібностями, логікою німецького професора. Він зауважував: «Єллінек не оратор, із зовнішнього боку його лекції не становлять особливого інтересу... З боку ж внутрішнього змісту майже кожна лекція сповнена глибокого інтересу за своєю побудовою, висновками й даними, повідомленими в ній у чітко логічному порядку»⁹⁶. З цих лекцій Жилін не почерпнув для себе нових ідей, адже раніше ознайомився з ними в працях професора, інтерес для нього становила передусім викладацька методика німецького вченого. Практичні заняття Єллінека, в яких київський магістрант взяв участь, полягали у виголошенні й обговоренні доповідей на довільні теми з галузі філософії права, загального державного права, німецького державного права тощо. Серед численних лекцій, прослуханих Жиліним у Гейдельберзькому університеті, був курс, присвячений «державно-правовим вченням Бісмарка», де на основі стенограм засідань пруського ландтагу й німецького рейхстагу, твору рейхсканцлера «Gedanken und Erinnerungen» («Думки і спогади») аналізувалися його погляди щодо сутності держави і її функцій, розподілу влад в окремих німецьких державах та імперії. Від класика історико-філософської науки В. Віндельбанда Жилін отримав дозвіл на відвідання його лекцій з історії грецької філософії і логіки. Він високо оцінив їх зміст, а також педагогічні прийоми, манери, приемний тембр голосу, ораторську майстерність професора, визнавши, що кращого лектора

йому не доводилося зустрічати. Водночас Жилін здійснював науково-пошукову роботу в університетській бібліотеці й бібліотеці семінару юридичних і державних наук. Остання, за його спостереженнями, містила менше літератури з кримінального й державного права, ніж бібліотека юридичного семінару Київського університету.

У Страсбурзькому університеті Жилін відвідував лекційні курси П. Лабанда, який проявляв жвавий інтерес до освітньої системи в Російській імперії. Лекції професора, сповнені жартівливих зауважень, користувалися великою популярністю серед студентів. Лабанд наголошував на хисті німців до державної діяльності й прагненні поєднати свободу та порядок як провідній рисі німецького народного духу.

Повертаючись до Російської імперії, Жилін відвідав засідання австрійського рейхсрату, на якому відбувалися дебати щодо закону про страхування від нещасних випадків. Приміщення парламенту вразило київського юриста величчю й красою. Прослухавши виступ лідера австрійських соціал-демократів В. Адлера, він упевнився, що ця партія «стоїть на дещо іншому, більш родючому ґрунті, ніж соціал-демократія в інших європейських країнах»⁹⁷. Жилін відзначив, що оратори ненімецької національності традиційно починали свої промови в рейхсраті рідними мовами, а продовжували німецькою. Під час виступів ораторів обступали депутати-однопартійці, які підтримували їх вигуками й оплесками.

На урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею Лейпцизького університету (липень–серпень 1909) професорсько-викладацьку колегію Харківського університету представляв ординарний професор кафедри цивільного права В.М. Гордон. У вітальному адресі, підготовленому вченими Харкова, наголошувалося, що ні розділення величезною територією, ні відмінність держав і мов не здатні завадити міжнародній науковій співпраці: «У Харківському Університеті професорський персонал мав і в цей час має немало осіб, зобов'язаних більшою чи меншою мірою своєю науковою підготовкою Лейпцизькому Університету. З почуттям глибокої вдячності Харківські профе-

сори, як звичайно й інші, зазначають у *currricula vitae* імена своїх Лейпцизьких учителів — тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати й викладати, набували й набувають знання»⁹⁸. Святкування розпочалося з парадного в'їзду до Лейпцига короля Саксонії Фрідріха Августа I, який у своїй промові відзначив зв'язок між саксонською королівською династією та Лейпцизьким університетом. Ректор К. Біндінг під час виступу наголосив на значенні свободи викладання й наукових досліджень, оскільки, на його переконання, університет за своєю сутністю не є суто державною установою, він має «власну душу, свій організм, і обидва служать одній єдиній меті, але ця остання перебуває цілком поза державою»⁹⁹.

В.о. екстраординарного професора кафедри політичної економії Університету Св. Володимира К.Г. Воблий присвятив своє наукове відрядження 1909–1910 рр. ознайомленню з рівнем викладання економічної теорії і статистики в Німеччині. У Берлінському університеті він мав змогу прослухати теоретичний курс політичної економії А. Вагнера — видатного німецького вченого й політичного діяча, представника катедер-соціалізму, одного із засновників «Союзу соціальної політики» (1872) — організації, що ставила за мету розробку законодавчих актів, спрямованих на покращення становища робітників. При відвіданні лекцій Вагнера київському професору одразу впала у вічі дисциплінованість студентства: «Слід відмітити, що німецькі студенти, якщо відвідують лекції і не зовсім акуратно, зате слухають їх дуже уважно, не дозволяючи ні шуму, ні розмов, ні читання газет. Поява студентів в аудиторії після входу професора спостерігається дуже рідко, ті, хто запізнився, намагаються зайняти свої місця безшумно. Будь-яке порушення тиші в аудиторії зустрічається знаками осуду... Загалом, можна сказати, що в Німеччині аудиторія більш дисциплінована, ніж у нас»¹⁰⁰. Водночас Воблого зацікавили лекції з історії економічного розвитку Пруссії (XVIII–XIX ст.) Г. фон Шмоллера, який поряд із Вагнером належав до течії катедер-соціалізму та засновників «Союзу соціальної політики». Високо оцінивши ораторське мистецтво Шмоллера, широке використання ним

статистичних даних, порівняльного аналізу, київський учений відмітив, що його лекції вирізняються не стільки глибиною розробки теорії предмету, скільки наочністю викладу. Воблій прослухав низку спецкурсів з теоретичної і прикладної економіки, лекції з господарської статистики, а також курс теорії статистики випускника Санкт-Петербурзького університету поляка В. Борткевича. У Берлінському університеті для київського професора значний інтерес становила методика організації практичних занять з політичної економії і статистики, й передусім, семінарій з державних наук, що діяв з восьмої години ранку до дев'ятої вечора, у неділю — з дев'ятої до першої години дня, займав велике приміщення та мав свою бібліотеку. Директорами семінарію були А. Вагнер, М. Зерінг, А. Мейцен, Г. фон Шмоллер. Практичні заняття під керівництвом останнього полягали в читанні рефератів на обрані слухачами вузькі теми з галузі прикладної економії чи історії. Воблій згадував, що учасників семінарій було близько 60-ти чоловік. Серйозне ставлення до занять і високий рівень професійної підготовки демонстрували учасники, які завершили університетське навчання та склали докторський іспит. Семінарії традиційно починалися з вступного слова Шмоллера, який ілюстрував зв'язок між предметом реферату й більш широкими проблемами політичної економії, по завершенні доповідей він здійснював їх аналіз і надавав слово присутнім. Недолік занять, що відбувалися за цією схемою, Воблій убачав у відсутності продуманого плану, довільності підбору тем рефератів. Їх позитивною рисою він уважав забезпечення свободи вибору учасниками напрямів їх індивідуальних досліджень.

Від президента Імперського статистичного бюро Воблій отримав дозвіл ознайомитися в Берліні з методикою організації третього професійно-промислового перепису (1907). Учений працював у бібліотеках Імперського, Пруського й Берлінського статистичних бюро. Успіхи цих установ він пов'язував із солідною фінансовою підтримкою їх діяльності на державному рівні: бюджет Імперського статистичного бюро 1909 року дорівнював 1,98 млн. марок, Пруського — 559 тис. марок, у той же

час бюджет російського Центрального статистичного комітету не перевищував 70 тис. рублів, середній бюджет Берлінського статистичного бюро складав 80–90 тис. марок, Петербурзького — 23 тис. рублів¹⁰¹.

У Дрездені київський професор вивчав засади організації Саксонського статистичного бюро, діяльність якого полягала у щорічному проведенні курсів задля популяризації наукових знань. Лише впродовж 1908–1909 рр. кожен з цих лекцій відвідало близько 468 слухачів, серед яких значна питома вага належала ремісникам і робітникам, торгівельним службовцям, купцям і фабрикантам. Ознайомлюючись зі специфікою діяльності бібліотеки Саксонського статистичного бюро, Воблій відзначив багатство її фондів, зібрання періодичних видань, літератури з юридичних, політичних, економічних, сільськогосподарських наук. За сприяння керівництва німецьких статистичних бюро він зібрав колекцію формулярів, відомостей, індивідуальних бюлетенів.

Мюнхенський університет запам'ятався київському вченому просторістю, чистотою, зручністю аудиторних приміщень. Найцікавішим він уважав насичений багатим і вдало підібраним фактологічним матеріалом курс господарської історії теоретика катедер-соціалізму Л. Brentano. Воблій згадував: «Brentano, незважаючи на свій похилий вік, все ще має хорошу дикцію, гучний голос. Він уміє завдяки красивому й вишуканому викладу утримувати постійну увагу аудиторії»¹⁰². Київський учений ознайомився також з методикою проведення в Мюнхенському університеті практичних занять з політичної економії: під керівництвом професора В. Lotza зачитувалися й обговорювалися реферати; система Л. Brentano передбачала бесіди з історії економічних учень, що на практиці через незадовільний рівень підготовки студентів перетворювалися на лекції; заняття в університетському статистичному кабінеті відбувалися у формі вивчення джерел і доповідей. Напрацювання Королівського Мюнхенського статистичного бюро щодо третього професійного перепису Воблій визнав найкращими.

У Парижі він оглянув університетський кабінет для занять з політичної економії і статистики, багато уваги приділив діяльності Соціального музею, що займався організацією постійної виставки соціальної економії, наданням довідок населенню, проведенням лекцій, читань, анкетувань. Учений ознайомився з фондами бібліотеки й архіву музею, його друкованим органом «Le Musée social», специфікою організації місій для дослідження соціальних рухів у Великій Британії, США, Німеччині, Франції та інших країнах. Докладно вивчивши всі сфери діяльності музею, Воблій високо оцінив його значення в справі популяризації соціальних ідей¹⁰³. У Центральному статистичному бюро при міністерстві праці Франції, за сприяння його завідувача Л. Марша, він вивчав методику організації переписів.

На Слов'янському з'їзді у Софії (1910), скликаному з метою обговорення питань культурно-економічного зближення слов'янських народів, Новоросійський університет представляв ординарний професор кафедри міжнародного права П.Є. Казанський. Організаторами цього міжслов'янського форуму стали Слов'янське благодійне товариство в Болгарії та близько 60 культурних товариств Софії. Російську делегацію, що поряд із болгарською була найчисельнішою, очолював голова Державної Думи О.І. Гучков. За її ініціативою у Плевні була відслужена панахида за загиблими в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр., а у Софії відбулося урочисте покладання вінків до пам'ятника Олександрю II. На відкритті з'їзду його голова — керівник Слов'янського благодійного товариства в Болгарії С.С. Бобчев — виголосив вітальну промову: «Ми вас запросили не на бенкет, не на свято; ми вас закликали для тяжкої, важкої праці задля зміцнення культурного слов'янського спілкування та єднання»¹⁰⁴. Казанський проголосив вітання від Новоросійського університету, відзначивши, що з-поміж усіх науково-освітніх закладів Російської імперії він мав найтісніші зв'язки з Болгарією, до того ж у ньому традиційно здобувала освіту болгарська молодь. Урочисте відкриття з'їзду супроводжувалося балами, театральними виставами, концертами, прийомами

у приватних осіб. Атмосфера загальнослов'янського єднання панувала і на прощальному бенкеті. Казанський згадував, як зазвичай стримані болгари абсолютно перевтілилися, виголошуючи на цьому святкуванні найпалкіші промови.

На з'їзді було прийнято рішення про: 1) заснування Слов'янського банку; 2) проведення 1913 року в Празі загальнослов'янської художньо-промислової і кустарної виставки та форуму художників і учених; 3) упорядкування слов'янської книжкової торгівлі шляхом створення союзу слов'янських книгопродавців і книговидавців; 4) розвиток взаємовідносин слов'янських академій та наукових товариств; 5) скликання славістичного з'їзду; 6) започаткування союзу слов'янських журналістів; 7) створення поштового союзу між незалежними слов'янськими державами; 8) заснування слов'янського телеграфного агентства; 9) видання слов'янської антології; 10) укладення загальнослов'янського словника; 11) сприяння різноманітним заходам торговельно-промислового характеру, розвитку економічних і торговельних слов'янських організацій взаємодопомоги; 12) укладення загальнослов'янської наукової і торговельної термінології; 13) вживання російської мови як офіційної на майбутніх міжслов'янських форумах; 14) укладення загальнослов'янського книжкового каталогу; 15) видання загальнослов'янської енциклопедії; 16) запровадження поглибленого вивчення кирилиці у слов'янських гімназіях; 17) обмін студентами; 18) міжуніверситетський обмін науковими працями й кадрами; 19) об'єднання слов'янських театрів; 20) заснування слов'янського туристичного союзу. Делегати від Державної Думи та члени Народного Зібрання Болгарії обговорювали перспективи створення союзу слов'янських парламентських діячів.

На адресу з'їзду надійшли вітальні листи й телеграми від різних слов'янських країн. Окреме послання надіслали македонці (делегатії македонців і лужичан не брали безпосередньої участі у форумі). Справжнім джерелом творчої насаги стали для учасників з'їзду слова з листа Л.М. Толстого про те, що ідея всезагального релігійного єднання з-поміж усіх християнських

народів найшвидше буде сприйнята саме слов'янами. Під час роботи з'їзду зачитувалися численні реферати, відбувалися публічні лекції і дискусії.

На зібранні юристів, організованому Софійським юридичним товариством, П.Є. Казанський виголосив промову, присвячену питанню про місце та роль правознавців у слов'янському русі. Учений закликав до наслідування досвіду національних рухів інших народів, передусім німців та італійців. Основні завдання слов'янських юристів на цьому шляху він убачав у об'єднанні внутрішнього права слов'янських держав; розвитку міжслов'янського права, спрямованого на забезпечення «загальних інтересів Слов'ян»; укладенні договорів про вічний мир між слов'янськими державами та про заснування третейського суду; створенні договірно-правової бази для розвитку міжслов'янських поштових, телеграфних, залізничних, судноплавних та ін. зв'язків, а також для запровадження єдиної монети, мір і вагів, календаря тощо, поступу відносин в галузі торгівлі, промисловості, сільського господарства, охорони літературно-артистичної, промислової та іншої власності. Запорукою реалізації цих завдань учений уважав об'єднання юристів — представників різних слов'янських народів — у союз зі своїми з'їздами, постійним бюро й друкованим органом. «Ми працюємо поки що на ґрунті культурно-економічного зближення Слов'ян, — зазначав у своїй промові Казанський, — майбутнє, можливо, порушить питання про їх зближення на ґрунті політичному. І ось на цей випадок ми маємо твердо знати одне, а саме, що є формула, яка дає можливість різним державам зблизитися й організуватися на ґрунті політичному з безумовним збереженням суверенітету, повної самостійності кожного, це так званий «союз держав»¹⁰⁵.

Проведення з'їзду набуло резонансу в громадсько-політичному житті слов'янських країн. У європейській пресі з'являлися як захоплені відгуки про міжслов'янський форум, так і критичні зауваження, міркування з приводу того, що цей захід був панросійським за своїм характером. Представники польської громадськості прийняли рішення бойкотувати з'їзд і з'явилися

на ньому лише напередодні закриття. Випробуванням для сербсько-болгарських відносин стало «македонське питання», оскільки під час форуму розповсюджувалася інформація про видання болгарським Слов'янським благодійним товариством книги, в якій обґрунтовувалися «виключні права Болгарії на Македонію». Лунали зауваження з приводу того, що сербський гімн лунав не так часто, як гімни інших слов'янських країн. Протестні настрої ширилися і в Болгарії, де навіть виник «комітет проти Слов'янського собору». Під час з'їзду з російської делегації на знак протесту вийшли учений-славіст, ординарний професор кафедри слов'янської філології Харківського університету О.Л. Погодін та історик і громадсько-політичний діяч, один із засновників одеської «Просвіти» й першої в Одесі україномовної газети «Народна справа» І.М. Луценко. На сторінках болгарського видання «Камбан» Луценко опублікував заяву про те, що він відмовляється брати участь у російській групі, очолюваній «ворогами української самостійності та інсинуаторами українського руху»¹⁰⁶.

Одночасно зі Слов'янським з'їздом у Софії відбулися З'їзд слов'янських журналістів, Слов'янський медичний з'їзд, З'їзд слов'янських бджолярів, Слов'янський юнацько-сокольський зліт за участі 3000 болгар, 750 чехів, 640 хорватів, 280 македонців, 150 сербів, 120 сербів з Угорщини, 100 росіян, 10 босняків, 4 чорногорців.

Програмою Слов'янського з'їзду були передбачені численні екскурсії Балканським півостровом, більшість з яких улаштував київський Комітет паломництва до Болгарії. По завершенні роботи з'їзду Казанський відвідав Белград, де разом з групою інших делегатів був прийнятий королем Петром I Карагеорґевичем, а також мав змогу поспілкуватися зі спадкоємцем сербського престолу королевичем Олександром.

У 1910 році делегатами від Київського університету на I Міжнародному конгресі адміністративних наук у Брюсселі, організованому при дворі короля Бельгії Альбера I (28–31 липня), були заслужений ординарний професор по кафедрі міжнародного права О.О. Ейхельман і ректор М.М. Цитович¹⁰⁷.

З метою приготування до професорського звання по кафедрі фінансового права приват-доцент П.Л. Кованько 1911 року отримав від Університету Св. Володимира дворічне закордонне відрядження. Згідно з інструкцією юридичного факультету, з огляду на обмеженість часу наукової подорожі вченого, пріоритетними для нього були визначені заняття в німецьких, італійських і французьких навчальних закладах. На Кованька були покладені завдання: у Берлінському університеті прослухати лекції Г. фон Шмоллера й А. Вагнера з економічних наук, взяти участь у практичних заняттях під їхнім керівництвом, а також відвідати Тюбінгенський, Мюнхенський, Страсбурзький, Неаполітанський університети та Коллеж де Франс¹⁰⁸.

Влітку 1913 року в.о. екстраординарного професора кафедри кримінального права Харківського університету О.Д. Кисельов вивчав постановку карного розшуку у Німеччині, Австро-Угорщині та Франції. У Берліні особисто для нього інспектором кримінальної поліції було прочитано курс лекцій, що супроводжувалися демонстрацією документів, відвіданням фотографічного, дактилоскопічного, довідкового відділів, музею, а також безпосереднім ознайомленням зі специфікою карного розшуку. «Вражало, з якою старанністю взявся за роботу мій учитель, зайнятий одночасно й службовими роботами, — згадував Кисельов. Іноді я вважав його зовсім утомленим і пропонував припинити в цей день заняття. Але Лазар мовчки вказував на годинник і до закінчення визначеного часу не полишав читання»¹⁰⁹. У Лейпцигу й Дрездені харківський учений вивчав засади організації і діяльності кримінальної поліції, досвід упровадження нового методу ідентифікації злочинців — дактилоскопії, відвідував музеї, а також ознайомився з програмою з'їзду керівників кримінальної поліції Німеччини, що відбувся під головуванням міністра внутрішніх справ Пруссії. Він був люб'язно прийнятий очільником дрезденської поліції і присутній на звіті всіх її інспекторів. Так само гостинно Кисельова зустріли у Відні, де він відвідав музей карного розшуку, бюро довідок про судимість, дактилоскопічний і фотографічний відділи, вивчив річний звіт кримінальної поліції міста. У Граці

харківського вченого прийняв один із основоположників криміналістики професор Г. Гросс, який показав йому свій криміналістичний інститут. За сприяння керівника кримінальної поліції Франції Кисельов ознайомився з організацією поліцейської справи в Парижі. На завершення своєї наукової подорожі він відвідав Карлсруе.

3.3. Співпраця в царині фізико-математичних дисциплін, хімії і біології

На початку ХХ ст. в Університеті Св. Володимира акумулювалася інформація щодо найважливіших подій громадсько-культурного життя Європи й Північної Америки і передусім — міжнародних наукових зв'язків. За посередництва німецького посольства в Санкт-Петербурзі та міністерства народної освіти Російської імперії у 1901 році до університету надійшли відомості щодо проведення з 31 липня по 30 серпня V Міжнародного зоологічного конгресу в м. Берліні¹¹⁰. 1902 року французький посол у Санкт-Петербурзі надав інформацію про шосту сесію Міжнародного конгресу гідрології, кліматології і геології в Греноблі¹¹¹. 1905 року було отримано повідомлення про організацію під патронатом уряду Бельгії I Міжнародного конгресу з радіології та іонізації (12–14 вересня, м. Лютіх)¹¹²; 1909 — щодо проведення з 4 по 10 квітня в Алжирі VII Міжнародного конгресу з гідрології, кліматології, геології і фізичної терапії¹¹³. Від російського відділу організаційного комітету VII Міжнародного конгресу з прикладної хімії (27 травня — 2 червня 1909 р., Лондон) Київському університету було адресоване запрошення, у відповідь на яке фізико-математичний факультет ухвалив рішення надіслати офіційне вітання його учасникам¹¹⁴. Університет також отримав інформацію про III Міжнародний конгрес ботаніки в Брюсселі (1910)¹¹⁵; Міжнародний конгрес з радіології та електрики під патронатом короля Бельгії Альбера I (13–15 вересня 1910 р., м. Брюссель)¹¹⁶; святкування 250-літнього ювілею Королівського товариства природознавства

(1912 р., м. Лондон) (ілюстр.12)¹¹⁷; VIII Міжнародний конгрес з прикладної хімії (4–13 вересня 1912, м. Вашингтон) (ілюстр. 11)¹¹⁸.

Однією із найяскравіших сторінок історії міжнародних зв'язків вітчизняної науки початку ХХ ст. стала діяльність заснованої 1886 року при Київському університеті в околицях Ніцци Віллафранкської зоологічної станції. 1901 року її співробітники надіслали колекції і матеріал для спеціальних робіт до зоологічного інституту Мюнхенського університету, Школи медицини і фармації у Греноблі, зоологічного інституту в Нансі, зоологічного інституту Марселя, анатомічного інституту Грейфсвальдського університету, зоологічного інституту Женевського університету, пану В. Фрічу до Праги; 1902 року — до зоологічного інституту Школи медицини і фармації в Греноблі, приватним особам до Праги, Гейдельберга¹¹⁹; 1903 року — до зоологічної лабораторії Женевського університету, зоологічного інституту й лабораторії порівняльної анатомії Сорбонни, палеонтологічного інституту в Гейдельберзі, зоологічного інституту в Мюнхені та приватним особам у Лейпциг, Мюнхен, Прагу; 1904 року — до Сорбонни, зоологічного інституту м. Ростов, ветеринарного училища в Мюнхені, фірми «Lenoir-Forster» у Відні, приватним особам до Канн, Ментона, Грейфсвальда, Праги, Лейпцига, Пятри, Брюсселя, Відня¹²⁰; 1905 року — до зоологічних кабінетів Женевського й Лейпцизького університетів, біологічного інституту в Берліні, фізіологічного інституту в Сорбонні, природно-історичного музею в Ельбефі (Elbeuf), фірми «Lenoir & Forster» у Відні; 1906 року — до зоологічного кабінету в Женеві, зоологічної лабораторії у Нансі, фізіологічного кабінету Сорбонни, зоологічного кабінету Женевського університету, Collège de France у Парижі, природно-історичного музею в Бухаресті, товариства Senskenberg у Франкфурті, фізіологічної лабораторії у Ліоні, медичної школи в Греноблі та доктору Анрі (Сорбонна)¹²¹.

Презентувавши на Міжнародній колоніальній виставці в Марселі (1906) колекцію консервованих тварин (170 екземплярів), свої плани, звіти й фотографії, Віллафранкська зоологічна станція здобула найвищу нагороду¹²².

1907 року нею були надіслані колекції і матеріали до Реннського університету, медичної школи в Греноблі, зоологічного інституту у Вюрцбурзі, зоологічного інституту в Женеві, зоологічного кабінету Гіссенського університету, зоологічного музею Йенського університету, зоотомічного кабінету Лемберзького (Львівського) університету, до Senkenberg'sche Gesellschaft у Франкфурті, а також приватним особам у Ніцці та Йені; 1908 року — до зоологічного інституту в Мюнхені, фірми «Lenoir & Forster» у Відні, фірми «V. Frič» у Празі, до Reform-Gymnasium у Цюриху, зоологічної лабораторії університету в Монпельє, фірми M. Osterloh у Лейпцигу, до Musée d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Ельбеф (Elboeuf), лабораторії порівняльної анатомії в Лозанні, зоологічного інституту в Лейпцизі, фірми Wilhelm Haferlandt Scharlottenburg, фірми Gebr. Poprow у Берліні, фірми Voecker у Вецларі, до Museum d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Парижі та приватним особам до Берліна, Франкфурта, Бергена, Штутгарта, Бонна, Мюнхена¹²³; 1909 року — до Ecole de médecine (Медичної школи) в Греноблі, Museum d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Парижі, Генуезького університету, фірми братів Pirrow у Берліні, Лемберзького (Львівського) університету, зоологічної лабораторії Женевського університету, фірми Wilh. Haferlandt у Шарлоттенбурзі, зоологічного інституту в Гейдельберзі та приватним особам до Льежа, Больйо (Beaulieu), Марлі-ле-Руа; 1910 року — до Museum d'histoire naturelle (Музею природничої історії) в Парижі, фірми Wilh. Haferlandt у Шарлоттенбурзі, Ліонського університету, Сорбонни, зоологічних інститутів у Лейпцигу, Мюнхені, Берні та Кані, зоологічного музею у Вісбадені, університетської зоологічної лабораторії у Монпельє, Генуезького університету, зоологічного музею Мюнхенського й Лозаннського університетів, до «Phyletisches Museum» в Йені, Лемберзького (Львівського) університету, до зоологічної станції в Неаполі та приватним особам у Ментон, Майнц, Штутгарт¹²⁴.

У науково-дослідній діяльності Віллафранкської зоологічної станції брали активну участь учені з усього світу: представники

Берлінського, Бернського, Боннського, Брюссельського, Вюрцбурзького, Гейдельберзького, Генуезького, Гіссенського, Грейфсвальдського, Женевського, Йенського, Каліфорнійського, Краківського, Лейпцизького, Лозаннського, Льєжського, Мюнхенського, Празького, Страсбурзького, Фрайбурзького, Цюрихського університетів, Сорбонни, університетів у Монпельє й Галле, Інституту Пастера в Парижі, Королівської Академії Бельгії, зоологічної лабораторії у Генуї, психіатричної клініки в Берні, природно-історичного музею м. Невшатель (Швейцарія), «Hallerianum» у Берні, Ecole d'agriculture (Школи сільського господарства) м. Антіб, Інституту інфекційних хвороб Берліна, Державного коледжу Пд. Дакоти (США), лабораторії порівняльної анатомії Женеві та інших установ.

1907 року на Віллафранкській зоологічній станції започатковано практичні заняття з зоології, що тривали упродовж березня–квітня — у період пасхальних канікул у зарубіжних університетах. Їх програму було розроблено ще в 1906 році й надіслано до провідних вищих навчальних закладів Російської імперії, Німеччини, Франції. Вона передбачала вивчення анатомії, гістології, ембріології, технології консервування тварин, виготовлення мікроскопічних препаратів тощо. З 1907 по 1910 рр. у цих заняттях взяли участь учені з Берна, Цюриха, Йени, Мюнхена, Фрайбурга, Вісбадена, Женеві, Лозанни.

У 1908 році Віллафранкську зоологічну станцію відвідали з екскурсією директори зоологічної станції у Середземному морі Banyuls-sur-mer Е. Прюво та Е. Раковіца, а також професори університету в Монпельє¹²⁵.

Традиційно провідною формою міжнародної співпраці університетів України на початку ХХ ст. залишалися закордонні відрядження вчених. Улітку 1901 року ординарний професор кафедри астрономії Харківського університету Л.О. Струве вивчав за кордоном методи астрономічних спостережень і новітнє обладнання. Ознайомившись у Кенігсберзі з реєструвальним мікрометром Репсольда (з часовим механізмом), він замовив подібний прилад для харківської обсерваторії. Учений також оглянув обсерваторію в Лейдені, механічну майстерню братів

Репсольдів у Гамбурзі, меридіанні кола в обсерваторіях Берліна, Бонна, Гамбурга, Гейдельберга, Лейпцига, Мюнхена й Страсбурга. Особливу увагу Струве приділив фотографічному методу досліджень і застосуванню найсучасніших телескопів для фотографування небесних тіл (астрографів) в обсерваторіях Потсдама, Бонна, Гейдельберга й Мюнхена. У Німеччині він вів переговори з відомими німецьким астрономом А. Ауверсом про участь у проєкті Берлінської АН щодо укладення каталогу зірок «Історія зоряного неба»¹²⁶. Підбиваючи підсумки своєї наукової подорожі, Струве констатував, що університетські обсерваторії Російської імперії суттєво відстали від наукових закладів Німеччини.

У вересні 1902 року ординарний професор кафедри чистої математики Київського університету Д.О. Граве був командирований до Християніського університету задля вручення його Сенату вітального адресу з нагоди вшанування 100-ліття від дня народження математика Н.-Г. Абеля¹²⁷. Представником Новоросійського університету на цих урочистих заходах був ординарний професор кафедри механіки І.М. Занчевський.

Того ж року приват-доцент кафедри фізики Харківського університету О.П. Грузинцев здійснив наукову поїздку до Австро-Угорщини й Німеччини, приват-доцент кафедри хімії Г.В. Коршун був відряджений до Німеччини, Франції та Італії, а лаборант зоотомічного кабінету О.В. Шидловський — до провідних європейських наукових центрів, і передусім Німеччини, з метою підготовки магістерської дисертації.

Влітку 1903 року приват-доцент кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету М.Ф. Белоусов ознайомлювався з методиками викладання гістології і фізіології, відвідував науково-допоміжні заклади та вивчав новітню наукову літературу у Великій Британії (Лондоні, Кембриджі), Бельгії (Брюсселі, Льєжі) і Німеччині (Берліні, Бонні, Вюрцбурзі, Гейдельбурзі, Галле, Лейпцигу). Учений високо оцінив створені в Німеччині сприятливі умови для науково-дослідної роботи, досконалу матеріально-технічну базу й укомплектованість бібліотечних фондів, а також — майстерні

з виробництва найсучасніших лабораторних приладів, яких так бракувало в Російській імперії. Белоусов відзначив розмаїття приладів Гейдельберзького й Лейпцизького фізіологічних інститутів, де він оглянув лабораторії за сприяння директорів А. Косселя (лауреата Нобелівської премії 1910) та Е. фон Герінга¹²⁸. Останній спеціально для харківського вченого особисто продемонстрував низку дослідів. Проаналізувавши європейський досвід організації практичних занять з фізіології і гістології, Белоусов дійшов висновку про доцільність його запровадження в Російській імперії, принаймні у великих містах.

У 1904 році приват-доцент кафедри чистої математики Харківського університету А.П. Пшеборський слухав лекції у Геттінгенському університеті, де ознайомився з поглядами професора Г. Мінковського — викладача диференційного числення й геометрії. З педагогічної точки зору для Пшеборського становив інтерес курс інтегрування диференційних рівнянь професора Ф.Х. Клейна. Він зауважував: «...я маю зізнатися, що ніколи не чув такого блискучого викладу, під час якого увага слухачів не слабне ні на мить»¹²⁹. Лекції професора Д. Гільберта, на яких він викладав результати своїх неопублікованих досліджень з теорії інтегральних рівнянь, запам'яталися харківському математику оригінальністю й довершеністю висновків. Пшеборський також відвідав семінари з фізики та математики, кращі учасники яких брали участь у засіданнях відповідних наукових товариств університету. Рівень викладання математики в Геттінгені він назвав недосяжним ідеалом, до якого мали прагнути університети Російської імперії. Наріжним каменем наукового прогресу в Німеччині Пшеборський уважав академічну свободу, відсутність тиску з боку університетської адміністрації, довіру у відносинах між викладачами й студентами, аполітичний характер діяльності університетів, що переслідували єдину мету — служіння науці. У Гейдельберзі він був присутній на III Міжнародному математичному конгресі (8–13 серпня). Сенсацією цього наукового форуму він визнав доповідь угорського математика Д. Кеніга.

Приват-доцент чистої математики Університету Св. Володимира Г.-Ф. А.-В. Пфейффер влітку 1904 року ознайомлювався

з рівнем викладання й організацією роботи науково-допоміжних закладів у Геттінгенському університеті. Особливий інтерес для нього становили лекції німецьких учених Ф.-Х. Клейна, Д. Гільберта та Г. Мінковського (учителя А. Ейнштейна), які починали свої курси з тлумачення елементарних понять, а завершували їх всебічним розкриттям сучасного стану тієї чи іншої наукової дисципліни. Прослухати їхні лекції з'їжджалися студенти з усього світу: англійці, французи, росіяни, угорці, шведи, греки, румуни, американці, японці та інш. (у тому числі 12 жінок). Київський математик насамперед відзначив викладацьку майстерність професора Клейна: «Його лекції прості й зрозумілі. Для того, щоби виразніше закарбувати в умах слухачів отримані результати, він приносить багато моделей, спеціально замовлених для цього курсу»¹³⁰. Пфейффер був присутній на засіданнях університетського математичного товариства під головуванням Клейна, де здійснювався огляд новітньої літератури й виголошувалися доповіді, а по завершенні офіційної частини обговорення наукових проблем традиційно продовжувалося за кухлем пива. У травні 1905 року він прибув до Парижа з метою вивчення стану розробки теорії алгебраїчних функцій двох змінних і більшу частину свого часу присвятив курсу вищої алгебри й вищого аналізу Е. Пікара в Сорбонні. Французький учений справив на Пфейффера сильне враження своєю відданістю науці, енциклопедичністю знань, скромністю й толерантністю по відношенню до багатонаціональної студентської аудиторії: «Зовсім непомітно, щоби для Picard'a були обтяжливими розмови з молодими людьми... Він швидко схоплює думку співрозмовника, навіть якщо той погано говорить французькою, і зараз же старається все з'ясувати»¹³¹.

Учені Харківського університету традиційно приділяли значну увагу різноманітним ініціативам з розвитку міжнародної наукової співпраці, і зокрема, висунутому Вашингтонською національною АН проекту дослідження Сонця спільними зусиллями академій наук і наукових товариств усіх країн світу. Конференція з цього приводу відбулася 23 вересня 1904 року в Сен-Луї. Екстраординарний професор кафедри фізики Харків-

ського університету Є.О. Роговський узяв участь у засіданні створеної відповідно до ініціативи Вашингтонської АН Комісії з дослідження Сонця при Імператорській Санкт-Петербурзькій АН. Воно відбулося в січні 1905 року під головуванням завідувача астрофізичного відділення Пулковської обсерваторії академіка А.А. Белопольського. Роговський виступив на ньому з доповіддю, присвяченою важливості вивчення сонячної радіації, спираючись на результати своїх попередніх досліджень, опублікованих на сторінках «Известий Русского астрономического общества (1898, 1899)» і «The Astrophysical Journal» (1901). Наступні засідання комісії відбулися в травні. На них обговорювалися питання організації спостережень за Сонцем, вибору місця для облаштування геліофізичної обсерваторії Російської імперії (як найбільш прийнятні за кліматичними умовами місця згадувалися Туркестан, Кавказ, Крим) тощо. Комісія схвалила проєкт Роговського щодо вимірювання діаметру Сонця з метою розв'язання питання про пульсацію сонячної маси¹³². Презентувати програму її подальшої діяльності на міжнародному з'їзді в Оксфорді (27 вересня 1905) було доручено А.А. Белопольському.

Подорожуючи з квітня по вересень 1904 року Німеччиною, Францією, Швейцарією, Італією, Швецією, Данією, Нідерландами, приват-доцент астрономії Харківського університету М.М. Євдокимов вивчав новітні методи дослідження небесних тіл й астрономічні прилади. У Потсдамі він здійснював фотометричні вимірювання, ознайомлювався з міжнародними науково-дослідними проєктами в галузі астрономії, що були недоступні для харківської обсерваторії через відсутність у ній фотометрів, а також відвідував геодезичний інститут. Працюючи в потсдамській астрофізичній обсерваторії, особливу увагу вчений приділив вивченню методики фотографування поверхні Сонця за допомогою спектрогеліографа. У Берліні Євдокимов відвідав Bureau der Geschichte des Fixsternhimmels (Бюро історії зоряного неба), обсерваторію Treptow і королівську обсерваторію; у Кілі вивчав принципи роботи меридіанного кола; в астрофізичній обсерваторії Гейдельберга брав участь у фотографуванні небесних об'єктів телескопом-рефрактором.

Під час перебування в Парижі вчений ознайомився з астрономічними інструментами місцевих обсерваторій, займався у Міжнародному бюро мір і вагів. Окрім того, за час своєї закордонної подорожі він оглянув обсерваторії Варшави, Гамбурга, Лейдена, Бонна, Страсбурга, Цюріха, Рима, Флоренції, Мюнхена, Йєни, Копенгагена, Лунда, майстерні астрономічних інструментів у Парижі, Гамбурзі, Потсдамі, Мюнхені, Йєні, а також центральну сейсмічну станцію Страсбурга. 5–8 вересня Євдокимов узяв участь у зібранні Астрономічного товариства м. Лунда. Підсумовуючи результати своєї наукової подорожі, учений констатував низький рівень забезпеченості обладнанням харківської обсерваторії порівняно із зарубіжними науковими установами: «...у нас немає ні рефрактора середнього розміру, ні астрографа, ні фотометра, ні інструмента, придатного для визначення змін широти, тому роботи, можливі для обсерваторії, здійснюються виключно в області завдань меридіанного кола...»¹³³

Влітку 1908 року Євдокимов став учасником зібрання Астрономічного товариства, що відбувалося в приміщенні Віденської академії наук. У Відні він оглянув три обсерваторії та ознайомився з новим рефрактором Zeiss'a. За дорученням директора Харківської астрономічної обсерваторії Л.О. Струве Євдокимов замовив у Берліні термометри для меридіанного кола та шкалу для відліків сейсмограм. У Геодезичному інституті Потсдама він відвідав відділення годинників, а в Мюнхені замовив годинник для обсерваторії Харкова¹³⁴.

Ординарний професор кафедри географії Новоросійського університету Г.І. Танфільєв 1905 року взяв участь у Міжнародному ботанічному конгресі у Відні. Перебуваючи впродовж 1906–1907 рр. у Німеччині, приват-доцент Є.Л. Буницький студював математику під керівництвом Д. Гільберта і брав активну участь у засіданнях Геттінгенського математичного товариства. Влітку 1907 року до Німеччини був відряджений приват-доцент кафедри ботаніки Ф.М. Породко. У 1907–1908 рр. в.о. екстраординарного професора кафедри агрономії О.Г. Набоких спільно з російськими, угорськими та румун-

ськими вченими здійснював експедиції з метою вивчення ґрунтів Угорщини, Румунії і Росії. Він став одним із ініціаторів скликання міжнародної наради ґрунтознавців у Будапешті. Створений зусиллями Набоких музей ґрунтів став зразком для організації аналогічних наукових закладів у Будапешті й Бухаресті¹³⁵.

1907 року в.о. екстраординарного професора кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету М.Ф. Белоусов отримав відрадження на VII Фізіологічний з'їзд у Гейдельберзі (13–16 серпня 1907). Цей науковий форум відзначився рекордною кількістю учасників (близько 300 чоловік) і доповідей (близько 200), його робота відбувалася одночасно в приміщеннях фізіологічного, мінералогічного, анатомічного й хімічного інститутів¹³⁶. Взнявши участь в обговоренні актуальних проблем природничих наук, Белоусов також оглянув виставку наукових приладів та особливо зацікавився виробами німецьких фірм. Одним із найважливіших на з'їзді він уважав питання, порушене знаменитим англійським біохіміком Ф.-Г. Хопкінсом, щодо необхідності вдосконалення класифікації і термінології білкових речовин. Того ж року Белоусов продовжував започатковане ним під час поїздки 1903 року до Німеччини, Бельгії і Великої Британії вивчення принципів організації роботи західноєвропейських фізіологічних інститутів. Він відвідав Париж, Відень, Женеву, Лозанну, Цюріх, Турин, Болонью, Падую. Побувавши в невеликих містах Італії і Швейцарії, учений дійшов висновку, що хоча їх фізіологічні інститути й поступалися за рівнем матеріально-технічної бази німецьким, однак у них не було «тієї тісноти й тієї потреби в книгах та інших навчальних посібниках, як у нас»¹³⁷. На Біологічній станції у Трієсті Белоусов оглянув акваріуми для морських тварин.

На з'їзді Німецького математичного союзу (Deutsche Mathematiker Vereinigung), організованого спільно з 79-м з'їздом Німецьких природознавців і лікарів (15–21 вересня 1907, м. Дрезден), Харківський університет представляв ординарний професор чистої математики Д.М. Синцов. Ученого передусім

цікавили доповіді й спеціальні засідання, присвячені діяльності видатного математика, механіка, фізика, астронома, члена Петербурзької АН Л. Ейлера, виголошені з нагоди 200-літнього ювілею від дня його народження. Синцов прослухав вступну промову голови Німецького математичного союзу професора А. Брілля, який нагадав присутнім основні віхи життєвого й творчого шляху Ейлера, наголосивши на важливості вшанування цього вченого, який за місцем народження належав Швейцарії, як математик — усьому світові, а як людина — Німеччині, оскільки німецькими були його рідна мова й склад мислення. Синцов особливо відзначив доповідь директора астрономічної обсерваторії у Трептові доктора Ф.-С. Архенгольда, який відшукав листування Ейлера з секретарем Берлінської академії Фромме, що проливало світло на маловідомі сторінки з історії Петербурзької АН. Решта доповідей були присвячені огляду доробку Ейлера в різних галузях прикладної математики. Відкритим залишилося питання щодо публікації повного зібрання праць ученого в 25 томах, адже витрати на цю справу оцінювалися в 150 000 марок. За словами професора Брілля, така сума видавалася мізерною, якби йшлося про витрати на воєнні цілі, але меценатів науки важко було знайти навіть серед американців¹³⁸.

Харківський математик також узяв участь у роботі математичної секції з'їзду. Поряд із суто науковими проблемами учасники активно обговорювали новітні розробки в галузі математичної освіти. Синцов прослухав доповідь про діяльність комісії з питань викладання, що впродовж п'яти років діяла при Товаристві німецьких природознавців і лікарів, ознайомився з її загальним звітом, який містив інформацію про допоміжні заклади для викладання природничих наук у середніх навчальних закладах Пруссії та пропозиції щодо наукової підготовки кандидатів на посаду викладача математики й природничих наук. Аналізу сучасного стану й перспектив розвитку математичної освіти була присвячена доповідь представника Геттінгенського університету професора Ф.-Х. Клейна, який виступив з ініціативою освітніх реформ, спрямованих на вдосконалення викла-

дання математики в середній школі та розвиток університетської системи різнобічної підготовки вчителів. Він обгрунтував проєкт включення до шкільної програми вивчення основ диференційного й інтегрального числення.

Синцов наголошував на необхідності запозичення на теренах Російської імперії досвіду діяльності 12-тої секції з'їзду, спеціально присвяченої викладанню математичних і природничих дисциплін. Перша доповідь секції, в якій обгрутовувалося розширення програми середньої школи, не знайшла підтримки у викладачів; інша доповідь містила огляд історії математичної освіти в старших класах саксонських гімназій починаючи з 1800 року. Під час дискусій щодо змісту шкільних підручників професор Клейн зауважив, що сучасний шкільний курс елементарної математики застарів щонайменше на 300 років.

По завершенні наукової частини з'їзду Синцов узяв участь у поїздки до нового лейпцизького фізичного інституту. «Розкішне й пишно омебльоване приміщення розпалило в мені окрім щирого захоплення почуття заздрості, коли ж хоча би щось подібне буде й у нас», — згадував харківський учений¹³⁹. Він оглянув організовані інститутом виставки, присвячені актуальним проблемам фізики, ознайомився з його матеріально-технічною базою. У Дрездені Синцова особливо зацікавив Technische Hochschule (Технічний вищий навчальний заклад). Від поїздки до Гірничої академії і рудників Фрайбурга він відмовився, оскільки вже мав нагоду ознайомитися з технічними навчальними закладами цього міста влітку 1901 року.

Значення наукових з'їздів Синцов убачав не лише в організації різноманітних виставок і наукових доповідях, а передусім — у спілкуванні учених, налагодженні між ними зв'язків з метою подальшої співпраці. Математики Російської імперії отримували таку можливість майже виключно завдяки міжнародним конгресам, що відбувалися за кордоном. Водночас питання щодо діяльності російської асоціації природознавців і лікарів, обговорюване на Київському (1898) і С.-Петербурзькому (1901) з'їздах, не здобуло належної підтримки.

Уже під час з'їзду Німецького математичного союзу 1907 року розпочалися організаційні заходи з підготовки до IV Міжнародного математичного конгресу в Римі (6–11 квітня 1908), що відбувся в приміщеннях Академії лінчеї палацу Корсіні. На цей міжнародний форум від Харківського університету був відряджений ординарний професор кафедри теоретичної механіки М.М. Салтиков. Урочисте відкриття конгресу супроводжувалося вітальними виступами міського очільника Рима, голови організаційного бюро конгресу й міністра народної освіти Італії, а також доповіддю професора Римського університету В. Вольтерра. Того ж дня професору Падуанського університету професору Ф. Севері було присуджено медаль «Guccia».

Робота конгресу відбувалася в секціях: 1) арифметики, алгебри, аналізу; 2) геометрії; 3) механіки, математичної фізики, геодезії і прикладної математики (з відділами а) механіки, математичної фізики й теоретичної астрономії; б) теорії вірогідностей, страхування й інженерних наук); 4) питань філософії, історії і викладання. Недоліком організації роботи конгресу харківський учений уважав те, що засідання його секцій відбувалися в різних приміщеннях одночасно, а це створювало незручності для учасників, яких цікавило широке коло актуальних наукових проблем. Салтиков також висловився за збільшення на майбутніх конгресах питомої ваги секційних занять за рахунок скорочення офіційних засідань та урочистих заходів. Він особисто взяв участь у роботі першої, третьої і четвертої секцій, зосередившись на теоретичній механіці, інтегруванні диференціальних рівнянь і питаннях викладання математичних наук, а також зробив доповідь, у якій виклав результати власних досліджень. Під час роботи четвертої секції (9–10 квітня) Салтикова найбільше зацікавили питання викладання математичних дисциплін у європейських середніх школах, що стосувалися перегляду навчальних програм, запровадження вивчення аналізу неперервних величин і основ числення нескінченно малих величин. Учений виступав за реформування системи математичної освіти в Європі, оскільки, на його думку,

вона не відповідала сучасному рівню розвитку науки. Він високо оцінив блискучі як за змістом, так і за формою викладу матеріалу виступи визначних французьких математиків Е. Пікара, Ж.-Г. Дарбу, й особливо — доповідь захворілого А. Пуанкаре, прочитану Дарбу, на тему «Майбутнє математики»: «Тема реферату могла бути до снаги тільки такому видатному мислителю, як Пуанкаре, якого співвітчизники ставлять поряд з Аристотелем і Ньютоном»¹⁴⁰. Особисті зустрічі та дискусії з провідними європейськими вченими, публікації матеріалів конгресу стали для Салтикова джерелом подальших наукових пошуків.

На IV Міжнародному конгресі математиків у Римі (6–11 квітня 1908 року) Університет Св. Володимира представляв приват-доцент чистої математики І.І. Белянкін. Робочими мовами цього міжнародного наукового форуму були італійська, німецька, французька й англійська. Його програма, окрім загальних і секційних засідань, передбачала розважальні заходи для учасників і членів їхніх родин, яким надавалося право безкоштовно відвідувати більшість музеїв і галерей Рима¹⁴¹. Робота відбувалася в секціях: 1) арифметики, алгебри й аналізу; 2) геометрії; 3) механіки й прикладної математики; 4) філософії, історії і педагогіки. До недоліків конгресу Белянкін відніс огріхи в організації, брак новаторських ідей, відсутність виставки, на якій була би представлена новітня наукова література, математичні моделі й прилади. Він іронічно зауважував: «Сучасні Декарти, Ньютони, Лейбніци та Лагранжи на минулому конгресі не вражали простих смертних математиків величиною, оригінальністю, універсальністю своїх ідей»¹⁴².

Іншим представником Київського університету на конгресі був приват-доцент чистої математики Г.-Ф. А.-В. Пфейффер, який виступив з доповіддю на засіданні секції геометрії. Він наголошував, що III Міжнародний конгрес математиків у Гейдельберзі (1904) більшою мірою сприяв зближенню учасників завдяки гостинному ставленню німців до іноземних гостей, італійці ж трималися люб'язно, але холодно й піклувалися переважно про тих іноземців, які могли бути їм корисні, і якщо

«божком конгресу» був французький математик Ж.-Г. Дарбу, то в ставленні до іншого французького вченого, Ш.-Е. Пікара, бракувало пошани. На відкритті конгресу був присутній король Італії Віктор Еммануїл III: «Король з'явився з внутрішніх покоїв майже непомітно. Ні з ким не розкланявшись, він зайняв місце голови. Публіка мовчала. Особисто я довго не був упевнений, король переді мною чи ні. Не так було в Гейдельберзі. Перед появою сина (спадкоємця престолу) Grossherzog'a von Baden пройшов ряд прикрашених стрічками чиновників, один із них громогласно сповістив про вихід спадкоємця престолу, всі конгресисти встали й тричі прокричали «hoch» на честь Grossherzog'a von Baden. Просидівши години дві, поки виголошувалися промови, король тихо пішов, привітавшись із красивим стариком Mittag-Leffler'ом і перекинувшись парою слів із Darboux»¹⁴³. Під час перебування в Римі, Пфейффер передусім сконцентрував увагу на вивченні результатів новітніх досліджень з теорії алгебраїчних функцій двох незалежних змінних.

За рекомендацією ординарного професора І.П. Осипова приват-доцент кафедри хімії Харківського університету Г.Є. Тимофеев влітку 1908 року займався в лабораторії професора Гейдельберзького університету Г. Бредіга: здійснював самостійні дослідження й відвідував щотижневі Theoretische Uebungen (теоретичні вправи), де зачитувалися реферати з актуальних питань фізикохімії і здійснювалися огляди новітньої наукової літератури. Одночасно він відвідував у Гейдельберзькому університеті лекції з фізикохімії проф. Г. Бредіга і з фізики — лауреата Нобелівської премії (1905) проф. Ф. фон Ленарда. Сильною стороною організації лабораторних занять у Гейдельберзі Тимофеев уважав присутність значної кількості керівників, на відміну від вітчизняних навчальних закладів, де не було можливості приділити кожному студенту достатньо уваги¹⁴⁴. На завершення свого перебування в Гейдельберзі харківський учений узяв участь в урочистому відкритті пам'ятника знаменитому німецькому вченому, основоположнику спектрального аналізу в хімії Р.-В. Бунзену та прослухав низку

доповідей з органічної і неорганічної хімії на обласному з'їзді хіміків південно-західної Німеччини.

Мета наукової поїздки ординарного професора по кафедрі зоології Новоросійського університету Я.М. Лебединського до Німеччини, Франції і Швейцарії, що тривала з червня по вересень 1908 року, полягала у відвіданні зоологічних музеїв і лабораторій, вивченні викладацьких методик та дослідженні одноклітинних тварин. У Зоологічному музеї Берліна особливу увагу вчений приділив огляду будови гнізд термітів, що завдяки збереженню в їх верхній частині високої температури використовувалися німецькими військовими в Південно-Західній Африці для випікання хліба. Лебединський високо оцінив діяльність музею, визнавши його науковою установою міжнародного значення¹⁴⁵. Під час перебування в Зоологічному інституті Берлінського університету він студіював навчальні програми, колекції макро- і мікропрепаратів, досвід використання під час лекцій проєкційних апаратів, відвідував практичні заняття. У забезпеченні високого рівня викладання в інституті провідну роль учений відвів його досконало облаштованому зоологічному саду. Екскурсію зоологічним інститутом у м. Геттінгені для Лебединського провів асистент Ф. Восс, який представив йому найсучасніші мікроскопи «Winkel». У Марбурзі одеський учений мав змогу спостерігати за традиційною щорічною факельною ходою студентів зоологічного інституту до вежі О. фон Бісмарка, а також ознайомитись з деякими докторськими дослідженнями місцевих учених. Професор Зоологічного інституту в Гіссені І.-В. Шпенгель пояснив Лебединському будову проєкційного апарату Winkel та обґрунтував його переваги при використанні у навчальному процесі. Утім, придбання цього апарату було недосяжною розкішшю для Новоросійського університету, оскільки він коштував 600–700 руб., що дорівнювало обсягу річного фінансування університетського зоологічного кабінету.

У Парижі Лебединський відвідав зоологічний музей, музей порівняльної анатомії, зоологічну лабораторію і підземну лабораторію доктора Віре. Багато уваги він присвятив вивченню

колекцій і засад організації наукової роботи зоологічного музею Женевського університету, який уважав «зразком для раціонального облаштування всякого невеликого музею». В університетській зоологічній лабораторії учений досліджував паразитичних одноклітинних тварин.

Упродовж закордонного відрядження 1908–1910 рр. приват-доцент кафедри хімії Харківського університету М.О. Валяшко вдосконалював свій фаховий рівень у Лейпцизькому університеті: займався у хімічній лабораторії, фізико-хімічному інституті, інституті теоретичної фізики, відвідував колоквиуми й засідання місцевого хімічного товариства, а також прослухав лекційний курс, організований фабрикою Zeiss. У Берліні він відвідав хімічний і фармацевтичний інститути та фабрику оптичних інструментів у Йєні. Учений також узяв участь у VII Міжнародному конгресі з прикладної хімії у Лондоні (1909)¹⁴⁶.

Влітку 1909 року приват-доцент кафедри мінералогії і геології Новоросійського університету М.О. Григорович-Березовський здійснював польові дослідження на території Румунії за сприяння директора агрогеологічного відділення Румунського геологічного інституту та професора Бухарестського університету Г. Мунтяну-Мургочі. Асистенти румунського професора особисто супроводжували Григоровича-Березовського під час екскурсій. У Румунському геологічному інституті одеський учений вивчав колекції левантинських відкладень. Завдяки директору інституту проф. Л. Мразеку упродовж відрядження він користувався правом безкоштовного проїзду всіма залізницями Румунії¹⁴⁷. У дослідженні колекцій геологічного музею Яського університету допомогу Григоровичу-Березовському надавав професор І. Сіміонеску.

Фізико-математичний факультет Київського університету прийняв рішення про відрядження своїх делегатів на святкування в Кембріджському університеті 100-ліття з дня народження Ч. Дарвіна (22–24 червня 1909 року). Водночас член університетської Ради, професор богослов'я, протоієрей П.Я. Светлов уважав участь університету у відзначенні ювілею

Дарвіна небажаною з мотивів «наукових, релігійних і суспільних»¹⁴⁸.

1910 року ординарний професор кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету М.Ф. Белоусов узяв участь у VIII Міжнародному фізіологічному конгресі у Відні, що розпочав свою роботу 27 вересня. На його відкритті знаменитий французький учений Ш.-Р. Роше здійснив огляд здобутків у галузі фізіології за останні три роки в доповіді «L'humorisme ancien et l'humorisme moderne» («Гуморизм стародавній і гуморизм сучасний»). У конгресі взяли участь близько 370 учасників (половина з них — австрійці). Під час його роботи було зроблено близько 200 доповідей, які, на думку Белоусова, не були пов'язані між собою певною об'єднаною ідеєю¹⁴⁹. Цей науковий форум вирізнявся великою кількістю доповідей з біології, і зокрема, з порівняльної фізіології.

Водночас Белоусов отримав можливість ознайомитися з діяльністю Біологічного інституту Відня — всесвітньо відомого наукового центру, до якого з'їжджалися вчені не лише з різних куточків Австро-Угорщини, а й з Великої Британії, США, Німеччини, Франції. В інституті він оглянув численні акваріуми з прісною та морською водою, систему вентиляції, тераріуми тощо. Вченого зацікавили його фізико-хімічне відділення, бібліотека, музей. Він також відвідав механічну майстерню Фізіологічного інституту Відня, у приміщеннях якого власне і відбувалася робота з'їзду, та нову оптико-механічну майстерню К. Рейхерта поблизу Відня, що спеціалізувалася на шліфовці скла, призм, виробництві мікроскопів. Белоусов також відзначив, що робота віденського з'їзду співпала за часом із відкриттям 1 жовтня в м. Брюнні (Брно) пам'ятника знаменитому австрійському природознавцю, дослідження якого заклали підвалини класичної генетики, чеху за походженням Г.-Й. Менделю.

З метою вивчення колекцій європейських ботанічних садів у 1910 році за кордон був відряджений ординарний професор кафедри ботаніки Харківського університету В. М. Арнольд. Відвідавши сад у Далемі поблизу Берліна, рівень його наукової

роботи він охарактеризував як зразковий: «Кожен Сад, звичайно, має скористатися прикладами й досвідом цього закладу, в організації якого брали участь кращі сили багатого на славні наукові імена німецького народу»¹⁵⁰. Основну причину відставання ботанічного саду Харківського університету від науково-дослідних установ Німеччини вчений убачав у недостатньому державному фінансуванні, унаслідок чого його співробітники змушені були заробляти торгівлею. У Бернському ботанічному саду Арнольдї отримав для Харківського університету рослини з Малайських островів (*Murmelcodia echinata*, *Psilotum triquetrum*). На запрошення директора саду Е. Фішера він узяв участь в екскурсіях, під час яких ознайомився з високогірною флорою Альп, зібрав колекцію грибів і квітів для університетського ботанічного музею. У Берні харківський ботанік також вивчав методику дослідження іржавинних грибів. Під час перебування в Парижі він досліджував колекції водоростей у Музеї природничої історії (*Museum d'Histoire Naturelle*) при *Jardin des Plantes*. Найкращим за багатством і красою насаджень Арнольдї визнав британський ботанічний сад у К'ю (*Kew-Gardens*), а найграндіознішим — зібрання Музею природничої історії (*Museum of Natural History*) Лондона, де він вивчав колекції криптогамних рослин. Свідченням інтересу європейської наукової громадськості до наукового доробку харківського вченого стали публікації результатів його досліджень флори Малайського архіпелагу в зарубіжних періодичних виданнях¹⁵¹.

Улітку 1910 року зберігач зоотомічного кабінету Новоросійського університету М.Г. Лігнау відвідав Берлін. На німецькій землі він був гостинно зустрінутий професором Берлінського університету Р. Хаймонсом, за допомогою якого отримав обладнане сучасною апаратурою робоче місце в Анатомо-біологічному інституті О. Хертвіга та допуск у бібліотеки Зоологічного інституту й Зоологічного музею¹⁵². Результати досліджень, здійснених Лігнау в Берліні, було викладено в його публікаціях, зокрема, статті «Über die Entwicklung des *Polidesmus abchasius*» («Про розвиток полідесмусу») у часопису «*Zoologischer Anzeiger*» («Зоологічний вісник»). Учений також

відвідував зоологічний сад і природничо-історичний музей Берліна, значний інтерес для нього становило обладнання місцевого Зоологічного інституту.

Приват-доцент кафедри ботаніки Новоросійського університету А.О. Сапегін у 1910–1911 роках ознайомлювався з досвідом науково-дослідної роботи в лабораторіях Німеччини, Австро-Угорщини, Швеції.

Упродовж літніх канікул 1912 року приват-доцент кафедри хімії Харківського університету Г.І.Петренко займався в науково-дослідних установах Німеччини. У Берліні він відвідав фізичну лабораторію Siemens і Halske при заводі ламп з металічною ниттю; електрохімічну лабораторію в Політехнічному інституті; фізико-хімічний інститут університету¹⁵³. Під час перебування в Дрездені харківський учений ознайомився з методикою проведення практикумів у електротехнічній лабораторії політехнікума та оглянув фотохімічну лабораторію Р. Лютера. У Лейпцигу він відвідав електротехнічну виставку, інститут М.-Ю.-Л. Ле Блана, фотохімічну лабораторію проф. Гольдберга (академія графічних мистецтв); у Геттінгені — лекції з електрохімії, фізико-хімічний колоквиум, засідання фізичного товариства.

У 1913 році ординарний професор кафедри мінералогії Харківського університету П.П.Пятницький узяв участь у Геологічному з'їзді в Канаді, а ординарний професор Л.О. Струве та приват-доцент М.М.Євдокімов (обидва по кафедрі астрономії) — в Астрономічному з'їзді у Гамбургу¹⁵⁴.

З 2 по 5 вересня 1913 року ординарний професор кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології М.Ф. Белоусов представляв Харківський університет на IX Міжнародному конгресі фізіологів у Гронінгені (Нідерланди). Цього ж року Гронінгенський університет відзначав свій 300-літній ювілей. Згідно зі спогадами харківського вченого, Нідерланди сприйняли цей міжнародний форум як визначну святкову подію, а на учасників очікував гостинний прийом. Із 500 делегатів конгресу 1/5 склали нідерландські природознавці. За кількістю доповідей пальма першості належала німцям (30), слідом за ними йшли

нідерландці (24), англійці (18), французи (15) та ін.¹⁵⁵ На конгресі прозвучала доповідь видатного російського фізіолога І.П. Павлова. Одночасно відбувалася виставка лабораторного обладнання, презентованого нідерландськими, британськими, американськими та французькими фірмами. Белоусов відзначив дешеве обладнання для студентських практичних занять, представлене американськими виробниками. Нідерланди, на його переконання, мали пишатися тим, що саме в Гронінгені була створена перша фізіологічна лабораторія (1866).

Упродовж літніх канікул 1914 року хранитель геологічного кабінету Харківського університету О.С. Федоровський вивчав експонати музеїв Німеччини, Бельгії, Франції. У Берліні він студював палеонтологічну й геологічну колекції Музею природничої історії (Museum für Naturkunde), а також відвідав університетський Географічний інститут. Основну увагу вчений приділив заняттям у Королівському музеї природничої історії (Musée Royal d'Histoire Naturelle) у Брюсселі. Під керівництвом професора Брюссельського університету М. Леріш Федоровський продовжив свої дослідження олігоценових риб¹⁵⁶. У паризькому Museum d'Histoire Naturelle він оглянув мінералогічний, порівняльно-анатомічний, палеонтологічний відділи; у Сен-Жерменському музеї вивчав колекцію кам'яного віку.

3.4. Обмін науково-теоретичними та практичними знаннями в медицині

У зв'язку з обговоренням у Державній Думі питання про закордонні наукові відрядження і їх фінансування 1908 року при медичному факультеті Університету Св. Володимира було створено спеціальну комісію, яка констатувала, що з кожним роком все важче знаходити кваліфіковані медичні кадри для заміщення вакантних посад, оскільки «...учена кар'єра не забезпечує матеріально й не дає надії у майбутньому на задоволення своїх життєвих потреб»¹⁵⁷. Важливим інструментом заохочення молоді до серйозних занять наукою члени комісії уважали закордонні

відрядження, адже у Європі, й передусім Німеччині, учені мали можливість працювати в забезпечених сучасним обладнанням лабораторіях і клініках, яких не було в Російській імперії, за виключенням хіба що клінік Військово-медичної академії і Московського університету. Вказавши на брак обладнання, тісноту приміщень лабораторій і клінік медичного факультету, нестачу коштів на утримання науково-допоміжних закладів, неправильну постановку інституту професорських стипендіатів, комісія наголосила на необхідності збільшення фінансування зарубіжних відряджень і надання відповідних асигнувань безпосередньо університетам, а не міністерству народної освіти.

З вересня 1900 по вересень 1901 року лаборант фармацевтичної лабораторії Харківського університету М.О. Валяшко досліджував рослини й речовини рослинного походження у фармацевтичному інституті Марбурга під керівництвом проф. Е. Шмідта, опрацьовував наукову літературу з фармацевтики, слухав лекційні курси з хімії і бактеріології. Він також оглянув інститут фармацевтичної хімії і фармакогнозії Бернського університету, фармацевтичні інститути Мюнхенського й Віденського університетів¹⁵⁸.

Упродовж 1902 року приват-доценти кафедри офтальмології Харківського університету Є. Браунштейн і П.П. Прокопенко працювали в клініках Німеччини. У наступному році приват-доцент кафедри судової медицини М.С. Бокаріус відвідав Берлінський університет.

Завдання закордонного відрядження 1902–1903 рр. асистента при кафедрі нервових і душевних хвороб Харківського університету А.М. Левковського полягали у відвіданні клінічних закладів Парижа, Відня, Берліна, Гейдельберга, Лювена, Франкфурта-на-Майні та вивченні їх досвіду лікування нервових і душевних хвороб за допомогою води, електрики, світла, масажу й інших методів. Маршрут наукової подорожі вченого розпочався з відвідання Берліна, де він оглянув клінічне містечко Шаріте, зокрема його масажне й гідротерапевтичне відділення, та записався в університеті на платні заняття для лікарів. З особливою гостинністю його прийняв професор І.В. Заблу-

довський, який зробив вагомий внесок у розвиток теорії і практики масажу. Прослухати його лекції з'їжджалися вчені з усієї Німеччини, а також Великої Британії, США, Російської імперії. Багато уваги харківський медик приділив дослідженню цікавих випадків з медичної практики берлінських лікувальних закладів. Він відзначив яскравість, наочність, ясність, простоту викладу лекцій професора К. Менделя з нервових хвороб, хоча і назвав їх надто поверхневими для невропатолога-фахівця¹⁵⁹. Професор Ф. Йоллі особисто для Левковського провів екскурсію очолюваною ним неврологічною клінікою. Харківський учений критично оцінив ораторські здібності й лекції Йоллі, що, за його словами, минали мляво й не користувалися популярністю в іноземних слухачів. Перебуваючи в Берліні, він також оглянув приватні оздоровниці, університетський інститут для лікування світлом й аналогічний заклад Червоного хреста. У лікарні для душевно хворих Далльдорфа увагу Левковського привернули велика кількість обслуговуючого персоналу, добре облаштований побут, наявність газової кухні, механічної пральні, безпечного посуду з пап'є-маше, а також окремої кімнати з канарками для покращення морально-психологічного стану пацієнтів. У дитячому відділенні лікарні він ознайомився з досвідом лікування, фізичного й інтелектуального виховання хворих віком від одного до п'ятнадцяти років та їх подальшої соціальної адаптації. Особливий інтерес для харківського медика становила продукція берлінських фірм з виробництва медичної апаратури.

У Відні Левковський оглянув клініки, оздоровниці, що спеціалізувалися на гідротерапії і фізичних методах лікування. Прослухавши у Віденському університеті лекції професора Ю. Вагнера-Яурегга (лауреата Нобелівської премії з медицини 1927), він згадував: «Промова проф. Wagner'a не вражає великими ефектами, але виявляє в ньому великі знання досвідченого психіатра, і він повідомляє багато цінних практичних порад слухачам»¹⁶⁰. Особливий інтерес у харківського медика викликали лекції основоположника гідротерапії професора В. Вінтерніца. За спостереженнями Левковського, віденські лікувальні

заклади за рівнем матеріального забезпечення поступалися перед берлінським Шаріте. Утім, на протигагу скромним університетським клінікам, справжньою розкішшю йому запам'ятовалися приватні медичні заклади Відня. В околицях міста він відвідав різноманітні оздоровниці, у тому числі облаштовану в особистому маєтку Вінтерніца водолікарню. На запрошення К. Вейгерта Левковський займався в очолюваній ним Патологоанатомічній лабораторії Франкфурта-на-Майні. У Гейдельберзі він ознайомився з діяльністю клініки одного з основоположників сучасної психіатрії Е. Крепеліна, який із розумінням сприймав недосконале знання німецької слухачами-іноземцями та завжди проявляв їм належну увагу.

Під час перебування в Парижі Левковський відвідував Сорбонну, Коллеж де Франс, Hospice de la Salpêtrière, Hospice de Bicêtre, Hôpital de la Pitié, шпиталь Hôtel-Dieu. Він був здивований малочисельністю аудиторії на лекціях А. Жоффруа в Asile Sainte-Anne, та передусім відсутністю дам, для яких у Парижі був відкритий доступ на всі лекції. В Інституті Пастера харківський медик був гостинно прийнятий І.І. Мечниковим. Окрім того, Левковський побував у Бельгії і прослухав лекції у Лувенському університеті.

Упродовж наукової подорожі Німеччиною, Швейцарією, Австро-Угорщиною (1903) ординарний професор кафедри загальної патології Харківського університету О.В. Репрев відвідував заняття в університетах, а також патологоанатомічні інститути та музеї. Йому особливо впав у вічі вплив німецької науки на постановку викладання в Бернському й Базельському університетах, де панувала властива німцям педантичність і систематичність. Вченого надзвичайно вразила розкіш приміщень Бернського патологоанатомічного інституту, про яку вченим Російської імперії доводилося лише мріяти. У Базелі він зустрів випускника Харківського університету доктора Салтикова, який працював у місцевому патологічному інституті на посаді старшого асистента та зарекомендував себе як високоосвічений, відданий науці фахівець, хоча в Російській імперії не зміг знайти роботу за спеціальністю. Репрев із сумом заува-

жував, що Росія «дарувала» іншим країнам високих професіоналів, у той час, як у її університетах катастрофічно бракувало професорсько-викладацьких кадрів і асистентів.

Відвідавши Карловий університет, Репрев дійшов висновку, що обмеженість матеріально-технічної бази його чеської частини компенсувалася за рахунок ентузіазму слов'янських учених: «У Празі є два університети: німецький і чеський. Німецький я не оглядав, а чеський справив на мене сумне враження бідністю своїх науково-допоміжних закладів медичного факультету, зовсім як у нас. Проте бадьорість духу, віра в себе й дійсно майстерне експлуатування всякого достойного уваги випадку в адептів слов'янської медичної науки змушують згадати прислів'я «не красна изба углами, красна пирогами»¹⁶¹. Водночас він відзначив, що Прага виконувала роль загальнослов'янського наукового центру, де навчалосся багато вихідців з Балкан і діяло «Російське товариство»¹⁶².

Побувавши у Варшаві, Репрев був прикро вражений тим, в яких жахливих умовах там доводилося працювати вченим: «По дорозі заїжджав я до Варшави та оглядав там Загальнопатологічну лабораторію і кабінет. Приміщення цих закладів старе, темнувате з дуже задушливим повітрям від домішок світильного газу. Слід дивуватися, як у таких умовах проф. Ушинський здійснює експеримент; на ньому відобразиться передусім вплив такої атмосфери. Саме викладання хоча і здійснюється згідно з програмами міністерськими, але очевидним є прагнення завідувача лабораторією стояти на ґрунті сучасних злоб науки»¹⁶³.

В.о. прозектора при кафедрі фізіології Університету Св. Володимира О.В. Леонтович 1900 року вивчав будову нервів у нижчих хребетних і безхребетних тварин на Неаполітанській зоологічній станції¹⁶⁴. У зимовий канікулярний час 1901 року приват-доценту психіатрії і невропатології М.М. Лапинському була надана відпустка задля участі в з'їзді південнонімецьких невропатологів і психіатрів¹⁶⁵. 1903 року закордонні відрядження на XIV Міжнародний медичний з'їзд у Мадриді отримали ординарні професори кафедри фізіології С.І. Чир'єв, хірургічної патології і терапії О.Д. Павловський, гігієни В.Д. Орлов, терапевтичної госпітальної клініки К.Е. Вагнер та кафедри дитячих

хвороб І.В. Троїцький¹⁶⁶. У 1907 році ординарний професор кафедри гігієни В.Д. Орлов був командирований на XIV З'їзд лікарів з гігієни і демографії (Берлін)¹⁶⁷, а прозектор при кафедрі фізіології О.В. Леонтович — до університетів Німеччини задля здійснення наукових досліджень¹⁶⁸. 1908 року відрядження для занять у Берлінському гігієнічному інституті отримав лаборант при гігієнічній лабораторії Л. Дубицький¹⁶⁹.

Студенти-медики, які за велінням долі опинилися за кордоном, неодноразово зверталися за порадами й допомогою до ректора Харківського університету Л.В. Рейнгарда (1905–1906). 1905 року до нього надійшов лист від Є. Анненської, яка впродовж шести семестрів слухала лекції на медичному факультеті Лозаннського університету і висловила бажання перевестися на навчання до Харківського університету¹⁷⁰. Того ж року з аналогічним проханням до Рейнгарда звернулися студентки медичного факультету Бернського університету А.Я. Олександрова, Ф.Л. Яффе та Ф.В. Вейнгерова¹⁷¹.

У літній канікулярний час 1905–1906 років прозектор і приват-доцент кафедри нормальної анатомії Новоросійського університету М.Г. Стадницький здійснив наукову подорож до Каїра, Афіні і Константинополя. У Єгипетській медичній школі Каїра (Egyptian School of Medicine), очолюваній англо-австралійським анатомом зі світовим іменем Г. Елліотом-Смітом, він відвідував лекції, що супроводжувалися широким використанням малюнків і різноманітних анатомічних препаратів. Серед слухачів школи переважали араби. Стадницький оцінив належний рівень викладання в ній нормальної анатомії, незважаючи на обмеженість матеріально-технічної бази. Екскурсію музеєм та іншими допоміжними навчальними закладами школи для нього провів особисто директор Елліот-Сміт. У зв'язку з цим Стадницький згадував: «Усі приміщення та вищенаведені дані показав і повідомив мені вкрай люб'язно сам професор E. Smith і радо погодився на мою пропозицію здійснити обмін єгипетських черепів і мумій на наші російські черепа та скелети»¹⁷².

В Афіньському університеті одеський учений ознайомлювався з досвідом діяльності кафедри нормальної анатомії

медичного факультету, очолюваної професором Г. Склавуносом. Лекції тут читалися грецькою та французькою мовами, із залученням анатомічних малюнків, а студенти вивчали нормальну анатомію за французькими навчальними посібниками. Усі слухачі були греками за походженням. Багато уваги Стадницький приділив вивченню методики проведення практичних занять з анатомії і специфіки екзаменаційної системи цього закладу. З колекцією музею нормальної анатомії ученого ознайомив сам професор Склавунос. Загалом, на думку Стадницького, викладання анатомії в Афіньському університеті було досконалішим, ніж в Єгипетській медичній школі Каїра, та наближалось до рівня навчальних закладів Західної Європи й Російської імперії.

Під час перебування в Константинополі Стадницький вивчав особливості організації навчального процесу Імператорської медичної школи (*Ecole impériale de médecine*), де діяла кафедра нормальної анатомії на чолі з турецьким професором Массарпашею. У цьому закладі здійснювалася професійна підготовка військових лікарів, лекції викладалися турецькою та французькою мовами, із використанням малюнків, але без анатомічних препаратів, слухачі були виключно турками. Особисто Массарпаша поінформував одеського вченого щодо методики проведення практичних занять з анатомії у школі. Вагомим результатом наукової поїздки Стадницького стало досягнення ним домовленості про обмін анатомічними препаратами між кафедрою нормальної анатомії медичного факультету Новоросійського університету і Єгипетською медичною школою м. Каїра, Афіньським університетом та Імператорською медичною школою м. Константинополя.

Згідно з наданою приват-доценту кафедри гігієни Харківського університету С.В. Коршуну інструкцією щодо закордонного відрядження 1906–1908 рр., він мав ознайомитися зі станом викладання гігієни та методикою наукових досліджень у цій галузі, поширених у західноєвропейських наукових закладах, а також відвідати Пастерівський інститут у Парижі й очолюваний визначним німецьким ученим, основоположником хіміотерапії

П. Ерліхом Інститут експериментальної терапії у Франкфурті-на-Майні. Натомість харківський учений вніс власні корективи до цієї інструкції і замість Інституту експериментальної терапії, де він уже працював під час відрядження 1901–1902 років, вирушив до Гігієнічного інституту професора К. Флюгге в Бреславлі. При ньому функціонувало відділення, де виконувалися бактеріологічні дослідження (понад 4000 на рік) та здійснювалося лікування сказу за методикою Л. Пастера. Цей заклад Коршун назвав другим Пастерівським інститутом у Німеччині¹⁷³. Водночас він високо оцінив здобутки наукової школи Флюгге щодо вивчення туберкульозу і цереброспінального менингіту (під час епідемії в Сілезії 1906 р.). Визначальною рисою лекційного курсу з гігієни професора Флюгге харківський учений уважав акцентування уваги на епідеміології і бактеріології та високий рівень наочності. Він також відвідував заняття з соціальної гігієни з екскурсіями, з коллоїдів, статистики, вступу до робітничого законодавства Німеччини, сучасної біології, дарвінізму. Крім курсів, адресованих лікарям, в інституті читалися лекції й проводилися практичні заняття з основ бактеріології і дезінфекції для сестер милосердя і санітарів, з бактеріології і методів стерилізації для фармацевтів, з методів стерилізації і контролю за нею для дезінфекторів. Коршун наголошував, що діяльність гігієнічних інститутів Німеччини, у тому числі Бреславля, не обмежувалася викладанням і науково-дослідною роботою, вона також мала чітке практичне спрямування, пов'язане з боротьбою проти епідемій, покращенням медико-санітарних умов життя в містах тощо. У бреславльському гігієнічному інституті Коршун здійснював наукові дослідження, вивчаючи умови, що впливали на вміст бактерій у ґрунті й воді. Їх результати було опубліковано в «Харківському медичному журналі».

У Гігієнічному інституті Мюнхена вчений спостерігав за здійснюваною під керівництвом М. Губера науково-дослідною роботою з імунології, слухав його лекції з гігієни, що «вирізнялися повнотою й талановитістю викладу» та проводив самостійні дослідження. Під час перебування в Берліні Коршун

ознайомився з педагогічною діяльністю місцевого гігієнічного інституту, а також його науковими розробками в галузі бактеріології, гігієни й імунології. Загалом за час перебування в Мюнхені, Берліні та Бреславлі він прослухав 19 різноманітних лекційних курсів¹⁷⁴. Результати бактеріологічних досліджень, здійснених ученим у паризькій лабораторії І.І. Мечникова, були опубліковані в «Анналах інституту Пастера» за 1908 рік. Під час відрядження Коршун також відвідав німецькі й французькі навчальні та лікувальні заклади, берлінські приюти й будинки для робітників, ознайомився з особливостями водопостачання й каналізації Мюнхена, Берліна, Бреславлі, Гамбурга, Франкфурта-на-Майні, Парижа.

Ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів належала ординарному професору кафедри дитячих хвороб Харківського університету І.В. Троїцькому. 1907 року він підготував проект статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів (*Association internationale de pédiatrie*), який було надруковано на сторінках французького часопису «*Annales de médecine et chirurgie infantiles*» («Аннали дитячої медицини й хірургії») (1907, № 8), та звернувся до лікарів різних країн світу з пропозицією про налагодження співпраці у форматі міжнародних наукових організацій і форумів. 1908 року Троїцький запропонував відомому французькому педіатру В. Ютінелю (*V. Utinel*) організувати перший з'їзд у Парижі, оскільки саме в цьому місті 1802 року була створена перша дитяча лікарня — «*Hôpital des enfants malades*». Організаційні заходи взяло на себе Товариство дитячих лікарів Парижа. Остання редакція статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів була затверджена 1910 року. Відповідно до його положень у різних країнах мали бути створені національні відділи товариства. Перші засідання Французької асоціації педіатрів відбулися влітку 1910 року, на них був запрошений і Троїцький. До складу російського комітету з організації з'їзду увійшли вчені з Харкова, Києва, Одеси, Варшави, Москви, С.-Петербурга, Томська, Юр'єва. Проведення Першого міжнародного з'їзду дитячих лікарів було призначено на 7–9 жовтня 1912 року в Парижі. Його організатори в особі

професора Ютінеля звернулися до керівництва Харківського університету з проханням надати Троїцькому можливість відвідати Париж, тимчасово звільнивши його від виконання службових обов'язків. У листі до харківського професора від 22 грудня 1911 року Ютінель наголошував: «...ми не можемо змиритися з думкою, що ви не будете присутнім на 1-му З'їзді, батьком якого Ви є. Ми впевнені, що Медичний факультет Імператорського Харківського університету надасть Вам можливість приїхати до Парижа у вказаний строк і разом з тим дозволить це і Вашим найближчим помічникам. Я готовий просити Ваш факультет від імені Міжнародного Комітету створеного Вами Міжнародного Товариства (Асоціації)»¹⁷⁵.

У 1909 році за кордон був відряджений лаборант акушерської клініки Харківського університету Ф.О. Соловійов з метою запозичення європейського досвіду діяльності науково-освітніх і лікувальних закладів. Він стажувався в клініках Відня, де слухав лекції професора Ф. Шаути й ознайомлювався із запровадженими відомим австрійським ученим Е. Вертгеймом методами хірургічних втручань. У Дрездені Соловійов вивчав специфіку системи підготовки фахівців, спрямованої на забезпечення медичним персоналом саксонських містечок і сіл, у Берліні відвідав низку державних і приватних клінік, зокрема професора Е. Бумма в Шаріте¹⁷⁶.

На XVI Міжнародний конгрес лікарів у Будапешті (1909), організований під патронатом імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа I, від Київського університету були відряджені заслужені ординарні професори кафедри фізіології С.І. Чир'єв і терапевтичної госпітальної клініки К.Г. Трітшель, ординарні професори кафедри хірургічної патології О.Д. Павловський, патологічної анатомії В.К. Високович, терапевтичної госпітальної клініки К.Е. Вагнер, ординатор факультетської терапевтичної клініки М.Д. Стражеско та ін.¹⁷⁷ Новоросійський університет на конгресі представляв заступник проректора О.Ф. Маньковський.

Відповідно до розробленої проф. О.Д. Павловським інструкції, упродовж закордонного відрядження 1909–1911 рр.

лаборант кафедри хірургічної патології і терапії Університету Св. Володимира М.М. Москальов мав приділити особливу увагу студюванню клінічної хірургії і патологічної анатомії у проф. Й. Орта (Берлін) та бактеріології в Інституті Пастера (Париж). З травня по жовтень 1909 року він перебував у Берліні, де слухав лекції одного із основоположників німецької хірургії А. Біра, що захоплював величезну аудиторію своїм майстерним викладом, стислим і водночас всебічним висвітленням теми та приділяв значну увагу численним іноземним слухачам¹⁷⁸. Москальов вперше ознайомився з розробленим у клініці Біра методом лікування сколіозу, був присутній на його операціях і демонстраціях патологоанатомічних препаратів. Також він займався в патологоанатомічному інституті Moabit Krankenhaus, робив хірургічні операції, зібрав колекцію 200 мікроскопічних препаратів для курсу хірургічної патології, що викладався в Університеті Св. Володимира, та опублікував результати власних досліджень у «Virchows Archiv». Працюючи в Королівській бібліотеці м. Берліна, Москальов відзначив довіру її працівників до читачів, яким видавалися цінні книжки у великій кількості під мізерну заставу. Із Берліна він вирушив у подорож Німеччиною, відвідав клініки Кіля, Геттінгена, Гіссена, Бонна, Гейдельберга, Мюнхена, Гамбурзьку лікарню (Еппендорф), хірургічні відділення лікарень в Альтоні, Кельні.

Два з половиною місяці Москальов провів у клініках швейцарських учених-хірургів Ц. Ру та Е.-Т. Кохера — лауреата Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1909). Київський учений зазначав: «Слід дивуватися енергії, бадьорості й рухливості Kocher'a, що здаються на перший погляд несумісними з його віком. Напружена увага аудиторії уже говорить про ту зацікавленість, яку викликають його лекції у слухачів»¹⁷⁹. У Цюріху Москальов відвідав клініку Р. Кронлейна, а на початку лютого 1910 року прибув до Парижа, куди з метою запозичення досвіду з'їжджалася найбільша кількість лікарів різних національностей. Він слухав лекції з мікробіології і здійснював самостійні дослідження в Інституті Пастера, відвідав збудований 1897 року на приватні пожертвування Hôpital

Вовсікаут. У лікарні на морському узбережжі Berck Plage, де весь персонал «випромінював безкорисність і любов до науки», Москальов вивчав методику лікування туберкульозу в дітей і одночасно оглядав очолюваний Ж.-Ф. Кало приватний Institut St. François — de Sales. Незважаючи на гостинність Кало, його інститут справив на київського вченого неприємне враження через комерціалізацію процесу лікування.

У Лондоні Москальов ознайомився з діяльністю трьох великих лікарень: St. Bartholomew's Hospital, St. Thomas's Hospital, London Hospital, оглянув їх лабораторії, музеї хірургічних і патолого-анатомічних препаратів. Під час перебування у Відні він відвідував хірургічні клініки та лекції відомих австрійських медиків (зокрема А. Ейзельсберга), у поліклініці А. Лоренца прослухав курс ортопедії. Побувавши в хірургічній клініці Будапешта, якою керував угорський хірург і ортопедист Ю. Доллінгер, Москальов відзначив суворе дотримання в ній правил асептики¹⁸⁰.

Упродовж закордонного відрядження 1909–1911 рр. ординатор госпітальної терапевтичної клініки Київського університету І.Б. Студзинський слухав лекції і здійснював самостійні дослідження в Інституті експериментальної фармакології професора Л.Б. Попельського у Львові. Їх результати було опубліковано на сторінках періодичних видань Російської імперії, Німеччини, Франції і представлено у вигляді рукопису докторської дисертації з медицини. Студзинський відвідував клініки у Львові та Відні, у патолого-анатомічному інституті м. Відня був присутній на розтинах і лекціях австрійського вченого, члена Віденської АН (1892) А. Вейксельбаума¹⁸¹. В Інсбруку він ознайомився з досвідом діяльності клініки внутрішніх хвороб проф. Н. Ортнера та патолого-анатомічного інституту проф. Г. Поммера. У Цюріху київський учений відвідав клініку внутрішніх хвороб проф. Г.-Л. Ейхгорста і патолого-анатомічний інститут, у Берні вдосконалював свої знання в клініці внутрішніх хвороб, де на лекціях значну частину аудиторії становили жінки, а також вивчав методику лікування зоба в бернській клініці швейцарського хірурга, лауреата Нобелівської

премії (1909) Е.-Т. Кохера. Під час перебування в Парижі Студзинський прослухав лекції з бактеріології і мікробіології у Пастерівському інституті, ознайомився з організацією роботи відділення для внутрішніх хвороб проф. Ф. Відаля в лікарні Cochin. У Лондоні він відвідав медичний факультет при лікарні Св. Фоми та відзначив належний рівень його забезпечення медичним обладнанням. Утім, особливе враження на київського медика справила розкіш заснованої В. Марсденом Онкологічної лікарні (The Cancerhospital) — її просторі та світлі приміщення, досконала вентиляція, зручні ліжка, роялі «Bluthner» і маса квітів, пожертвуваних дамами-благодійницями. Студзинський також оглянув клініки внутрішніх хвороб Страсбурга, Мюнхена, Лейпцига. Очолювану проф. Ф. Краусом клініку внутрішніх хвороб Берліна він зарахував до числа найрозкішніших у Європі. Вивчивши та порівнявши рівень викладання медицини в різних європейських університетах, найкращою київський учений визнав медичну освіту в Австро-Угорщині, найгіршою — у Швейцарії¹⁸². Недоліком британської освітньої системи він уважав надто високу плату за навчання.

Влітку 1910 року асистент акушерсько-гінекологічної клініки Київського університету Г.Г. Брюно слухав лекції і був присутній на операціях німецького вченого Е. Бумма в берлінській клініці Шаріте, вивчав досвід діяльності приватної клініки Е. Макенродта та інших медичних закладів. У Мюнхені він відвідував лекції професора А. Додерлейна, який наголошував, що Німеччина відіграла роль світового центру науки завдяки втіленню академічної свободи¹⁸³. Завершилася закордонна наукова подорож Брюно ознайомленням із поширеними в клініках Відня методами хірургічних операцій. Того ж року помічник прозектора при кафедрі оперативної хірургії А. Вакар відвідував клініки Кракова, Відня, Лозанни, Берна, Женеви. Упродовж двох місяців він був присутній на 105 хірургічних операціях¹⁸⁴.

Представниками Університету Св. Володимира на VIII Міжнародному конгресі фізіологів у Відні (27–30 вересня 1910 року) були приват-доцент фізіології О.В. Леонтович і помічник про-

зектора при тій же кафедрі Е.Е. Майдель. На конгрес з'їхалися вчені з країн Європи, Америки, а також з Японії. Доповіді виголошувалися в аудиторіях фізіологічного, анатомічного й фармакологічного інститутів Віденського університету. Робота відбувалася за трьома основними напрямками: нормальна фізіологія, патологічна фізіологія, фізіологічна хімія. На думку Майделя, недоліком організації конгресу було те, що доповіді на ньому виголошувалися 4–5 різними мовами, унаслідок чого виникали незручності навіть для тих учасників, які володіли двома іноземними мовами. Натомість він відзначив, що більшість доповідей супроводжувалася демонстраціями проєкційних малюнків і використанням кінематографії: «Ці факти вказують на те, яке міцне й почесне місце завойовує собі кінематограф у науковій лабораторії»¹⁸⁵. Оглянувши виставку фізіологічних приладів різноманітних фірм, Леонтович зауважив, що вона значно перевершила експозицію VII конгресу фізіологів у Гейдельберзі (1907)¹⁸⁶.

До Київського університету регулярно надходили повідомлення щодо міжнародних наукових форумів, зокрема, XI Міжнародного конгресу з офтальмології (2–7 квітня 1909, м. Неаполь); Міжнародного конгресу з гігієни харчових продуктів (1910, м. Брюссель)¹⁸⁷; V Міжнародного конгресу з медичної електрології і радіології під патронатом короля Іспанії Альфонса XIII (13–18 вересня 1910, м. Барселона)¹⁸⁸; IV Міжнародного конгресу з питань лікування душевно хворих (3–7 жовтня 1910, м. Берлін)¹⁸⁹; Міжнародної виставки з гігієни під патронатом короля Саксонії Фрідріха Августа I (1911, м. Дрезден)¹⁹⁰; Міжнародного протитуберкульозного конгресу, організованого за сприяння короля Італії Віктора Еммануїла III (1911, м. Рим)¹⁹¹; Конгресу з питань психології і фізіології спорту (7–11 травня 1913, м. Лозанна)¹⁹²; III Міжнародного конгресу з неврології і психіатрії (20–26 серпня 1913, м. Гент)¹⁹³; IV Міжнародного конгресу з питань шкільної гігієни під патронатом президента В. Вільсона (25–30 серпня 1913, м. Буффало, США)¹⁹⁴; IV Міжнародного конгресу з питань гігієни житла у складі відділень гігієни еміграції, колоніальної гігієни, гігієни

портів і пароплавів (31 серпня — 7 вересня 1913, м. Антверпен)¹⁹⁵.

У 1911 році на сторінках «Записок Императорского Новороссийского Университета» з'явився звіт приват-доцента кафедри акушерства Новоросійського університету В.Д. Брандта, який вивчав досвід діяльності університетських клінік і лікарень м. Берліна, слухав лекції німецьких учених, а також багато уваги приділив вивченню засад організації роботи клініки знаменитого німецького акушера Е. Бумма, дослідження якого не втратили актуальності і в наш час. Брандт високо оцінив його викладацьку майстерність: «...професор Bumm завжди веселий, усміхнений, гучно й виразно читає лекцію; його голос добре чути на горі аудиторії; свою лекцію він нерідко супроводжує анекдотами, що викликають галасливе схвалення студентів»¹⁹⁶. Побувавши у приватній клініці П.Ф. Штрассмана, одеський учений передусім відзначив її комфортабельність. Багато часу він присвятив ознайомленню з діяльністю хірургічної клініки Берлінського університету, очолюваної одним із основоположників німецької хірургії А. Біром. За спогадами Брандта, найбільш люб'язно його зустріли в акушерських і хірургічних клініках м. Бреслава. У Відні він відвідував акушерсько-гінекологічні клініки Е. Вертгейма та Ф. Шаути. Брандт визнав, що за рівнем матеріального забезпечення віденські клініки перевершували всі заклади, в яких він побував у Берліні, Бреслау, Дрездені та Празі. У музеї клініки Шаути він вивчав колекції патологоанатомічних препаратів та акушерських інструментів.

Упродовж червня-липня 1911 року ординарний професор кафедри офтальмології Харківського університету П.М. Барабашев вивчав методіку викладання цієї дисципліни в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. Учений займався у віденських клініках Ф. Діммера та одного з основоположників сучасної офтальмології Е. Фукса. Особливу увагу він приділив упровадженню в цих закладах новітніх досягнень науки й техніки — електричному освітленню таблиць для перевірки гостроти зору, фотографуванню очного дна тощо. З точки зору можливостей

для вивчення новітніх наукових досягнень у галузі офтальмології найкращими Барабашев визнав клініки Парижа. Поширену в університетах Франції методику викладання офтальмології він уважав досконалішою, ніж у Німеччині, оскільки французькі студенти, окрім теоретичних курсів, обов'язково наглядали за стаціонарними хворими та самостійно складали історії хвороб¹⁹⁷. Серед паризьких медичних закладів учений відзначив офтальмологічне відділення при створеному на кошти Ротшильдів шпиталі, де діяв найкращий у Парижі кабінет для функціональних досліджень. У Hôpital Lariboisière Барабашев ознайомився з доведеною доктором В. Мораксом до досконалості практикою використання в офтальмології кольорового макро- й мікроскопічного фото¹⁹⁸. У «Quinze-vingt» він вивчав методику хірургічного лікування катаракти, а в лікарні доктора Е. Ландольта замовив хірургічні інструменти для клініки Харківського університету. Окрім того, Барабашев ознайомився з рівнем викладання офтальмології у Берлінському університеті, відвідав факультетську клініку, клініку в Шаріте та обладнану за останнім словом науки й техніки приватну клініку Silex'a.

У 1911 році понадштатний асистент хірургічної госпітальної клініки Б.Г. Шарецький представляв Харківський університет на з'їзді німецьких хірургів у Берліні, а приват-доцент кафедри офтальмології П.П. Прокопенко — на офтальмологічному з'їзді в Гейдельберзі¹⁹⁹.

На IX міжнародний конгрес фізіологів у Гронінгені (1913) від Київського університету були відряджені помічник прозектора при кафедрі фізіології Е. Мейдель і лаборант кафедри медичної хімії А.Г. Ракочій²⁰⁰.

* * * * *

Загалом згідно з річними звітами Харківського університету, у 1900 році в закордонних відрядженнях перебували 24 особи; у 1901 — 7; у 1902 — 11; у 1903 — 11; у 1904 — 14; у 1906 — 24; у 1907 — 29; у 1908 — 31; у 1909 — 55; у 1910 — 60; у 1911 — 8; у 1912 — 53; у 1913 — 55; у 1914 — 48²⁰¹.

За річними звітами Київського університету, 1908 року закордонні відрядження під час канікул отримали 38 професорів і викладачів, а у навчальний час — 8²⁰²; 1911 року за кордон було командировано 52 особи у канікулярний час і 2 — у навчальний, зокрема в міжнародних наукових конгресах взяли участь 3 учених²⁰³; 1912 за кордоном із науковою метою перебувало 8 осіб²⁰⁴; 1913 року закордонні відрядження отримали 13 науковців²⁰⁵.

* * * * *

На початку ХХ ст. боротьба за відновлення університетської автономії в Російській імперії отримала потужний імпульс завдяки міжнародним зв'язкам учених, які впродовж своїх закордонних подорожей мали змогу безпосередньо ознайомлюватися із засадами організації науково-освітньої діяльності зарубіжних університетів і дійти переконання в тому, що саме втілення академічних свобод забезпечувало прогрес європейської науки. Повернення університетам автономії згідно з «Тимчасовими правилами про управління навчальними закладами Міністерства народної освіти» (27 серпня 1905 р.), що передбачали відновлення права професорсько-викладацької колегії обирати ректора, деканів і факультетських секретарів, набувало особливого соціально-політичного звучання в самодержавній Росії, підштовхуючи суспільство до усвідомлення необхідності демократизації політичного життя країни, запровадження громадянських свобод та конституційно-правових інститутів.

Упродовж початку ХХ ст. розширилася участь вітчизняних науковців у різноманітних міжнародних наукових форумах, що створювали сприятливі умови для безпосереднього спілкування, обміну ідеями, дискусій між делегатами з різних куточків світу. Завдяки міжнародним конгресам і з'їздам учені університетів України отримували можливість презентувати за кордоном свої наукові здобутки, ознайомлюватися з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки та сучасними розробками в галузі

методики викладання. Маючи високий рівень авторитету в наукових колах Заходу, вони були не лише активними учасниками наукових форумів, а й здійснювали роботу з їх організації, виступаючи їх ініціаторами, як наприклад, професор Харківського університету І.В. Троїцький, якому належала ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів та авторство проекту статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів. Відтак, наукові досягнення вітчизняних учених були невід'ємною складовою загальноєвропейського цивілізаційного розвитку та відігравали особливу роль у справі активізації міжнародної співпраці та культурного обміну.

¹ ЦДІАК. — Ф. 2017. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 1(зв.).

² Там само. — Спр. 383. — Арк. 1; спр. 182. — Арк. 34.

³ Там само. — Спр. 214. — Арк. 3.

⁴ Там само. — Спр. 217. — Арк. 2.

⁵ Там само. — Спр. 223. — Арк. 5; Спр. 235. — Арк. 2(зв.)–3.

⁶ Там само. — Спр. 227. — Арк. 3; спр. 228. — Арк. 3.

⁷ Там само. — Спр. 235. — Арк. 2.

⁸ Там само. — Спр. 243. — Арк. 6.

⁹ Там само. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 1.

¹⁰ Там само. — Спр. 1410. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Спр. 1411. — Арк. 1.

¹² Там само. — Спр. 829. — Арк. 1.

¹³ Там само. — Спр. 830. — Арк. 1–1(зв.).

¹⁴ Там само. — Спр. 933. — Арк. 1–1(зв.); спр. 934. — Арк. 1; спр. 935. — Арк. 1; спр. 936. — Арк. 1.

¹⁵ Там само. — Спр. 1145. — Арк. 1; спр. 1146. — Арк. 1; спр. 272. — Арк. 1.

¹⁶ Там само. — Спр. 1450. — Арк. 1.

¹⁷ Там само. — Спр. 30. — Арк. 1(зв.).

¹⁸ Там само. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1; спр. 14. — Арк. 1; спр. 22. — Арк. 1; спр. 19. — Арк. 1; спр. 21. — Арк. 1.

- ¹⁹ Там само. — Спр. 16. — Арк. 1.
- ²⁰ Державний архів Харківської області. — Ф. 667. — Оп. 286. — Спр. 151. — Арк. 1.
- ²¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 340. — Спр. 49. — Арк. 2.
- ²² Там само. — Оп. 341. — Спр. 168. — Арк. 4.
- ²³ Краківський (Ягеллонський) університет засновано в 1364 році. За правління Владислава Ягайла його було реорганізовано (1400).
- ²⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 339. — Спр. 56. — Арк. 1–2, 4, 7.
- ²⁵ Там само. — Оп. 348. — Спр. 40. — Арк. 17.
- ²⁶ Там само. — Арк. 18.
- ²⁷ Там само. — Арк. 53.
- ²⁸ Там само. — Арк. 54.
- ²⁹ Там само. — Оп. 340. — Спр. 171. — Арк. 2.
- ³⁰ Щепкин Е.Н. (1860–1920): Биобиблиографический указатель. — Од., 1998. — С. 23.
- ³¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 341. — Спр. 40. — Арк. 26.
- ³² Там само. — Арк. 31.
- ³³ Там само. — Арк. 8.
- ³⁴ Там само. — Оп. 340. — Спр. 123. — Арк. 1–16.
- ³⁵ Кулаковский Ю.А. Международный конгресс исторических наук в Риме // Университетские известия. — 1903. — № 5. — С. 3.
- ³⁶ Там само. — С. 21.
- ³⁷ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біограф. словник. — Одеса, 2000. — Т. 3. К-П. — С. 208.
- ³⁸ Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке за границу — в Женеву для участия во втором международном философском съезде // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1905. — Кн. 1. — С. 3–4.
- ³⁹ Отчёт ординарного профессора П.Э. Лейкфельда о его заграничной командировке на срок от 6 апреля по 15-ое июня 1907 года // Там само (1907). — 1908. — Кн. 3–4. — С. 35.
- ⁴⁰ Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке на шестой международный психологический съезд в Женеве // Там само. — 1910. — Кн. 1. — С. 7–8.
- ⁴¹ Лейкфельд П.Э. Отчёт о командировке в Гейдельберг на третий международный философский съезд // Там само. — 1909. — Кн. 1. — С. 26.

- ⁴² ДАК. — Ф. 16. — Оп. 343. — Спр. 128. — Арк. 2–5.
- ⁴³ Там само. — Оп. 344. — Спр. 42. — Арк. 6–6(зв.), 8.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 342. — Спр. 216. — Арк. 1–4.
- ⁴⁵ *Ирмер Г.Ю.* Отчёт о командировке в Германию // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1907. — Кн. 1. — С. 35.
- ⁴⁶ Там само. — С. 50.
- ⁴⁷ *Бродович И.* Рапорт о заграничной командировке // Там само (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 1.
- ⁴⁸ *Попруженко М.Г.* Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1908. — Т. 111. — С. 41.
- ⁴⁹ ДАОО. — Ф. 159. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 3–4.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 13. — Арк. 1(зв.)–2.
- ⁵² Там само. — Арк. 3.
- ⁵³ Там само. — Спр. 48. — Арк. 1–2(зв.).
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 42. — Арк. 1–2.
- ⁵⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 346. — Спр. 23. — Арк. 21–21(зв.).
- ⁵⁶ *Розов В.А.* Отчёт о командировке в Австрию, совершённой летними каникулами 1907 года // Университетские известия. — 1908. — № 10. — С. 2.
- ⁵⁷ *Перетц В.Н.* Отчёт о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. // Там само. — 1907. — № 12. — С. 2.
- ⁵⁸ *Його жс.* Отчёт о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 года // Там само. — 1913. — № 6. — С. 1–2.
- ⁵⁹ *Лунык И.И.* Отчёт о научной командировке в Швейцарию и Тироль на каникулярное время 1908 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1909. — Вып. 1. — С. 141.
- ⁶⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 347. — Спр. 20. — Арк. 20(зв.)
- ⁶¹ Там само. — Спр. 98. — Арк. 8(зв.).
- ⁶² Там само. — Оп. 348, спр. 115. — Арк. 1, 7.
- ⁶³ Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Од., 2000. — Т. 3. К-П. — С. 388.
- ⁶⁴ *Кульбакин С.М.* Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1911. — Кн. 1. — С. 1.

⁶⁵ Черноусов Е.А. Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–2.

⁶⁶ Бузескул В.П. Отчёт о командировке за границу и в Новгород (на Археологический съезд) // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–2.

⁶⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 350. — Спр. 40. — Арк. 72, 74.

⁶⁸ Там само. — Арк. 144, 145.

⁶⁹ Там само. — Оп. 349. — Спр. 26. — Арк. 3.

⁷⁰ Якубанис Г.И. Отчёт о заграничной командировке: ноябрь 1910 года — декабрь 1912 года // Университетские известия. — 1914. — № 1. — С. 8.

⁷¹ Там само. — С. 14.

⁷² Там само. — С. 24.

⁷³ ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 1100. — Арк. 56.

⁷⁴ Там само. — Арк. 57.

⁷⁵ Там само. — Арк. 54.

⁷⁶ Гольдин Н.С. Отчёт о заграничной командировке в 1912 году // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1913. — Кн. 3. — С. 1–3.

⁷⁷ Драй М.А. Отчёт о поездке за границу // Университетские известия. — 1914. — № 9. — С. 1.

⁷⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 352. — Спр. 80. — Арк. 2.

⁷⁹ Ардашев П. Третий международный конгресс историков в Лондоне // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1913. — № 9. — С. 3.

⁸⁰ Ардашев П. Третий международный конгресс историков в Лондоне (окончание) // Там само. — 1913. — № 10. — С. 67.

⁸¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 339. — Спр. 30. — Арк. 156, 161.

⁸² Там само. — Оп. 341. — Спр. 101. — Арк. 1, 4.

⁸³ Там само. — Спр. 67. — Арк. 1, 4.

⁸⁴ Там само. — Оп. 342. — Спр. 30. — Арк. 47, 51.

⁸⁵ Анцыферов А. Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. // Записки Императорского Харьковского университета (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 114.

⁸⁶ ЦДАК. — Ф. 2019. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.

⁸⁷ Там само. — Спр. 141. — Арк. 1.

⁸⁸ *Попов Б.* Рапорт о командировке на съезд чешских юристов // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1905. — Кн. 1. — С. 18.

⁸⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 342. — Спр. 80. — Арк. 5–5(зв.), 7–7(зв.).

⁹⁰ Там само. — Спр. 183. — Арк. 1–3.

⁹¹ Там само. — Оп. 343. — Спр. 168. — Арк. 1.

⁹² Там само. — Оп. 344. — Спр. 42. — Арк. 96, 97, 98, 102, 104.

⁹³ Там само. — Оп. 343. — Спр. 163. — Арк. 1, 7.

⁹⁴ *Билимович Ал.* Отчёт за первый год заграничной командировки // Университетские известия. — 1906. — № 10. — С. 13.

⁹⁵ Там само. — С. 40–41.

⁹⁶ *Жилин А.А.* Отчёт юридическому факультету о командировке на летний семестр в заграничные университеты // Там само. — 1908. — № 1. — С. 3.

⁹⁷ Там само. — С. 15.

⁹⁸ *Гордон В.* Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке) // Записки Императорского Харьковского университета. — 1909. — Кн. 4. — С. 2.

⁹⁹ Там само. — С. 11–12.

¹⁰⁰ *Воблый К.Г.* Отчёт о заграничной командировке с 20 декабря 1909 по 20 августа 1910 г. // Университетские известия. — 1911. — № 1. — С. 1–2.

¹⁰¹ Там само. — С. 7–8.

¹⁰² Там само. — С. 11.

¹⁰³ Там само. — С. 14.

¹⁰⁴ *Казанский П.Е.* Славянский съезд в Софии // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1911. — Вып. 4. — С. 13.

¹⁰⁵ Там само. — С. 24.

¹⁰⁶ Там само. — С. 46.

¹⁰⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 348. — Спр. 40. — С. 36, 38, 43–44.

¹⁰⁸ Там само. — Оп. 349. — Спр. 26. — Арк. 12–14.

¹⁰⁹ *Киселёв А.Д.* Отчёт о командировке за границу на лето 1913 г. // Записки Императорского Харьковского Университета (1913). — 1914. — Кн. 4. — С. 2.

¹¹⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 340. — Спр. 94. — Арк. 1–2.

¹¹¹ Там само. — Оп. 341. — Спр. 65. — Арк. 1–3.

- ¹¹² Там само. — Оп. 344. — Спр. 91. — Арк. 1–4.
- ¹¹³ Там само. — Оп. 348. — Спр. 40. — Арк. 1.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 2(зв.)–5(зв.).
- ¹¹⁵ Там само. — Арк. 55.
- ¹¹⁶ Там само. — Оп. 465. — Спр. 5981. — Арк. 26–26(зв.).
- ¹¹⁷ Там само. — Спр. 378. — Арк. 3.
- ¹¹⁸ Там само. — Арк. 1–2.
- ¹¹⁹ *Коротнев А.А.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1901–1902 годы // Университетские известия. — 1904. — № 1. — С. 20–21.
- ¹²⁰ *Його ж.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1903–1904 годы // Там само. — 1906. — № 3. — С. 23.
- ¹²¹ *Його ж.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1905–1906 годы // Там само. — 1907. — № 12. — С. 43.
- ¹²² Там само. — С. 42.
- ¹²³ *Його ж.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1907–1908 годы // Там само. — 1910. — № 2. — С. 31–32.
- ¹²⁴ *Його ж.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1909–1910 годы // Там само. — 1912. — № 2. — С. 45–49.
- ¹²⁵ *Його ж.* Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1907–1908 годы // Там само. — 1910. — № 2. — С. 32–33.
- ¹²⁶ *Струве Л.О.* Краткий отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1902. — Кн. 1. — С. 14–15.
- ¹²⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 339. — Спр. 80. — Арк. 1–4.
- ¹²⁸ *Белоусов Н.* Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года // Записки Императорского Харьковского университета. — 1904. — Кн. 3. — С. 12.
- ¹²⁹ *Пшеборский А.П.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1906. — Кн. 1. — С. 27.
- ¹³⁰ *Пфейффер Г.* Отчёт о летних заграничных командировках 1904 и 1905 г.г. // Университетские известия. — 1907. — № 5. — С. 2.
- ¹³¹ Там само. — С. 10.
- ¹³² Отчёт о командировке в С.-Петербург для участия в заседании Комиссии по исследованию Солнца при Императорской Академии Наук и.д. экстраординарного профессора Е.А. Роговского // Записки Императорского Харьковского Университета. 1905 г. — 1906. — Кн. 2. — С. 4.

¹³³ *Евдокимов Н.Н.* Отчёт о заграничной командировке // Там само (1905). — 1906. — Кн. 2. — С. 18.

¹³⁴ *Його ж.* В физико-математический факультет Императорского Харьковского университета // Там само. — 1909. — Кн. 3. — С. 4.

¹³⁵ *Набоких А.И.* (1874-1920). Библиографический указатель. — Од., 1977. — С. 6.

¹³⁶ Отчёт о заграничной командировке в Гейдельберг для присутствования на 7-м физиологическом съезде (13–16 авг. н.ст.) и д. э.-о. проф. Н. Белоусова // Записки Императорского Харьковского Университета. 1907 г. — 1908. — Кн. 3–4. — С. 63.

¹³⁷ Там само. — С. 69.

¹³⁸ *Синцов Д.* Отчёт о командировке на годичный съезд Немецкого Математического Союза (Deutsche Mathematiker Vereinigung) 15–21 Сентября 1907 г. // Там само. 1907 г. — 1908. — Кн. 3–4. — С. 6.

¹³⁹ Там само. — С. 11.

¹⁴⁰ *Салтыков Н.* Отчёт о заграничной командировке на IV математический конгресс // Там само. — 1909. — Кн. 1. — С. 45.

¹⁴¹ *Белянкин И.И.* Отчёт о поездке на четвёртый международный конгресс математиков в Риме // Университетские известия. — 1908. — № 11. — С. 6.

¹⁴² Там само. — С. 10.

¹⁴³ *Пфейффер Г.* Отчёт о поездке на IV международный конгресс математиков в Риме // Там само. — 1909. — № 3. — С. 2.

¹⁴⁴ *Тимофеев Г.Е.* Отчёт физико-математическому факультету Харьковского университета о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1909. — Кн. 1. — С. 49.

¹⁴⁵ *Лебединский Я.Н.* Отчёт о заграничной командировке с учёной целью в течение летних каникул 1908 года // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1909. — Вып. 1. — С. 146.

¹⁴⁶ *Валяшко Н.А.* Отчёт о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1912. — Кн. 1. — С. 8.

¹⁴⁷ *Григорович-Березовский Н.А.* Отчёт о заграничной командировке летом 1909 года // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1911. — Вып. 4. — С. 93.

¹⁴⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 348. — Спр. 17. — Арк. 1–4.

¹⁴⁹ Белоусов Н.Ф. Отчёт о заграничной командировке на VIII международный физиологический конгресс в Вене в сентябре 1910 года // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1911. — Кн. 2. — С. 2.

¹⁵⁰ Арнольди В.М. Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1912. — Кн. 2. — С. 1.

¹⁵¹ Там само. — С. 6.

¹⁵² Лигнау Н.Г. Отчёт о научной командировке за границу летом 1910 года // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1911. — Вып. 4. — С. 94.

¹⁵³ Петренко Г.И. Отчёт о заграничной командировке во время летних каникул 1912 года // Записки Императорского Харьковского Университета (1913). — 1914. — Кн. 4. — С. 11.

¹⁵⁴ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 5.

¹⁵⁵ Белоусов Н.Ф. Отчёт о поездке на IX Международный Конгресс физиологов в Гронингене 2–5 сентября н.с. 1913 г. // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 34.

¹⁵⁶ Федоровский А.С. Отчёт о заграничной командировке летом 1914 г. // Там само (1914). — 1915. — Кн. 4. — С. 12.

¹⁵⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 5929. — Арк. 17(зв.)

¹⁵⁸ Валяшко Н.А. Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1902. — Кн. 1. — С. 9.

¹⁵⁹ Левковский А.М. Отчёт о заграничной командировке // Там само (1904). — 1905. — Кн. 4. — С. 5.

¹⁶⁰ Там само. — С. 11.

¹⁶¹ Репрев А. Отчёт о заграничной командировке летом // Там само. — 1904. — Кн. 3. — С. 7.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 339. — Спр. 40. — Арк. 33.

¹⁶⁵ Там само. — Арк. 46, 51.

¹⁶⁶ Там само. — Оп. 342. — Спр. 52. — Арк. 7.

¹⁶⁷ Там само. — Оп. 346. — Спр. 40. — Арк. 15.

¹⁶⁸ Там само. — Спр. 11. — Арк. 6, 7.

¹⁶⁹ Там само. — Оп. 347. — Спр. 126. — Арк. 4.

- ¹⁷⁰ ЦДІАК. — Ф. 2051. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1.
- ¹⁷¹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 2–3(зв.).
- ¹⁷² *Стадницький Н.Г.* К отчёту о заграничной командировке 1905 и 1906 гг. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1908. — Т. 111. — С. 613.
- ¹⁷³ *Коришун С.В.* Отчёт о заграничной командировке с 1 апреля 1906 г. По 1 апреля 1908 г. // Записки Императорского Харьковского Университета — 1909. — Кн. 3. — С. 4.
- ¹⁷⁴ Там само. — С. 10.
- ¹⁷⁵ *Троицкий И.В.* Доклад 1-му Международному Съезду детских врачей в Париже // Там само. — 1913. — Кн. 2. — С. 21.
- ¹⁷⁶ *Соловьёв Ф.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1910. — Кн. 4. — С. 28.
- ¹⁷⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 346. — Спр. 154. — Арк. 1–11; оп. 465. — Спр. 5927. — Арк. 37.
- ¹⁷⁸ *Москалёв М.Н.* Отчёт о заграничной командировке для изучения хирургии с 1 апреля 1909 по 1 апреля 1911 года // Университетские известия. — 1912. — № 7. — С. 3.
- ¹⁷⁹ Там само. — С. 24.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. 45.
- ¹⁸¹ *Студзинский И.Б.* Отчёт о заграничной командировке с научной целью с 1 февраля 1909 года по 1 августа 1911 года // Там само. — 1914. — № 2. — С. 19, 25–26.
- ¹⁸² Там само. — С. 47–49.
- ¹⁸³ *Брюно Г.Г.* Отчёт о заграничной командировке с научной целью летом 1910 г. // Там само. — 1911. — № 6. — С. 8.
- ¹⁸⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 349. — Спр. 41. — Арк. 110–111.
- ¹⁸⁵ *Майдель Э.Э.* Отчёт по командировке на VIII-й международный конгресс физиологов в Вене // Университетские известия. — 1911. — № 7. — С. 10.
- ¹⁸⁶ *Леонтович А.В.* Отчёт по командировке на VIII международный конгресс физиологов в Вене (27–30 сентября нового стиля 1910 года // Там само. — 1911. — № 7. — С. 3.
- ¹⁸⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 5981. — Арк. 19.
- ¹⁸⁸ Там само. — Арк. 20–21.
- ¹⁸⁹ Там само. — Арк. 23.
- ¹⁹⁰ Там само. — Оп. 349. — Спр. 79. — Арк. 1–1(зв.).

- ¹⁹¹ Там само. — Оп. 465. — Спр. 5981. — Арк. 33.
- ¹⁹² Там само. — Спр. 6052. — Арк. 23–25.
- ¹⁹³ Там само. — Арк. 20–21.
- ¹⁹⁴ Там само. — Арк. 18–19.
- ¹⁹⁵ Там само. — Спр. 6052. — Арк. 10–11.
- ¹⁹⁶ *Брандт В.Д.* Отчёт о научной заграничной командировке // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1911. — Вып. 4. — С. 58.
- ¹⁹⁷ *Барабашев П.Н.* Из летней заграничной командировки (июнь–июль 1911 года) // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1912. — Кн. 1. — С. 29.
- ¹⁹⁸ Там само. — С. 28.
- ¹⁹⁹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год // Там само. — 1912. — Кн. 3. — С. 4–5.
- ²⁰⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 6052. — Арк. 28.
- ²⁰¹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1900 год // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1901. — Кн. 2. — С. 20; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1901 год // Там само. — 1902. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1902 год // Там само. — 1903. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1903 год // Там само. — 1904. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год // Там само (1905). — 1906. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год // Там само (1907). — 1908. — Кн. 3–4. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1907 год // Там само. — 1908. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1908 год // Там само. — 1909. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1909 год // Там само. — 1910. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1910 год // Там само. — 1911. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год // Там само. — 1912. — Кн. 3. — С. 4–6; Отчёт о

состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1912 год // Там само. — 1913. — Кн. 1. — С. 4, 5; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 год // Там само. — 1915. — Кн. 1. — С. 5–6.

²⁰² Отчёт о состоянии и деятельности Киевского Императорского Университета Св. Владимира за 1908 год. — К., 1913. — С. 44–45.

²⁰³ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1911 год. — К., 1912. — С. 56–57.

²⁰⁴ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира за 1912 год. — К., 1913. — С. 10–11.

²⁰⁵ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Университета Св. Владимира в 1913 году. — К., 1915. — С. 79.

ВИСНОВКИ

Позначені освітньою реформою 60-ті рр. XIX ст. стали часом подолання відокремлення університетів Російської імперії від світової, передусім західноєвропейської, науки, що відкрило перед вітчизняними вченими широкі перспективи ознайомлення з новітніми науковими відкриттями, слухання лекцій у найпрестижніших університетах світу, залучення до науково-дослідної роботи в зарубіжних лабораторіях, участі в міжнародних наукових форумах, придбання обладнання та наукової літератури. Удосконалюючи свою освіту за кордоном, вітчизняні науковці водночас активно прилучалися до громадсько-політичного життя Заходу. У контексті реформування судочинства Російської імперії, зокрема запровадження суду присяжних, змагальності й гласності судового процесу, зростала потреба запозичення європейського досвіду розвитку судової системи. Упродовж своїх закордонних відряджень представники суспільствознавчих наук вивчали європейські традиції державотворення, ознайомлювалися з місцевими виборчими системами, принципами організації і діяльності органів державної влади, відвідували судові засідання й парламентські сесії.

Палітра міжнародної співпраці університетів України останньої третини XIX ст., незважаючи на запровадження статуту 1884 року, що обмежував їх автономію, вирізнялася розмаїттям форм і передусім — закордонними відрядженнями, упродовж яких вітчизняні вчені вивчали культури зарубіжних народів, фонди бібліотек, музеїв, архівів, брали участь у міжнародних наукових з'їздах і конгресах, всесвітніх виставках, а також наукових розробках, що здійснювалися в провідних науково-освітніх закладах Європи. На тлі індустріалізації, загострення

економічного, колоніального, військово-політичного суперництва провідних держав світу, зародження процесів глобалізації і стрімкого науково-технічного розвитку міжнародна співпраця університетів України була невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного поступу.

Успішно розвиваючи міжнародні зв'язки у царині фізико-математичних наук, хімії, біології, медицини, історії, філології, філософії, права, політичної економії, вітчизняні вчені безпосередньо спілкувалися зі світилами світової науки — природознавцями М. фон Петтенкофером, К.-Т.-В. Вейерштрассом, Е.-Г. Дюбуа-Реймоном, гуманітаріями Т. Моммзенем, Г. Фойгтом, Г. Вуттке, Г. Вайцом, М. Гатталою, А.-Н. Рамбо, Ф.-П.-Г. Гізо та багатьма іншими. Спектр їхньої міжнародної співпраці охоплював найавторитетніші європейські університети — Берлінський, Бернський, Бреславльський, Будапештський, Віденський, Гейдельберзький, Генуезький, Геттінгенський, Ерлангенський, Лейпцизький, Мюнхенський, Неаполітанський, Паризький (Сорбонну), Пізанський, Празький (Карловий), Римський, Страсбурзький, Туринський, Тюбінгенський, Цюріхський...

Вивчаючи методику, теоретичні засади організації навчального процесу й науково-дослідної роботи в найпрестижніших вищих навчальних закладах Європи, учені університетів України критично їх осмислювали, аналізували й порівнювали. Особливе значення для них мало вивчення європейських педагогічних традицій і методів викладання, зорієнтованих на заохочення критичного мислення й особистої ініціативи. Закордонні наукові відрядження відкривали перед вітчизняними вченими можливість безпосередньо спостерігати за перебігом європейського суспільно-політичного життя останньої третини XIX ст., позначеного поширенням політичних режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням значення представницьких органів влади, становленням громадянського суспільства.

Визнання внеску Харківського, Київського й Новоросійського університетів у скарбницю європейської культури вияв-

лялося у вшануванні їх ювілейних дат, наданні вітчизняним ученим престижних нагород і почесних звань, публікації їхніх праць і позитивних рецензій на них за кордоном. Широкий діапазон міжнародних зв'язків університетів України забезпечував поступальний розвиток їх науково-освітньої діяльності, гармонійно доповнюючи європейську культуру, осяяну ідеями академічних свобод, вільного розвитку університетського викладання й наукових досліджень.

Упродовж кінця XIX — початку XX ст. заснована професором зоології Університету Св. Володимира О.О. Коротневим в околицях Ніцци Віллафранкська зоологічна станція (1886) здобула славу всесвітньо відомого науково-дослідного й освітнього центру, де здійснювали наукові відкриття світила тогочасної науки та одночасно відбувалося професійне становлення вчених-початківців з усього світу. Провідні наукові установи Європи й Північної Америки прагнули придбати виготовлені на станції зоологічні колекції, що незмінно здобували високі оцінки на міжнародних виставках і наукових форумах. Атмосфера корпоративної солідарності й міжнародної єдності, що панувала на Віллафранкській зоологічній станції, найяскравіше відображена в письмових подяках у її лабораторній книзі від учених з Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Австро-Угорщини, США та інших країн.

Одним із найяскравіших прикладів затребуваності потенціалу вітчизняних учених у Західній Європі та найвищих проявів успішного втілення ними грандіозних науково-дослідних проєктів, реалізації міжнародної співпраці є творча біографія І.І. Мечникова — професора Новоросійського університету, лауреата Нобелівської премії (1908), ученого, який своїми дослідженнями заклав підвалини розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Зазнавши утисків у Російській імперії, Мечников 1887 року виїхав до Франції та очолив лабораторію в Інституті Пастера. Сам учений наголошував, що тільки в Парижі здійснилася його наукова мета поза будь-якою політичною діяльністю.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. міжнародна науково-освітня співпраця набирала обертів, забезпечуючи світове

лідерство європейської науки, незважаючи на загострення напруженості в міжнародних відносинах, наростання шовіністичних настроїв, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні блоки, що призвело до розв'язання Першої світової війни. В означений період часу університети України зробили вагомий внесок у розвиток загальноєвропейської науково-освітньої співпраці, збереження єдності європейського наукового простору та інтеграцію до нього Російської імперії.

Вітчизняні вчені виявляли солідарність із європейськими народами в найтяжчі періоди їхньої історії, зокрема, надаючи медичну допомогу постраждалим під час австро-пруської війни (1866), франко-пруської війни (1870–1871), підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів проти османського панування. Вони успішно розвивали співпрацю і з ученими держав-союзниць Росії, і з представниками країн Троїстого союзу — Німеччини, Австро-Угорщини, Італії. Навіть у переддень Першої світової війни невід'ємною складовою маршрутів закордонних наукових подорожей вітчизняних учених залишалася Німеччина.

Вельми промовистими є слова письмового привітання, з яким професорсько-викладацька колегія Харківського університету звернулася до колективу Лейпцизького університету з нагоди його 500-літнього ювілею (1909): «З почуттям глибокої вдячності Харківські професори, як звичайно й інші, зазначають у *circula vitae* імена своїх Лейпцизьких учителів — тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати та викладати, набували й набувають знання»¹. Саме завдяки стажуванням у провідних європейських, і передусім німецьких, наукових центрах вітчизняні вчені успішно долали проблеми, пов'язані із недостатнім фінансування науки в Російській імперії, особливо в провінції, отримуючи можливість удосконалювати свій фаховий рівень і здійснювати власні дослідження, використовуючи матеріально-технічну базу зарубіжних науково-освітніх установ.

Потужним каналом обміну науковими здобутками була кореспонденція, яку харківські, київські та одеські вчені під-

тримували із зарубіжними громадсько-культурними діячами. Свідченням високого авторитету вітчизняної науки за кордоном стали звернення з пропозиціями щодо налагодження книгообміну з боку європейських і північноамериканських учених, для яких становив інтерес доробок їхніх східноєвропейських колег.

На початку ХХ ст. визначальною ознакою європейської науки стало поглиблення інтеграційних процесів, пов'язаних із об'єктивною потребою об'єднання зусиль різних націй задля підвищення рівня життя населення, розв'язання спільних проблем: боротьби проти стихійних лих, подолання тяжких хвороб, епідемій інфекційних захворювань тощо. Бурхливий науково-технічний прогрес зумовив необхідність запровадження єдиних вимірювальних стандартів і наукової термінології, здійснення координації досліджень, а отже, створення міжнародних наукових організацій, скликання конгресів і з'їздів, перед учасниками яких відкривалася перспектива розширення творчих обріїв, ознайомлення з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки, популяризації власного наукового доробку.

Значення міжнародних форумів не обмежувалося суто науковою сферою, оскільки вони являли собою грандіозні культурні акції, до яких прилучалася широка громадськість — політичні й громадсько-культурні діячі, а також короновані особи. Їх невід'ємною складовою були урочисті прийоми та широкі екскурсійні програми, що сприяли популяризації культурно-історичної спадщини й ціннісних орієнтирів європейців, активізації їх духовної взаємодії та взаємозближення, незважаючи на соціальні бар'єри, національні й держані кордони.

Свідченням високої оцінки здобутків вітчизняних учених у контексті наукового поступу Європи стало зростання кількості запрошень до участі у престижних міжнародних наукових форумах і святкуваннях ювілейних дат. Подорожуючи Німеччиною, Францією, Австро-Угорщиною, Італією, Великою Британією, Бельгією, Швейцарією та іншими країнами, науковці університетів України отримували можливість налагоджувати зв'язки із найвидатнішими представниками світової науки,

брати участь у міжнародних конгресах, з'їздах, урочистих заходах з нагоди пам'ятних дат європейської історії, публікувати свої праці, безпосередньо вивчати історико-культурні пам'ятки. Піднесенню авторитету Російської імперії у європейському науковому співтоваристві сприяла активна участь учених університетів України в організації і проведенні Все-світніх виставок, де їхні наукові винаходи викликали значний інтерес наукової громадськості. Зрештою завдяки міжнародним форумам загальноєвропейського резонансу набували проблеми розвитку української культури в межах Російської імперії. Так, М.П. Драгоманов публічно засудив сумнозвісний Емський акт (1876) на I Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі (1878); галицькі вчені бойкотували XI Археологічний з'їзд (Київ, 1899) на знак протесту проти заборони виголошувати на ньому доповіді українською мовою; на Слов'янському з'їзді в Софії (1910) один із засновників одеської «Просвіти» І.М. Луценко офіційно вийшов з російської делегації, оскільки, на його думку, її очолювали «вороги української самостійності й інсинуатори українського руху».

Упродовж закордонних відряджень вітчизняні вчені не лише студіювали зарубіжний досвід освітньої і науково-дослідної діяльності, а й засвоювали принципи загальноєвропейської університетської культури, що ґрунтувалася на засадах толерантності, демократизму, академічних і громадянських свобод. Окрім наукового значення, закордонні стажування представників професорсько-викладацької корпорації університетів України виконували важливу суспільно-політичну функцію, оскільки завдяки їм на терени Російської імперії привносилися європейські цінності, ліберальні ідеї, і зокрема, концепція громадянського суспільства. Відтак, у суспільній свідомості утверджувалася впевненість у нагальній потребі здійснення докорінних перетворень на державному рівні, а уявлення щодо шляхів їх реалізації формувалися під впливом порівняльного аналізу державно-правових систем зарубіжних країн.

Особливе значення мало вивчення європейських традицій парламентаризму, паростки якого в Російській імперії з'явилися

із скликанням Державної Думи та розвивалися на ґрунті накопиченого за кордоном історичного досвіду. Зокрема, доцент Університету Св. Володимира І.Т. Тарасов, який подорожував Європою впродовж 1877–1878 років, мав змогу прослухати в рейхстазі промову першого канцлера Німецької імперії О. фон Бісмарка. 1892 року професор В.Б. Антонович відвідав Белград, де він вперше в житті побачив засідання парламенту, скупщини, та познайомився з її депутатами й віце-президентом. За діяльністю вищих органів влади західноєвропейських країн пильно стежив учень І.В. Лучицького, вихованець Київського університету В.К. Піскорський, який приділив значну увагу аналізу засад організації законодавчого процесу в парламенті Франції і дійшов висновку про необхідність його докорінного реформування, наголошуючи у листі від 1910 року, що французькі депутати були не виразниками загальнонародних інтересів, а «рабами виборчих концернів, нікчемною купкою людей»². Багато часу вчені університетів Наддніпрянської України приділяли ознайомленню з досвідом парламентаризму Австро-Угорщини, до складу якої входили етнічні українські землі.

Загалом вітчизняні науковці надавали великого значення вивченню таких важливих явищ європейського громадсько-політичного життя, як утвердження демократичних цінностей, зростання кількості партій і громадських організацій, посилення ролі жіноцтва, розширення виборчих прав громадян, соціальні реформи. Слід наголосити, що відвідуючи провідні європейські університети, вони здійснювали критичний аналіз засад організації їх науково-освітньої діяльності, акцентуючи увагу на недоліках, робили свій унікальний внесок у збереження й розвиток наукових традицій, примноження культурного спадку Європи.

Однією із найяскравіших сторінок історії міжслов'янських зв'язків другої половини XIX — початку XX ст. став внесок учених Харківського, Київського й Новоросійського університетів у зміцнення національно-культурної єдності слов'янських народів, збагачення духовної спадщини слов'янства. Національне відродження слов'янських народів, виплекане на

грунті ідеології Великої французької революції (1789) та Романтизму, супроводжувалося поглибленням інтересу до вивчення історії, фольклору, етнографії, національних мов і літератур, зростанням національної самосвідомості слов'янських народів, зрештою — розквітом науки, освіти, мистецтва і багатовікових традицій міжслов'янських зв'язків.

На теренах України ідеї загальнослов'янської єдності мали глибоке коріння, вони втілювалися в діяльності декабристської організації «Товариство об'єднаних слов'ян», Кирило-Мефодіївського братства, творчості вітчизняних громадсько-культурних діячів. М.П. Драгоманов у праці «До чого доводувались?» (Женева, 1878), що швидко здобула популярність і перевидавалася в Петербурзі (1878) й Парижі (1906), закликав до створення загальнослов'янської радикальної партії на засадах єдності православних і католиків, урегулювання територіальних проблем у відносинах поляків і русинів (українців), чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар та налагодження співпраці з аналогічними партіями сусідніх неслов'янських народів — румунів, греків, албанців, італійців, німців, угорців³.

Під час відряджень до країн Центральної Європи та Балкан вітчизняні вчені вдосконалювали свій фаховий рівень, здійснювали науково-пошукову роботу в архівах і бібліотеках, вивчали культури слов'янських народів, брали участь у міжнародних наукових форумах, а повернувшись на Батьківщину, підтримували зв'язки із зарубіжними колегами за допомогою листування, обмінюючись з ними думками й творчими задумами, науковою і художньою літературою. Багато уваги вони приділяли ознайомленню із діяльністю слов'янських Матиць, спрямованою на розвиток слов'янських мов і літератур, книгодрукування, освіти, славістичних досліджень та організацію культурних заходів задля популяризації слов'янських духовних надбань. Міжслов'янські зв'язки викладачів університетів України не обмежувалися науково-освітньою співпрацею, вони виявлялися також у підтримці слов'янських закладів культури, наданні матеріальної допомоги західним і південним слов'янам.

Важливе значення мали подорожі вчених з Наддніпрянської України українськими землями, що входили до складу Австро-

Угорщини, оскільки вони відкривали можливість безпосередньо ознайомлюватися з рівнем викладання української мови у Львівському університеті, діяльністю Галицького крайового сейму, правовим становищем західних українців... А відтак формувалося підґрунтя для національно-культурної консолідації українства, розділеного між Російською та Австро-Угорською державами.

Загалом упродовж другої половини XIX — початку XX ст. міжнародна наукова співпраця, активними учасниками якої були вітчизняні вчені, виконувала важливу інтегративну функцію в контексті збереження культурно-цивілізаційної єдності Європи всупереч активізації економічного й колоніального суперництва, змаганням між європейськими державами за світове лідерство, наростанню гонки озброєнь. Отже, наукові здобутки представників професорсько-викладацької колегії Харківського, Київського й Новоросійського університетів, упевнено долаючи міждержавні кордони, перетворювалися на вагому ланку міжнародних культурних зв'язків, з яких викристалізовувалася духовна єдність Європи — фундамент її багатогранної цивілізації.

¹ Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке) // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1909. — Кн. 4. — С. 2.

² Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. — К., 1997. — С. 273.

³ Драгоманов М.П. До чого доводились? // Собрание политических сочинений. — Париж, 1906. — Т. 2. — С. 118.

ДОДАТКИ

№ 1

1860 р. — Зі звіту К.Ф. Кесслера¹ про участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у м. Кенігсберзі

По статутам общества немецких естествоиспытателей и врачей, составленным ещё в 1822 году, главная цель общества состоит в том, чтобы дать возможность естествоиспытателям и врачам Германии лично между собою знакомиться. Происходившие с тех пор ежегодные съезды членов общества вполне оправдали возложенные на них надежды: учёные по различным отраслям естествознания и медицины во время съездов входили в личный обмен мыслей и наблюдений, взаимно друг друга поощряли к производству новых исследований и опытов, вступали в соглашение между собою касательно издания журналов и разных сборных сочинений. Вообще можно сказать, что периодические собрания немецких естествоиспытателей и врачей имели весьма важное влияние на быстрое и блистательное развитие в Германии, в течение трёх последних десятилетий, естественных и медицинских наук. Кроме того в собраниях этих почти впервые выразилась и, в некотором отношении, осуществилась мысль об единстве Германии. Очень понятно после того, что общество естествоиспытателей и врачей успело приобрести огромную популярность во всей Германии и продолжает ею пользоваться, несмотря на то, что в настоящее время, когда Германия покрылась густою сетью железных дорог и чрезвычайно облегчены средства к личному сближению между собою людей, работающих на одном и том же научном поприще, потребность в обществе сделалась менее ощутительною.

В недавнее время были конечно сделаны попытки, с одной стороны, чтобы разделить общее собрание всех немецких естествоиспытателей и врачей на несколько частных собраний, по отдельным отраслям естествознания, с другой стороны, чтобы заменить его собранием представителей положительных наук всех наций, но до сих пор попытки эти остались безуспешными.

В заключение не могу не высказать моего убеждения в том, что собрания естествоиспытателей и врачей, подобные германским, могли бы принести величайшую пользу также у нас в России. Почти совершенная изолированность, в которой находятся у нас учёные, в особенности в провинциях, по необходимости оказывает пагубное влияние на их деятельность. Невыразимо грустно для естествоиспытателя-специалиста не иметь возможности изустного размена мыслей с другим специалистом, никогда не слышать слов одобрения и поощрения своим занятиям от людей, умеющих сделать им полную оценку; надобно ему иметь великую энергию, чтобы в таком одиночестве не впасть в апатию, а сохранить свежесть духа и охоту работать. [...]

Кесслер К.Ф. Краткий отчёт о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 году в Кенигсберге // Университетские известия. — 1861. — № 9. — С. 121–141.

№ 2

1869 р. — 3 подорожніх нотаток Ф.А. Струве²

Главною целью предпринятого мною в прошедшем году, с разрешения совета Императорского Новороссийского Университета, путешествия в Афины, Рим, Париж и Германию на четыре месяца с 1-го июня — 1-е октября было установление учёных сношений с представителями археологии за границею, чтобы посредством их удобнее и многостороннее эксплуатировать сокровища древнегреческой цивилизации на северной окраине Понта — задача ближе всего лежащая на учёных

новооткрытого в Одессе университета. С этою главною целью соединялись другие второстепенные, а именно заказы разных предметов для университетского Музея древностей и изящных искусств и Минц-кабинета, заведывание которыми, или лучше сказать основание которых, поручено было мне, по неимению профессора теории и истории искусств. До этого времени при Ришельевском Лицее существовала только весьма недостаточная коллекция понтийских, и в особенности ольвийских, и русских монет, и то большею частью состоящая из плохих экземпляров. Кроме того побудило меня войти с представлением о разрешении мне поездки в Афины и то соображение, что за связию религиозною и династическою между Россиею и Грециею должна последовать и научная связь, с тех пор как в России открылся на берегу Чёрного моря первый университет. Соглашаясь с этими побуждениями, высказанными в донесении моём в историко-филологический факультет от 1-го декабря 1867 года, совет в заседании своём от 17-го января 1868 года единогласно решил дать мне лестное поручение принести Афинскому университету дружеский привет со стороны Новороссийского, передавая при этом экземпляр вышедшего тогда в свет первого тома университетских «Записок». [...]

Струве Ф. Путевые заметки. Отчёт о командировке в Афины, Рим, Париж и Германию с 1 июня — 1 октября 1868 г. // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1869. — Т. 3. — Вып. 2–6. — С. 465–466.

№ 3

**1870 р. — Зі справи Ради Університету Св. Володимира
щодо відрядження молодих людей за кордон за рахунок
міністерства народної освіти з метою приготування
до професорського звання**

№ 1011

Министерство

Народного Просвещения

Попечителя

Киевского Учебного Округа

Канцелярия

Стол 1-й

17 сентября 1870 г.

№ 7769

г. Киев.

В Совет Университета
Св. Владимира.

По случаю возвращения из-за границы некоторых из профессорских стипендиатов Министерства Народного Просвещения, за окончанием срока командировки их, представляется возможным производившуюся им из сметной суммы Министерства стипендию назначить в 1871-м году другим, по избранию Университетских Советов, лицам для приготовления их к Профессорскому или преподавательскому званиям.

Вследствие сего Г. Управляющий Министерством Народного Просвещения, от 5-го сего Сентября за № 8496-м, просит меня представить Министерству, по возможности в непродолжительном времени, о тех молодых учёных, которые на основании избрания Совета Императорского Университета Св. Владимира и Высочайше одобренных 27-го Марта 1867 года правил, постановленных Советом Министра Народного Просвещения для отправления за границу с целью приготовления к профессорскому званию, будут признаны достойными командирования в 1871-м году за границу или к оставлению при Университете для приготовления к учительским должностям, на счёт средств

Министерства Народного Просвещения, назначенных по смете на приготовление Профессоров и учителей.

Но при сем принимая во внимание, что большинство кафедр состоят вакантными по Факультетам Юридическому и Историко-Филологическому, и что наши средние учебные заведения нуждаются в особенности в учителях по предметам сего последнего факультета, Г. Статс Секретарь Делянов³ признаёт необходимым, чтобы молодые люди, предназначенные для отправления за границу или оставления при Университете с целью приготовления к Профессорскому или учительскому званиям, были избираемы преимущественно по предметам, входящим в состав означенных факультетов.

О прописанном уведомлении Г-на Управляющего Министерством Народного Просвещения сообщая Совету Университета Св. Владимира, покорнейше прошу доставить мне требуемые им сведения в возможной скорости.

Попечитель
Правитель Канцелярии

Підпис

Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 309. — Спр. 223. — Арк. 1–2. — Оригинал. Рукопис.

№ 4

1871 р. — Інструкція для занять І.В. Лучицького⁴ за кордоном з метою приготування до професорського звання

Инструкция для занятий г. Лучицкого, командированного за границу для приготовления к профессорскому званию.

1. Магистрант по Всеобщей Истории Иван Васильевич Лучицкий командировается в Германию, Францию и др. государства Западной Европы для изучения Всеобщей Истории и ознакомления с способами преподавания этого предмета.

2. Из заграничных университетов г. Лучицкий обязан посетить преимущественно Берлинский и Лейпцигский; желательно было бы также, чтоб г. Лучицкий ознакомился с занятиями в исторических семинариях германских университетов и Ecole des Chartes в Париже.

3. Что касается до специальных занятий и обязательного слушания лекций в иностранных университетах, то г. Лучицкий обязан выполнить часть своих занятий под руководством одного из профессоров германских университетов.

4. Отчёт о своих занятиях г. Лучицкий обязан посылать в М-во Н. Просв. три раза в год, обращая в них преимущественное внимание на предмет своих специальных занятий.

Орд. проф. В. Бильбасов⁵

2 марта 1871 г.

Киев

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 309. — Спр. 223. — Арк. 31. — Оригинал.
Рукопис.

№ 5

1871–1872 р. — Зі звіту про закордонне відрядження П.П. Алексєєва⁶

[...] Перехожу наконец к Вене. На сколько Вена, или вернее сказать австрийское правительство, не жалеет средств на высшее образование, можно видеть из того, что в Polytechnicum, где имеются три очень недурные лаборатории (Bauer'a, Ilasiewicz'a и Pohl'я), предполагается постройка новых лабораторий. Доканчиваемая же университетская лаборатория может быть смело отнесена к числу самых больших лабораторий и, быть может, её можно назвать одной из красивейших и роскошнейших в архитектурном отношении. Она находится в прекрасной местности, Schotten-ring, около парламента, в местности, где

предполагается выстроить и другие учебно-вспомогательные учреждения. Новая лаборатория, судя по словам проф. Рохледера, обойдётся вероятно немного менее миллиона гульденов. Жаль только, что средства больше потрачены на архитектурную отделку, нежели на удобства, что впрочем и естественно, так как её строит один из первых венских архитекторов, который будет также строить и главное университетское здание; поэтому на лаборатории он и старался показать всё своё искусство. В бытность мою в Вене, лаборатория была ещё не окончена, и надлежащим образом её можно будет видеть только во время венской выставки. [...]

Алексеев П. Заметки из заграничного путешествия в 1871–1872 годах // Университетские известия. — 1872. — № 11. — С. 1–16.

№ 6

1872 р. — Зі справи Університету Св. Володимира щодо участі Росії у Віденській всевітній виставці

Министерство Внутренних Дел.
Киевского Губернского
Предводителя Дворянства.
19 июня 1872 года
№ 172.

В Совет Киевского
Университета Св. Владимира
Доложено Совету 22 Августа
1872 г.

Под председательством моим учреждён в Киеве вспомогательный Комитет по участию России в Венской всемирной выставке 1873 г., и к району этого Комитета причислены губернии: Волынская, Екатеринославская, Киевская, Курская, Орловская, Подольская, Полтавская, Харьковская, Черниговская, Ставропольская и земля Войска Донского.

Препровождая при сем по два экземпляра положений о выставке с бланками объявлений по отделениям художественному и промышленному, и фактур, имею честь покорнейше просить Совет Университета оказать просвещённое содействие

Киевскому Комитету по предмету доставления в Вену местных произведений; срок на заявление о представлении желающими своих произведений на выставку назначен Киевским Комитетом 15 Ноября настоящего года, а крайний срок для приёма самых произведений в Киеве 1 февраля будущего 1873 года.

Губернский Предводитель Дворянства
[...]

Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 129. — Арк. 32. — Оригінал.
Рукопис.

№ 7

**1872 р. — Зі справи Ради Університету Св. Володимира
щодо обміну працями з медичним відомством США**

Министерство Народного Просвещения
Попечителя Киевского учебного округа
канцелярия
6 июля 1872 г.
№ 8564
г. Киев

Господину Ректору
Университета Св. Владимира
Доложено 22 Августа 1872 г.

Господин Военный Министр сообщил Г. Министру Народного Просвещения, что по донесению Военного Агента в Соединённых Штатах Военно-Сухопутное Медицинское ведомство Североамериканских Штатов выражает желание войти в самые тесные учёные сношения с нашим Военно-Медицинским ведомством, равно и с учёными учреждениями, приобретшими известность в учёном мире отдельными лицами в России, для чего имеет в виду высылать им свои работы, публикации, инструменты, образцы различных санитарных предметов и т.п. с тем, чтобы получать взамен трудов наших учёных по различным отраслям врачебной науки. [...]

* * * * *

М. Н. П.
Императорского
Университета Св. Владимира.
Киев.
21 марта 1873 года.
№ 111

Его Превосходительству, Господину
Ректору Университета Св. Владимира

Во исполнение предложения Вашего Превосходительства, от 3 Марта за № 200, Медицинский Факультет имеет честь донести, что Члены факультета изъявили полное своё согласие на обмен своих учёных работ с Военно-Сухопутным ведомством Северо-Американских Штатов, и что учёные труды свои они предполагают передавать в Университетскую Библиотеку, которую признали лучшей посредницей для производства сказанного обмена, путём, какой будет указан для этой цели высшим Начальством.

Декан Медицинского Факультета

Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 131. — Арк. 1, 6. — Оригінал. Рукопис.

№ 8

1873 р. — Зі справи щодо участі Університету
Св. Володимира в поповненні фондів бібліотеки
Страсбурзького університету

М. Н. П.

Библиотечный комитет
Императорского
Университета Св. Владимира.
Киев.
3 Декабря 1873 года.
№ 53.

В Совет Императорского
Университета Св. Владимира

Вследствие предписания Совета Университета от 23 Мая 1873 года, № 586, Библиотечный Комитет имеет честь донести, что он полагает возможным высылать Страсбургскому Университету «Известия» в обмен на издания сего последнего. [...]

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 312. — Спр. 83. — Арк. 3. — Оригінал.
Рукопис.

№ 9

1876 р. — Зі звіту про закордонне відрядження
Ф.І. Успенського⁷

Своё путешествие я начал с Берлина. Берлинский университет по многим причинам привлекает особенное внимание преследующего исторические задачи. Прусское министерство народного просвещения стремится соединить в Берлине крупнейших представителей по разнообразным отраслям знаний. И мероприятия министерства не остаются тщетными: учёных привлекает в Берлин не только штатное содержание, превышающее оклады профессорского содержания в других германских университетах, но и широкая свобода, предоставленная университетской коллегии, равно как гуманные отношения к

науке и её служителям нынешнего министра Фалька⁸. Исторические знания разрабатываются и преподаются здесь многими, бесспорно лучшими германскими учёными. При доброй воле и желании учиться из добрых примеров, можно не только с пользою прослушать несколько общих и специальных курсов, но и найти авторитетных представителей и руководителей по таким отделам, как палеография, эпиграфика, дипломатика и др. Полезно даже видеть, что и как делается в лучшем германском университете, хотя бы не было ни времени, ни сил всё слышать и слышанное усвоить; полезно видеть потому, что приобретаешь возможность ставить себе задачи практического и теоретического ведения преподавательского дела и, не могу скрыть, потому что находишь основательные причины с большим уважением относиться к русской университетской науке. [...]

Успенский Ф. Отчёт о занятиях в течение минувшего полугодия (май–октябрь) заграничной командировки // Записки Императорского Новороссийского Университета. — 1877. — Т. 22. — С. 157–158.

№ 10

1876–1878 р. — Зі звіту про закордонне відрядження О.І. Загорівського⁹

[...] Ни один из юридических факультетов Германии не отличается такою полнотою состава, как Лейпцигский. В нём 17 преподавателей, считая в том числе и приват-доцентов. Здесь допущено самое разветвлённое деление науки права, и все отрасли правоведения имеют отдельного преподавателя, а некоторые по два и более.

Другие факультеты Лейпцигского университета, если и не стоят так высоко, как юридический, то занимают, всё-таки, весьма видное место по тем специалистам, которые входят в их состав. Это в особенности надо сказать о философском факультете.

О Лейпцигской университетской библиотеке я говорить не буду. Всякий пользовавшийся ею знает её богатство.

Всё это вместе объясняет, почему слава Лейпцигского университета ежегодно возрастает. Прилив слушателей громаден. В последний семестр моего там пребывания их было за 3000 — цифра, которой не имеет даже Берлинский университет. Саксонцы справедливо гордятся своею Hochschule¹⁰. Наука сослужила Саксонии службу даже и в политическом отношении. Благодаря своему университету, маленькое Саксонское королевство начинает делить с Пруссией гегемонию над другими частями Германии. В Лейпциге уже давно существует Высший союзный торговый суд (Reichsoberhandelsgericht). Там же назначено быть и Высшему Имперскому суду (Reichs-Gericht), причём как на мотив помещения этого высшего судебного места Империи в провинциальном городе указывалось в рейхстаге на то, dass man in Leipzig dazu genügende Kräfte haben kann¹¹.

Загоровский А. Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 11. — С. 1–14.

№ 11

1877 р. — Лист-клопотання Д.М. Овсянико-Куликовського¹²
до керівництва Новоросійського університету
щодо відрядження його за кордон

Желая приобрести основательную подготовку для самостоятельных работ по сравнительному языкознанию, я намерен посетить некоторые университеты Западной Европы, как например, Венский, Пражский, Гейдельбергский, Берлинский. Я буду слушать лекции по разным отделам сравнительного языкознания, в особенности специальные курсы санскрита, зенда и классической филологии. Значительная часть времени будет посвящена изучению живых славянских и немецких наречий, причём особенное внимание будет уделено истории этих

наречий и ознакомлению с теми народными говорами, которые, прозябая в провинциальной глуши, сохраняют, как известно, много весьма интересных архаизмов.

Наконец ознакомление (по мере сил и возможности) с литературой физиологии и философии языка и с литературами тех областей знания, которые стоят в более или менее тесной связи с языкознанием (антропология, *völkerpsychologic*¹³), будет служить необходимым дополнением моих специальных штудий.

Кандидат Историко-филологического факультета
Дм. Овсянико-Куликовский.

Одесса.

1877 г., 24 апреля.

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 10. — Оригинал.
Рукопис.

№ 12

**1877 р. — Зі справи щодо надання Сербським
Митрополитом Михаїлом (1859–1881; 1889–1898)
Університету Св. Володимира диплома почесного члена
Сербського товариства Червоного Хреста**

Ваше Высокопреосвященство,
Любвеобильный архипастырь народа сербского!

Императорский Университет Св. Владимира в Киеве имел честь получить подписанный Вашим высоким именем диплом Общества Красного Креста — в воспоминание участия в судьбе сербских воинов-страдальцев, подвигом добрым подвизавшихся за отечество в войну 1876-го года.

Служа алтарю науки, этой великой умиротворительнице человечества и облегчительнице его скорбей и страданий, университет с особенным удовольствием принял такое выражение внимания и сочувствия к нему со стороны Сербского Общества,

посвятившего себя служению той же великой цели мира и утешения недугующих, страждущих и обременённых.

Примите, достойный владыка, выражение нашей общей признательности и высокопочитания, каковы

Ректор Университета
Проректор Университета

Декан Историко-филологического
факультета

Декан юридического
факультета

Декан Физико-математического
факультета

Декан медицинского
факультета

Его Высокопреосвященству
Сербскому Митрополиту Михаилу.

№ 726

«13» февраля 1878-го года

Киев

Секретарь Совета

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 190. — Арк. 6. — Копія.
Рукопис.

№ 13

1880–1881 р. — Зі звіту про закордонне відрядження М.Ф. Владимирського-Буданова¹⁴

С разрешения совета университета Св. Владимира, юридический факультет командировал меня в 1880 году в учёное путешествие за границу и по России на один год.

Мотивы для такой командировки, указанные юридическим факультетом, были след.

Во-первых. Как известно, по университетскому уставу 1863 г., на юридических факультетах всех русских университетов, полагается, между прочим, кафедра истории славянских законодательств. До сих пор ни один из университетов,

кроме Варшавского (и временно Новороссийского) не заместил этой кафедры; не замещена она и в университете Св. Владимира. Причину такого явления, во всяком случае ненормального, угадать легко: если наука не преподаётся нигде, то негде и образоваться учёному специалисту, тем более, что та, о которой идёт речь, есть наука новая, имеющая весьма незначительную литературу. Из такого затруднения, казалось бы, можно найти тот выход, который прежде находила русская университетская наука вообще, т.е. вызов преподавателей из заграницы, — в данном случае — из славянских земель; такой опыт уже и был сделан одним из русских университетов, но он не всегда удаётся. Остаётся другой и единственный выход — именно: ознакомление студентов-юристов с историею славянского права кем-либо из наличных преподавателей, а так как кафедра истории русского права, по предмету науки, ближе других к истории славянских законодательств, то всего естественнее взяться за эту задачу преподавателю истории отечественного права, при чём история славянских законодательств преподавалась бы не как отдельный и самостоятельный предмет, а вводилась бы в историю русского права в качестве важнейшего элемента при сравнительном изложении науки. От такого способа и самое преподавание истории русского права могло бы только выиграть. Юридический факультет, не вменяя мне означенной задачи в обязательную, решил облегчить её исполнение посредством командировки меня на полгода в славянские земли с целью ознакомления с неизданным материалом науки (в архивах) и с теми из изданных произведений по славянскому праву, которые или не могут быть приобретены по редкости их, или сведения о которых не получаются здесь при трудности торгово-книжных сношений наших с юго-востоком Европы, — наконец с целью личного совещания с известнейшими юристами-славяноведами о надлежащей постановке этой почти совершенно новой науки. [...]

Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880–81 года // Университетские известия. — 1881. — № 11. — С. 1–24.

№ 14

1883 р. — Зі справи щодо відрядження за кордон
Ю.Ф. Клименка¹⁵ та М.О. Умова¹⁶

Министерство
Народного Просвещения.

Ректора
Императорского
Новороссийского Университета.

В Физико-математический
факультет.

2 Августа 1883 г.
№ 2038.
Одесса.

Г. Министр Народного Просвещения предложением от 22 истекшего Июля за № 9474 уведомил Управляющего округом, что в 14 день Июля сего года воспоследовало Высочайшее Его Императорского Величества соизволение на командирование за границу с учёною целью ординарных профессоров Новороссийского Университета Клименко и Умова и лаборанта Герича, первого с 12, а последних двух с 10 Сентября по 1 Октября сего года.

Получив об этом сообщение Канцелярии Попечителя Одесского Учебного Округа от 2 Августа за № 5224, имею честь уведомить Физико-математический факультет.

Ректор

*С. Ярошенко*¹⁷

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 41–41(зв.). — Оригінал. Рукопис.

№ 15

**1883–1893 рр. — Із записів К.М. Антонович-Мельник¹⁸
щодо закордонних наукових відряджень В.Б. Антоновича¹⁹**

[...] В році 1882 чи 1883 В.Б. Антонович заслаб на грудні сухоти, почав кашляти кров'ю, і на літні вакації університет виправив його на поправку за кордон. [...]

Одпочивши добре у Львові, одновивши свої давніші стосунки та набувши багато нових, В.Б. Антонович удався до Відня, куди мав листи до якогось відомого доктора. Той порадив їхати до Італії, оглядати стародавності, вживати як найбільше овощу та простого вина, і все буде гаразд. З Відня В.Б. Дунаєм прибув до Буда-Пешту, де саме відбувалась велика промислово-етнографічна виставка, надзвичайно багата, цікава, в якій всі славяне південно-австрійські всі сили напружили, щоби своїми експонатами перемогти венгрів. Оглянувши добре місто, виставу, величезний національний музей та руїни римської колонії, В.Б. вперше на віку подався до Італії. В Венеції мав знайомих антикварів та книгарів; докладно оглянув Венецію, Болонью, Равену, Анкону, Падвію, де усе вельми цінне і все цікаве, а по тамошніх університетах ще залишився слід наших відомих земляків XVI, XVII ст., які там вчилися колись. В Римі ми прожили до двох місяців, виходили його увесь пішки, і так добре тоді дали ся зрозуміти вся історія і все значіння Вічного Города. Тут В.Б. цілком видужав і навіть забув про свою хворобу.

Зимом 1890–91 рр. В.Б. дістав з міністерства освіти командіровку для огляду видатніших закордонних музеїв задля студіювання рисив порівнюючої славянської археології. Він знов якийсь час задержався у Львові, побільшуючи та поширюючи свої стосунки з русинами та поляками. Цим разом він зістав іменованій почесним членом Львівської Просвіти та Наукового Товариства імені Шевченка. Так само у Кракові набуває нових знайомств через Осовського²⁰. Далі перебуває у Празі, знов у Відні, Буда-Пешті, в Загребі, Софії, Білграді, Букарешті, в

Ясах, бачиться за давніми, ще університетськими товаришами, набуває силу нових стосунків та знайомств, придивляється до життя конституційних славянських народів. [...]

ЦДІАК України. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 118. — Арк. 7, 9. — Оригінал. Рукопис.

№ 16

1889 р. — Из листа К. Фогта²¹ О.О. Коротнєву²²

Villefranche-sur-mer ce 18 Avril 1889.

Cher Monsieur et Collègue!

Le séjour, que j'ai pu faire, grâce à votre complaisance, dans mon ancien lieu de pêche maritime touche à sa fin et j'éprouve le besoin de Vous remercier vivement de tout ce que vous avez fait faire pour moi et les cinq élèves, qui m'ont accompagnés: M-rs les Docteurs M. Jaquet et Ed. Weber et les étudiants P. Baeff, P. Bujor et M-elle Schawinska. Au nom de tous, je suis chargé de Vous transmettre l'expression de leur plus vive gratitude et nous avons regretté q'une seule chose, savois votre absence, qui ne nous permet pas de Vous exprimer de vive voix nos sentiments à cet égard. M-r A. Bolles Lee, votre remplaçant a fait réellement l'impossible pour nous seconder dans nos travaux.

Ceci dit Vous me permettrez d'ajouter encore quelques considérations que m'inspire le vif intérêt dont je crois avoir donné quelques preuves pendant la longue carrière de zoologie maritime que j'ai parcourue.

J'ai trouvé à ma grande satisfaction, qu'il n'y a pas une seule station maritime, capable de rivaliser avec la station russe ici quant à l'emplacement, à l'ampleur des locaux et les facilités d'une adaptation parfaite. [...]

Шановний Пане й Колего!

Перебування, яким я завдячую Вашій люб'язності, у моєму давньому місті морської ловлі наближається до кінця, і я маю потребу щиро подякувати Вам за все, що Ви зробили для мене й п'яти учнів, які мене супроводжували: панів М. Жаке й Е. Вебера та студентів П. Баєффа, П. Бюжора й мадемуазель Шавінської. Від імені їх усіх мені доручено переказати Вам найглибшу подяку, нам також шкода, що єдина річ, Ваша відсутність, не дозволяє нам особисто висловити Вам свої почуття з цього приводу. Пан А. Боллес-Лі, Ваш заступник, зробив неможливе, щоби допомогти нам у наших дослідженнях.

З огляду на це дозвольте мені додати ще кілька зауважень, нав'язаних жвавою цікавістю, яку я довів упродовж своєї довгої кар'єри зоолога. До свого великого задоволення я виявив, що немає жодної морської станції, здатної змагатися з російською станцією в тому, що стосується розташування, просторості приміщень та сприятливих умов для бездоганної адаптації. [...]

Коротнев А.А. Пребывание за границею в 1891–1892 годах // Университетские известия. — 1892. — № 4. — С. 17.

№ 17

1890 р. — Зі справи Ради Університету Св. Володимира
щодо проведення орнітологічного конгресу в м. Будапешті

Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
Киевского учебного округа
к а н ц е л я р и я
стол 2.
16 ноября 1890 г.
№ 10234
г. Киев

Господину
Ректору Университета
Св. Владимира

Министерство Внутренних Дел, согласно заявлению пребывающего в СПетербурге Австро-Венгерского поверенного в делах, уведомило Министерство Народного Просвещения, что в Мае месяце будущего года в г. Буда-Пеште соберётся международный орнитологический конгресс.

Сообщая об этом, вследствие предложения Министерства от 2 сего Ноября за № 17302, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство уведомить меня в самом непродолжительном времени для доклада Его Сиятельству г. Министру, примут ли участие в означенном конгрессе Университет Св. Владимира и состоящие при нём учёные общества.

Попечитель
Правитель канцелярии

Підпис
Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 329. — Спр. 157. — Арк. 1. — Оригінал.
Рукопис.

№ 18

1891 р. — Лист-клопотання Т.Д. Флоринського²³
щодо відрядження його за кордон

Его Превосходительству Господину Ректору Императорского
Университета Святого Владимира

Декана историко-филологического факультета

Желая воспользоваться летними каникулами 1891 года для изучения в этнографическом отношении некоторых южнославянских областей Австрии (Далмации, Истрии, Хорутании, Крайны) и для специальных исторических разысканий в архивах Дубровника, Венеции и Рима, имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство исходатайствовать мне у Вашего начальства заграничную командировку с научною целью на летнее вакационное время 1891 г.

26 января 1891 г.

Декан

Т. Флоринский

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 330. — Спр. 25. — Арк. 7. — Оригінал.
Рукопис.

№ 19

1895 р. — Зі звіту про закордонне відрядження
Л.М. Казанцева²⁴

[...] Французский профессор, читая в неделю не более трёх лекций (ежедневно только одну), успевае́т однако (лекции тянутся не менее́ часа) изложить подробный курс своего предмета, не напрягая чрезмерно и не губя́ этим своих сил, как

должен нередко делать русский профессор при наших довольно кратких и ещё урезаемых разными неблагоприятными обстоятельствами семестрах. Парижский студент-юрист слушает ежедневно от 2-х до 4-х лекций; но эти лекции тянутся не сплошь, а с перерывом для завтрака в час пополудни. И как благотельно влияет этот французский порядок на слушателей, насколько он увеличивает интенсивность внимания их. После завтрака студенты возвращаются бодрые, оживлённые и с новой энергией принимаются за записывание лекций.

На экзаменах в *Ecole de droit*²⁵ мне не удалось присутствовать; их не было во время моего нахождения в Париже; да при том они производятся при закрытых дверях, и можно предположить, что формалист-декан не пустил бы меня на них. Из расспросов я знаю, что экзамены производятся с чрезвычайной точностью и строгостью. Это обстоятельство, вероятно, породило особый промысел лиц, занимающихся приготовлением к экзамену на лиценциата и доктора и даже подготовкой докторских диссертаций (*préparation des thèses de doctorat*). Один из таких промышленников (M. Joseph Orsier, называющий себя *professeur de droit*²⁶ и раздающий свои карточки-рекламы всем входящим в здание *Ecole de droit*) объявляет, что может доставить пользование целым рядом выдающихся немецких монографий, имеющих у него в рукописных переводах. — Не знаю, как сходят устные экзамены; но я имел случай быть на защите докторской диссертации и хочу сказать об этом несколько слов. Эти диссертации (*thèses pour le doctorat*) пишутся обязательно по двум предметам и представляют, собственно говоря, две работы: одну по римскому праву, другую по какому-нибудь из прочих предметов, при чём темы могут быть различные. В подавляющем большинстве случаев эти работы не имеют никакого научного значения и являются просто ученическими компиляциями, хотя непременно печатными и нередко объёмистыми. На публичном заседании по поводу одного такого сочинения я присутствовал. Оно представляло не диспут, не возражение и защиту, а публичное наставление, продолжающееся обязательно не менее 1½ часа, согласно art. 5 правил для

получения докторской степени. Со стороны четырёх профессоров, восседавших на возвышении, на адресу смиренно притаившегося у подножия докторанта, не только не возражавшего, но даже не всегда впопад отвечавшего на обращённые к нему вопросы. И тем не менее диссертация признана удовлетворительной и степень дана. Публику представлял один только я. Очевидно, эти диспуты — остаток старины, потерявший теперь почти всякий смысл. [...]

Казанцев Л. Отчёт о заграничной командировке с учёною целью // Университетские известия. — 1895. — № 2. — С. 1–8.

№ 20

1895 р. — Из записів у лабораторній книзі Віллафранкської зоологічної станції

Comme tous ceux qui viennent pour la première fois à Villefranche, j'y ai admiré avant tout les richesses de la faune pélagique. Ces quelques jours que j'ai passé à la Station m'ont permis de recueillir des annelides intéressantes, et j'emporte, avec le regret de n'y pouvoir prolonger mon séjour, le meilleur souvenir de l'aimable accueil, que j'y ai reçu de M. le Prof. de Korotneff et de M. le D-r Weber son assistant.

S. Pruvos (professeur à l'université de Grenoble).

3 Janvier 1895.

Як усі, хто вперше приїздить у Віллафранку, я тут захоплювався передусім багатством морської фауни. Ці кілька днів, що я провів на станції, мені дозволили зібрати цікаві екземпляри кільчастих черв'яків, сумуючи через неможливість подовжити моє перебування тут, я увожу з собою найкращі

спогади про люб'язний прийом, який я отримав від професора Коротнева та його асистента доктора Вебера.

С. Прюво (професор Гренобльського університету).
3 січня 1895.

Давыдов М.М. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1895 г. // Университетские известия. — 1896. — № 6. — С. 9.

№ 21

1896 р. — Зі справи Університету Св. Володимира щодо міжнародної виставки з аптекарського мистецтва в м. Празі

Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
Киевского учебного округа
канцелярия
Стол 2
26 Апреля 1896 г.
№ 4569
г. Киев

Господину Ректору
Университета Св. Владимира

Министерство Иностранных Дел сообщило Министерству Народного Просвещения, согласно уведомлению Австро-Венгерского посла в С. Петербурге, что в течение наступающего лета откроется в Праге международная выставка по аптекарскому искусству; при этом Министерство доставило программу (с приложением) помянутой выставки, с целью сообщить о содержании её лицам, могущим интересоваться ею.

Препровождая при сем присланный из Министерства Народного Просвещения экземпляр упомянутых бумаг, имею честь, согласно предложению Его Сиятельства г. Министра от 14 сего апреля за № 9284, покорнейше просить Ваше Превосходи-

тельство сделать распоряжение о распространении чрез Университет Св. Владимира указанных сведений в специальных повременных изданиях и среди лиц-специалистов, состоящих при названном Университете.

Попечитель

Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 335. — Спр. 124. — Арк. 1-1(зв.). — Оригінал. Рукопис.

№ 22

1898 р. — Зі звіту О.О. Коротнєва про поїздку на Шпіцберген

Предлагаемый очерк является результатом поездки на Шпицберген летом сего 1898 года. Благодаря содействию Министерства Народного Просвещения, выразившемуся субсидиею в размере двухсот рублей, а также и помощи со стороны Университета св. Владимира, давшего на тот же предмет триста руб., автор этого очерка имел возможность, предоставив эту сумму в распоряжение консерватора университетского зоологического музея Ю.Н. Семенкевич, совершить вместе с ним означенную поездку. Нами обоими были собираемы на Шпицбергене всевозможные коллекции, как зоологические, так и ботанические (эти последние в форме гербария). Кроме того привезены и ископаемые растительного царства, в виде отпечатков различного рода листьев, свидетельствующих о богатой флоре, южно-европейского характера, встречавшейся прежде на Шпицбергене. Кроме того Ю.Н. Семенкевичем были самостоятельно собраны значительные коллекции, как на Лофоденских островах (в Свольвере), так и близ Дронтхейма, в глубине фиорда того же имени (в местечке Венес). [...]

В собираниях и размышлениях время идёт правильно и однообразно, и мы с тоскою думаем, что минута отъезда не за горами; наше существование, впрочем, иллюстрируется некоторыми вводными эпизодами, к числу которых нельзя не

отнести появления в водах Шпицбергена принца Монакского²⁷ с его собственной яхтой «Princesse Alice». Ещё перед отъездом я слышал, что принц Монакский собирается этим летом посетить, с научною целью, Шпицберген. [...]

Через полчаса ожидания, я, наконец, предстал пред светлые очи принца, который за последние годы оказался значительно постаревшим, с ещё более заметным, меланхолическим оттенком довольно привлекательного лица. Выразивши изумление по поводу неожиданной встречи, принц начал мне говорить о целях своей поездки. Задача экспедиции сводится, во-первых, к собиранию различного рода коллекций и, во-вторых, к наблюдению над морскими течениями, — специальность, которою принц занимается уже в продолжение многих лет. [...]

После осмотра судна и завтрака принц в разговоре предложил мне присоединиться к его экспедиции. Предложение было соблазнительно, так как ближайшею задачею являлось драгирование на глубине 4–5 тысяч метров у северных берегов Шпицбергена, с предоставлением всего зоологического материала в моё распоряжение; далее экспедиция должна была направиться к берегам Исландии и уже затем вернуться в Гавр. Приняв, однако, во внимание необходимость присутствовать на X съезде естествоиспытателей в Киеве, а также и позднее время года, совпадающее обыкновенно с началом бурной погоды (в особенности у берегов Исландии), я счёл за лучшее уклониться от этого заманчивого предложения. Распрошавшись, я вернулся к обычным занятиям. «Princesse Alice» развела пары и ушла в простор Эйсфиорда для исследования одной из ближайших больших бухт — Сассен-бай.

Эта случайная встреча с принцем Монакским невольно приводит мне на память моё первое знакомство с ним — лет восемь или девять тому назад. Знакомством этим я обязан покойному Карлу Фогту, известному швейцарскому естествоиспытателю и энциклопедисту, другу А.И. Герцена²⁸, о котором он всегда много и охотно рассказывал. [...]

В виду изложенных обстоятельств Фогт был очень рад, когда администрация рулетки в Монте-Карло для вящего привлечения публики вздумала устроить грандиозный аквариум и

обратилась к нему за содействием. Итак, наш визит принцу должен был стоять в связи с вопросом об аквариин.

Высадившись в Монако среди шума и гама разнородной публики, мы пологою и ступенчатою дорожкой поднялись ко дворцу, расположенному среди старых укреплений, увитых плющом и ярко цветущим *Mesembrianthemum*, и доминирующему над всем полуостровом, с гудящим внизу городом. Переходя из рук в руки, мы наконец добрались до приёмной, в которой нас встретил франтоватый адъютант. «Voilà une quincaillegie»²⁹, — прорычал Фогт, увидев целый ассортимент разнообразных и пёстрых орденов, украшавших грудь адъютанта. Через несколько минут мы были представлены принцу, который выглядел красивым brunetом лет сорока, с грустной улыбкою и гамлетовским обликом. «Этому человеку пришлось много пережить», — невольно приходило на мысль. В действительности, его семейные невзгоды и непрерывные нападки на него из-за рулетки не могли не отразиться на мягком и уступчивом характере и не оставить отпечатка на его наружности.

— Я очень сожалею, — сказал он нам после обычных приветствий, — что до сих пор не мог возобновить мои исследования глубоководной фауны.

— Надеюсь, что не государственные заботы вам в том помешали, — с неприятным смехом возразил ему Фогт.

— Вы напрасно думаете, — ответил обиженно принц, — что моё положение здесь — синеккура.

Видя, что разговор принимает неловкий оборот, и что Фогт каждым словом губит собственное дело, я поспешил вмешаться, предложив какой-то посторонний вопрос. Вскоре последовал завтрак, не настолько обильный, насколько церемонный, настроивший Фогта уже окончательно пессимистически. После завтрака мы направились в чудный тропический сад, примыкающий к дворцу с северной стороны и разбитый на развалинах бывших прежде здесь укреплений, и здесь-то Фогт совсем некстати и неудержимо стал вспоминать прошлое. [...]

№ 23

1898 р. — Витяг з журналу вченого комітету міністерства народної освіти щодо звіту про закордонне відрядження Ц.К. Руссьяна³⁰

На подлинной рукою Его Превосходительства
г. Министра Народного Просвещения написано
«Согласен
21/І 99»

Выписка из журнала Учёного Комитета Министерства Народного Просвещения 7 Декабря 1898 года /№ 1387/

В заседании Учёного Комитета Министерства Народного Просвещения 7 декабря 1898 г. слушали /Ст. III/ мнение об отчёте командированного с учёною целью за границу приват-доцента Императорского Новороссийского университета Ц. Руссьяна за первое полугодие 1898 года.

Предыдущие отчёты г. Руссьяна рассматривались Учёным Комитетом и были признаны удовлетворительными. Настоящий отчёт представляет отчёт о занятиях в течение летнего семестра 1898 г. и содержит в себе самый подробный и обстоятельный конспект лекций профессора Лейпцигского университета S. Lie³¹, читавшего «Geometrie der Berührungstransformationen»³² и «Transformationsgruppen»³³ и L. Mayer'a, читавшего «Variation-srechnung»³⁴.

Так как проф. Lie на своих лекциях по теории групп, ограничиваясь самым необходимым, отсылает слушателей за более подробными доказательствами к своим сочинениям, то г. Руссьяну приходилось для ясного понимания лекций проф. Lie посвящать значительное количество времени чтению этих сочинений. Кроме сего, г. Руссьян, по указанию проф. Майера, изучил несколько сочинений по Вариационному исчислению.

Отчёт г. Руссьяна, занимающий 10 листов мелкого шрифта, оканчивается изложением продолжения собственных исследований автора, относящихся к задаче Pfaff'a.

Профессор Одесского университета г. Преображенский³⁵ в своём донесении физико-математическому факультету признал отчёт г. Руссьяна заслуживающим полного одобрения со стороны факультета, с каковым заключением нельзя не согласиться.

На основании сего имею честь предложить Учёному Комитету признать отчёт г. Руссьяна заслуживающим одобрения. Отчёт печатанию не подлежит.

Определено: В виду изложенного, признать научные занятия приват-доцента г. Руссьяна за первое полугодие текущего года правильными и успешными, отчёт его о них заслуживающим одобрения, но печатанию не подлежащим, и представить об этом на благоусмотрение Его Превосходительства Г. Министра Народного Просвещения.

Правитель дел /подп./ С. Манштейн.

№ 1227.

8 Декабря 1898 г.

Верно:

Делопроизводитель

Підпис

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 4—4(зв.). — Копія. Рукопис.

№ 24

1899 р. — Из записів у лабораторній книзі
Віллафранкської зоологічної станції

En quittant Villefranche, ou je viens de passer pour la seconde fois mes vacances de printemps, je me permets d'adresser à Monsieur le D-r Davidoff et à Monsieur son assistent l'expression de ma vive gratitude pour leur obligeance et pour la large hospitalité qu'ils m'ont accordés dans leur laboratoire.

J'ai consacré les quelques jours que j'ai passé à Villefranche à l'étude des cellules urticantes des Nudibranches.

D-r Emile André.

Assistent d'anatomie comparée à l'Université de Genève.

11 avril 1899.

Покидаючи Віллафранку, де я щойно вдруге провів весняні канікули, дозволю собі висловити панові Давидову й панові його асистентові мою щиру вдячність за їхню люб'язність і за широку гостинність, з якою вони мене прийняли в лабораторії. [...]

Д-р Еміль Андре.

Асистент порівняльної анатомії Женевського університету.

11 квітня 1899.

Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1899–1900 годы // Университетские известия. — 1901. — № 4. — С. 34.

№ 25

1900 р. — Зі звіту Віллафранкської зоологічної станції

[...] Кроме названных, станция отправляла коллекцию и на Парижскую всемирную выставку³⁶. Она помещалась на Quai Dorsay, в 9-ой группе, в русской секции павильона лесоводства, охоты и рыбоводства. Станция много обязана д-ру Л.Н. Веберу за его хлопоты по этому делу; только благодаря ему удалось своевременно достать место для помещения коллекции; также и в расстановке её Л.Н. принял живое участие. И.А. Зарубину, заведовавшему русским отделом 9 группы, удалось так хорошо обставить коллекцию с внешней стороны, что общий вид её производил, действительно, весьма хорошее впечатление. Благодаря всему этому, коллекция имела и в публике, и среди учёного мира успех, а со стороны жюри ей была присуждена одна из

высших наград, а именно: большая золотая медаль. Все посланные животные, между которыми находились большие медузы, помещавшиеся в стеклянных сосудах, вмещавших около 40 литров формалина, перенесли путешествие отсюда в Париж, большой скоростью, без малейшего изъяна. Было получено несколько просьб о пожертвовании этой коллекции и в различные музеи и учебные заведения, между прочим и от директора музея Jardin des Plantes, но им было отказано, так как коллекция эта войдёт, по крайней мере частью, в состав вновь устраивающегося на станции музея.

Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1899–1900 годы // Университетские известия. — 1901. — № 4. — С. 24-25.

№ 26

**1900 р. — Зі справи Ради Університету Св. Володимира
щодо 500-літнього ювілею Краківського університету**

Ректора
21 Мая 1900.
№ 1641

Г. Ректору Краковського Університета.

От Киевского Императорского Университета Св. Владимира отправлен по почте приветственный адрес Краковскому Университету по случаю пятисотлетия достославного существования его.

Уведомляя о сем, имею честь присовокупить, что избранный от Киевского Университета депутат профессор Дашкевич³⁷, к сожалению, не может прибыть на юбилейное торжество.

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 339. — Спр. 56. — Арк. 7. — Оригінал.
Рукопис.

№ 27

1900 р. — Зі звіту про закордонне відрядження
І.П. Скворцова³⁸

Обрашаюсь в факультет с просьбой о командировании меня за границу с 1-го мая до 1-го сентября 1900 года, я имел в виду несколько целей: во 1-х, я желал лично познакомиться с природными и бытовыми условиями жизни в Турции, Греции, Италии и Франции; во 2-х, я имел в виду заняться некоторое время на русской зоологической станции в Виллафранке по некоторым особенно интересующим меня биологическим вопросам, в 3-х, я считал полезным для дела преподавания ознакомиться с бытовыми и гигиеническими отделами на всемирной Парижской выставке и, наконец, в 4-х, я должен был исполнить лестное для меня поручение факультета и совета быть представителем их на международных конгрессах в Париже — медицинском и гигиеническом, из которых на первом я должен был сделать заранее заявленный мною доклад по вопросу о применении формулированной мною «динамической теории» к жизни.

Из всех указанных целей наименее достигнутой оказалась вторая, т.е. занятия на биологической станции в Виллафранке, благодаря невозможности пробыть в последней нужное мне время в силу чисто местных условий, в связи с «глухим» летним временем.

Что касается первой цели, то я имел возможность достаточно хорошо ознакомиться, с интересующей меня санитарной стороны, с Константинополем, Афинами, Корфу, Бари, Неаполем, Римом, Пизой, Генуей, Итальянской и Французской Ривьерой, Марселем, Лионом, не говоря уже о Париже, в котором я был несколько раз и раньше. Здесь нет возможности даже в коротком очерке представить даже только наиболее важные в санитарном отношении мои наблюдения, которые по отношению к Италии в значительной степени были пополнены на бывшей в Неаполе во время моего там пребывания «гигиенической выставке», хотя её и нельзя назвать удачной ни по организации, ни по числу посетителей.

Всемирная выставка в Париже несомненно представляла очень много интересного для гигиениста и специально для санитара. В бытовом отношении особенный интерес для меня имели «колониальные» отделы выставки, особенно французские, где находились туземцы многочисленных колоний Франции в наивозможно близких к туземным условиям жизни.

В собственно «гигиеническом» отделе выставки наибольший интерес для посетителей последней вообще имела выставка Пастеровского института. Но я был знаком с этим институтом раньше, осмотрел его и в этот раз, причём особенное внимание обратил на устройство новых капитальных при нём сооружений, из которых одно предназначается для работ по биологической химии, а другое — для изучения и лечения заразных больных людей. [...]

Скворцов Ир. Краткий отчёт по заграничной командировке летом 1900 года // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1901. — Кн. 4. — С. 1–2.

№ 28

1901 р. — 3і звіту про закордонне відрядження Л.О. Струве³⁹

Летом сего 1901 г. по ходатайству физико-математического факультета я был командирован за границу с научной целью на 2½ месяца от 5 июня по 20 августа. В такой короткий промежуток времени я, конечно, не мог произвести каких-нибудь серьёзных работ на одном и том же месте, а должен был ограничиться осмотром нескольких главных обсерваторий, чтобы ознакомиться как с практикующимися там способами производства наблюдений, так и с новейшими приборами, которых наша обсерватория не имеет.

Главная цель поездки состояла в ознакомлении с различными новыми усовершенствованиями меридианных кругов и вспомогательных к ним приборов, имея в виду, по возможности, приобрести таковые и для Харьковской обсерватории. Поэтому

я главным образом посетил обсерватории, могущие представить особенный интерес в этом отношении. [...]

Хотя главная задача поездки состояла в ознакомлении с новейшими усовершенствованиями меридианных кругов, но, конечно, я не упустил случая осмотреть и другие инструменты и ознакомиться с работами, производящимися на посещённых мною обсерваториях. Особенный интерес представляли астрографы в виду постоянно увеличивающегося применения фотографий к астрономическим наблюдениям. Многие из заграничных обсерваторий снабжены большими астрографами, из которых укажу только на Потсдамскую астрофизическую обсерваторию, астрограф которой представляет в настоящее время наибольший астрономический инструмент в Европе, и на обсерватории в Бонне, Гейдельберге и Мюнхене. Весьма жаль, что в России этот важный прибор имеется только на весьма немногих обсерваториях, и было бы чрезвычайно желательно, если бы, несмотря на большую стоимость этого прибора, он был заказан для всех университетских обсерваторий, в виду громадного его значения в практической астрономии, например, при наблюдении малых планет, определении звёздных параллаксов, исследовании строения звёздного мира, туманных пятен и звёздных куч. Вообще посещение заграничных обсерваторий произвело на меня грустное впечатление: университетские обсерватории в России далеко отстали от подобных учреждений в Германии, хотя не более как 20 лет тому назад большинство русских обсерваторий нисколько не уступало германским, как по числу и размерам, так и по качествам инструментов. [...]

Струве Л.О. Краткий отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1902. — Кн. 1. — С. 10–15.

№ 29

1901–1902 рр. — Із записів у лабораторній книзі
Віллафранкської зоологічної станції

Pendant une courte excursion de vacances de Pâques, nous avons stoppé trois jours à la Station Zoologique de Villefranche où, grâce à la complaisance de Monsieur Davidoff, nous avons pu nous livrer à quelques pêches pélagiques et assister à bord de la «Velella» à quelques draguages. De la sorte, nous avons vu, en peu de temps, beaucoup d'animaux vivants que la plupart d'entre nous ne connaissait que conservés à l'alcool. Aussi sommes nous très satisfaits de notre rapide séjour et prions-nous Monsieur le D-r Davidoff d'accepter l'expression de notre vive gratitude pour le plaisir et le profit, qu'il nous a procurés.

Emile Jung, Prof. à l'Université de Genève.
Felix Beguin, Assistant au Laboratoire de Zoologie
de l'Université de Genève.

Jean Spielmann, cand. phil. Roger de Lessert,
cand. sciences. Camille Spiers, cand. sciences.

Le 25 Mars 1901.

Упродовж короткої екскурсії під час Пасхальних канікул ми зупинилися на три дні на Віллафранкській зоологічній станції, де завдяки люб'язності пана Давидова отримали можливість зайнятися морським виловом та бути присутніми на борту «Velella» під час декількох драгіровок. Таким чином, за короткий час ми побачили багато живих тварин, яких більшість з нас бачили лише у заспиритованому вигляді. Ми також дуже задоволені нашим коротким візитом і просимо пана Давидова прийняти нашу щирю подяку за задоволення й користь, які він нам забезпечив.

Еміль Юнг, проф. Женевського університету.
Фелікс Беген, асистент зоологічної лабораторії
Женевського університету.

Жан Шпільман, канд. філ. Роже де Лессер,
канд. наук. Камій Спірс, канд. наук.

25 березня 1901.

* * * * *

Pendant mon séjour de cinq semaines dans le Laboratoire j'ai étudié un peu l'anatomie générale des animaux invertébrés et surtout je me suis occupé à ramasser des matériaux pour mes études prochaines histologiques: sur les muscles et le tube digestif des Crustacés.

Dans mon travail j'ai été aidé très sincèrement par les conseils de M-r le Docteur M. Davidoff et c'est pourquoi je me permet ici de lui exprimer mes plus sincères remerciements et ma meilleure reconnaissance. Les moments, que j'ai passé dans le Laboratoire me resteront un souvenir bien agréable pour longtemps.

D-r Stanislas Magiarski Docent privé à la
Faculté de médecine à Cracovie.

Villefranche s/mer le 13 Avril 1901.

Упродовж мого п'ятитижневого перебування в лабораторії я трохи вивчав загальну анатомію безхребетних тварин і головним чином збирав матеріали для моїх майбутніх гістологічних досліджень м'язів і кишківника ракоподібних.

У процесі роботи я отримував щиру допомогу у вигляді порад пана Давидова і тому дозволю собі висловити йому найсердечнішу подяку. Миті, які я провів у лабораторії, надовго залишаться для мене приемним спогадом.

Д-р Станіслав Мажіарські, приват-доцент
медичного факультету в Кракові.

Віллафранка, 13 квітня 1901.

* * * * *

На русской зоологической станции в Виллафранке я провёл 20 дней: с 3 по 23 апреля 1901 г. Предметом занятий было общее ознакомление с богатой пелагической фауной Средиземного моря и собиране материала по развитию *Polygordius*'а.

Я выражаю искреннюю и глубокую благодарность М. Давыдову за радушный приём, за постоянную готовность оказать мне помощь и за предоставление мне квартиры на станции.

Хр. Килифарский (из Болгарии)
Stud. rer. nat. — Iena.

* * * * *

Pendant mon séjour au laboratoire de Villefranche, j'ai étudié quelques espèces de Siphonophores et les animaux pélagiques contenus dans le Plankton, spécialement des larves d'Echinodermes et de Vermidiens. J'ai eu également l'occasion de voir une foule d'animaux intéressants soit dans les aquariums du laboratoire, soit dans une pêche faite dans la rade de Villefranche (Annélides, Nemertiens etc.). Je quitte Villefranche et son laboratoire bien à regret et remporterai, du séjour que j'ai fait, un excellent souvenir.

Je tiens à remercier tout spécialement M-r le D-r Davidoff pour sa large hospitalité, ses conseils et sa bienveillance à mon égard.

D-r Jean Roux
Assistant au Laboratoire de Zoologie de l'Université
de Genève.

Villefranche s/m. 3 Avril 1902.

Упродовж мого перебування в лабораторії Виллафранки я вивчав декілька видів сифонофор та планктонних тварин, переважно личинок голкошкірих і моховинок. Я також мав можливість побачити безліч цікавих тварин або в лабораторних акваріумах, або під час ловлі в бухті Виллафранки (аннеліди,

немертини тощо). Я з сумом покидаю Віллафранку та її лабораторію й збережу прекрасні спогади про своє перебування тут.

Особливу подяку хочу висловити пану Давидову за його щедру гостинність, поради й доброзичливість по відношенню до мене.

Д-р Жан Ру
асистент зоологічної лабораторії Женевського
університету.

Віллафранка. 3 квітня 1902.

* * * * *

Pendant les vacances de Pâques de cette année, Monsieur Davidoff a bien voulu nous offrir l'hospitalité la plus large et la plus généreuse à la belle Station zoologique russe de Villefranche: un matériel considérable était libéralement mis chaque jour à notre disposition; grâce aux installations modèles du Laboratoire, nous avons recueilli un excellent matériel concernant la maturation, la fécondation chez *Carinaria*, *Pterotrachea mutica* et *coronata*. Nous quittons la station zoologique à regret, tellement nous y avons trouvé le travail facile et agréable, et nous garderons de notre séjour ici le meilleur souvenir: puissions nous y retourner bientôt!

P. Francotte
Professeur à l'Université de Bruxelles, membre
correspondant de l'Académie royale de Belgique.
Villefranche le 6 Avril 1902.

Упродовж цьогорічних Пасхальних канікул пан Давидов обдарував нас найщедрішою гостинністю на прекрасній російській зоологічній станції у Віллафранка: значний матеріал кожного дня перебував у нашому розпорядженні; завдяки обладнанню лабораторії ми зібрали чудовий матеріал відносно дозрівання, запліднення у карінарії, птеротрахеї. Ми з сумом покидаємо зоологічну станцію, де знайшли легку та приємну

роботу, й збережемо найкращі спогади про наше перебування тут, постараємося невдовзі повернутися!

П. Франконт
професор Брюссельського університету,
член-кореспондент Бельгійської королівської академії.
Віллафранка, 6 квітня 1902.

* * * * *

S'il n'y a pas de plus grand plaisir dans l'existence humaine que celui d'obliger les autres, ce n'est pas moins un grand sentiment de bonheur pour chacun de reconnaître les services rendus. C'est l'impression que ressens en quittant d'une manière prématurée le laboratoire russe de Villefranche. [...]

Villefranche 16/4 1902.
D-r. W. Schleicher
de Bruxelles.

Якщо немає більшого задоволення, аніж робити послуги іншим, то не меншим є велике щастя дякувати за послуги. Це враження я зберігаю, покидаючи передчасно російську лабораторію у Віллафранка. [...]

Віллафранка 16/4 1902.
Д-р В. Шлейшер
з Брюсселя.

Коротнев А.А. Отчёт о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1901–1902 годы (с таблицами и рисунками) // Университетские известия. — 1904. — № 1. — С. 31–41.

№ 30

1902 р. — 3і справи Ради Університету Св. Володимира
щодо святкування століття від дня народження Н.-Г. Абеля⁴⁰

Министерство Народного Просвещения.

Физико-математический факультет

И м п е р а т о р с к о г о

Университета Св. Владимира.

13 мая 1902 года.

№ 100

г. Киев

В Совет Университета Св. Владимира

Физико-математический факультет, в собрании своём 2 мая, выслушав препровождённое на заключение его и прилагаемое при сём приглашение со стороны Академического Сената Университета в Христиании принять участие в праздновании столетия со дня рождения Знаменитого математика Николая Генриха Абеля, имеющем быть 5–7 сентября текущего года, и принимая во внимание заявление орд. проф. Граве⁴¹, что он охотно взял бы на себя труд быть представителем Университета Св. Владимира на предположенном празднестве, — определил ходатайствовать перед Советом Университета Св. Владимира об избрании проф. Граве депутатом Университета на торжество в честь Абеля, о командировании его в Христианию для поднесения Сенату тамошнего Университета поздравительного адреса на латинском языке и о назначении ему на эту поездку пособия.

Декан

Н. Бобрецкий⁴²

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 341. — Спр. 80. — Арк. 2. — Оригінал. Рукопис.

1903 р. — Зі звіту Ю.А. Кулаковського⁴³ про участь у Міжнародному конгресі історичних наук у Римі

[...] Открытие съезда было назначено на Капитолии, в зале собраний римского муниципалитета. После холодного и мокрого дня 19-го марта (1-го апреля) утром 20-го небо прояснилось, и яркое весеннее солнце осветило старый Рим. Входы на Капитолий со всех сторон охраняла полиция, пропускавшая туда только лиц, предъявлявших членские билеты. Уже к 9 часам утра зал наполнился, и ровно в половине десятого вошли туда, через боковой ход, из Капитолийского музея король⁴⁴ с королевой⁴⁵, при громких, по итальянскому обычаю, аплодисментах многочисленного собрания. За королевской четой прошли в зал министры, свита, члены бюро съезда. Их величества проследовали на приготовленные для них кресла под великолепным балдахином; направо и налево от них заняли места остальные вошедшие с ними лица. Когда смолкли аплодисменты, синдик города, князь Колонна, вышел вперёд и произнёс первое слово. Он приветствовал короля и съехавшихся со всех концов света членов съезда и в красивой речи, гордо озирая прошлое величие Рима, высказал надежду, что этот первый международный съезд представителей исторических наук будет событием в летописях истории.

Вслед за ним произнёс длинную речь министр просвещения Нази. Очертив в широком эскизе общий ход исторической науки в Европе и оттеняя заслуги Италии и итальянских учёных, г. Нази развивал идею о важности международного общения в этой области знания и признавал в самом факте съезда залог прогресса нашей цивилизации. Впечатление этой речи, хорошо обдуманной и отчётливо прочитанной, ослабил один неприятный инцидент. В наружную дверь, через которую проходили депутаты и которая была заперта, когда вошли в зал король с королевой, стали раздаваться настойчивые удары, зловеще оглашавшие весь зал. Временно они замолкли, но потом с удвоенной силой стали повторяться. Министр народного просвещения пре-

рвал свою речь; министр внутренних дел, синдик и ещё несколько официальных лиц вышли к толпе. В зале царило в течение нескольких минут напряжённое молчание. Оказалось, что в дверь ломились запоздавшие к началу заседания члены, и в числе их много депутатов разных стран. Лица, бывшие в толпе ломившихся в зал, утверждают, будто дверь была заперта задолго до половины десятого, и так как никого не было у дверей, кто бы объяснил ожидавшим, что после входа королевской четы не будут пускать в зал, то постепенно росло возбуждение, окончившееся штурмом дверей. Запоздавших впустили, охрана дверей была усилена, синдик доложил королю, в чём дело, и министр Нази мог продолжать свою речь. [...]

Был ещё один приём — это обед во дворце у короля в воскресенье, 5 апреля. Он не был помянут в программе, но о нём говорилось в газетах с самого начала конгресса. Обед назначен был для иностранных делегатов, но ограничен числом 160 или 130 человек, а делегатов было более 300. Приглашения рассылались из дворцовой конторы. Каким принципом руководствовались в сортировке делегатов, неизвестно; но вышло несколько ошибок, и приглашения получили некоторые частные лица, не бывшие делегатами, тогда как их не получили делегаты, деятельно участвовавшие в занятиях съезда. Приезд был назначен на 8 часов вечера, и обед затянулся до 11 часов. Представлений королю и королеве не было, обед отличался тонкостью, изяществом и большой роскошью. Прошёл он очень непринуждённо и оживлённо. [...]

Кулаковский Ю. Международный конгресс исторических наук в Риме // Университетские известия. — 1903. — № 5. — С. 1–21.

1903 г. — Из рапорта про закордонну наукову поїздку
М.Ф. Белоусова⁴⁶

Пользуясь небольшим пособием, полученным от факультета, я посетил нынешним летом Англию, Бельгию и Германию с целью познакомиться с современным состоянием научно-вспомогательных учреждений в этих странах, постановки преподавания гистологии и физиологии и пополнить некоторые литературные пробелы по изучаемым мною вопросам, пользуясь богатыми библиотеками в западной Европе.

В Англии я посетил Лондон и Кембридж, в Бельгии — Брюссель и Льеж, в Германии — Берлин, Бонн, Вюрцбург, Гейдельберг, Галле и Лейпциг. [...]

Таким образом, хотя постановка практических занятий по гистологии и физиологии не везде одинакова, но необходимость устройства их так или иначе сознаётся везде, не только как педагогического средства, но и как средства, создающего и воспитывающего учёные силы в физиологии. Понятно, что надлежащая постановка их требует и лишних средств, и лишнего педагогического персонала, но во всяком случае не настолько крупных размеров, чтобы невозможно было устроить их с нашим бюджетом по крайней мере в столичных городах, где годовой бюджет лаборатории физиологической достигает полутора тысячи и где возможно пользование электрической энергией. В Киеве, например, и в Петербурге (университет) мне пришлось видеть тот же принцип использования электрической энергии для приведения в движение кимографа, какой я встретил в Англии, в Лондоне (University College); изготовление дешёвых кимографов также вполне достижимо с нашими средствами, так как самая дорогая их часть — часовой механизм в этом принципе расположения устраняется. А между тем мне приходилось слышать у нас сомнения не только относительно возможности постановки занятий с графическими методами, но и вообще занятий практических по физиологии, которых у нас почти не существует.

То же нужно сказать и по поводу практических занятий по гистологии для натуралистов, а между тем едва ли можно сомневаться в полезности их не только с педагогической, но и академической точки зрения.

Книжность обучения на западе отошла уже в область истории, уступив место наглядности обучения, согласной с духом естествознания и исподволь подготавливающей к обладанию научными методами в интересах развития активного знания. [...]

Белюсов Н. Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1904. — Кн. 3. — С. 9–27.

№ 33

1904 р. — Лист-клопотання М.П. Дашкевича щодо надання йому закордонного відрядження

В Историко-филологический факультет.
Заслуж. О. Профессора Н. Дашкевича

Прошение

Для окончательной отделки некоторых из моих научных трудов мне необходимо поработать в библиотеках С.-Петербурга и в некоторых заграничных хранилищах книг и рукописей предстоящей осенью и зимой текущего года. Преподавание по занимаемой мною кафедре не потерпело бы ущерба от моего отсутствия в означенное время, потому что по учебному плану, применяемому в нашем факультете в 1904–05 академическом году из общего курса истории западноевропейских литератур имеет быть прочитана часть, охватывающая XVI–XVIII столетия. Отчасти я уже касался этих веков в специальном курсе об основных направлениях западноевропейских литератур, читанном мною в прошлом семестре и продолженном в настоящем весеннем полугодии, так как предметом этого курса явились

классицизм и романтизм в литературах нового времени. Остальные явления западноевропейских литератур XVI–XVIII вв. могли бы быть мною рассмотрены в весеннем полугодии будущего академического года.

А потому я решаюсь просить факультет не отказать в ходатайстве о командировании меня в Россию и за границу с 20-го августа настоящего 1904 года по 20-е января будущего 1905 года.

Января 24 дня 1904 года.

Профессор Н. Дашкевич.

* * * * *

Министерство
Народного Просвещения
Попечителя
Киевского Учебного Округа
канцелярия
Стол I
Мая 11 1904 г.
№ 7495
г. Киев

Господину Ректору
Университета Св. Владимира

Господин Товарищ Министра Народного Просвещения, предложением от 30 истекшего апреля за № 131815, уведомил меня, что с высочайшего соизволения командировается с учёною целью, за границу, заслуженный профессор Университета Св. Владимира Дашкевич, сроком с 20 августа сего года по 20 января 1905 года, о чём и имею честь уведомить Ваше Превосходительство, вследствие представления от 13 апреля за № 1328.

Попечитель
Правитель канцелярии

Підпис
Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 343. — Спр. 59. — Арк. 2–2(зв.), 4. — Оригинал. Рукопис.

№ 34

1904 р. — Звернення адміністрації Бібліотеки Конгресу США до М.П. Дашкевича з проханням надати відомості про Историчне товариство Нестора-літописця

Carnegie Institution Handbook to Learned Societies
Library of Congress,
Washington
21 июня 1904

Многоуважаемый Профессор!

Институт Карнэги решил начать печатание своей «Справочной книги учёных обществ» осенью, и потому я решаюсь беспокоить Вас покорнейшею просьбою сообщить краткие сведения об Историческом Обществе Нестора Летописца по прилагаемой программе. Для нас особенно важны подчёркнутые пункты программы.

Буду очень, очень благодарен за скорый ответ.

С искренним уважением Ваш А. Бабин⁴⁷,
зав. русским отделом.

ІР НБУВ. — Ф. 8. — Од.зб. 3134. — Арк. 1. — Оригінал. Рукопис.

№ 35

1904 р. — Зі звіту про закордонне відрядження А.П. Пшеборського⁴⁸

[...] Итак, мы видим, что всё преподавание в Геттингене представляет одну стройную систему, цель которой дать возможность всякому желающему научиться самостоятельно работать. Все учреждения способствуют этой цели, все преподаватели работают в этом направлении. И поставленная цель достигается без всякого счёта шапок и записывания посещающих лекции студентов, без обязательных контролей и экзаменов; все занимаются добровольно, преподаватели и слуша-

тели работают сообща, в отношениях между теми и другими царит полное доверие и уважение. В эти отношения не вмешивается никакая университетская администрация, вся роль которой сводится к наблюдению за внешним порядком; для последней цели вполне достаточно трёх служащих, составляющих весь штат служителей в громадном здании аудиторий. Как всё это далеко от наших порядков! И причина этого огромного расстояния представляется мне совершенно ясной. В Геттингене, да и во всей Германии, университет есть храм науки и только; как таковой он преследует одну цель: служение науки, но служение полное, не стесняемое никакими посторонними целями. Такое служение возможно лишь при полной академической свободе, свободе чтения, свободе слушания. Никаких политических тенденций здесь не вводится насильно ни сверху, ни снизу, да им там и нельзя найти места. Полное доверие и уважение, которыми пользуется профессорская коллегия в глазах студентов, являются следствием убеждения, что самостоятельная, самопополняющаяся коллегия, не находящаяся ни под чьим давлением извне, может избрать в свою среду только лицо достойное, лицо, посвящающее свои силы величайшему божеству — науке, уважение к которой сделало Германию одним из культурнейших государств мира. [...]

Отчёт о заграничной командировке приват-доцента А.П. Пшеборского // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1906. — № 1. — С. 31–32.

№ 36

1904 г. — Зі звіту про закордонне відрядження М.М. Євдокимова⁴⁹

[...] По ходатайству физико-математического факультета я был командирован за границу на летние месяцы 1904 г., от 15 апреля по 15-е сентября, чтобы познакомиться с новыми инструментами и методами наблюдений и принять участие в

общем собрании Астрономического общества в Лунде. Я предполагал обратить главное внимание на меридианные круги и познакомиться с астрофотометрией в Потсдаме и астрофотографией в Гейдельберге и отчасти в Париже. [...]

Кроме главных пунктов моей командировки, на каждый из которых я посвятил по несколько недель, я осмотрел также обсерватории в Варшаве, Гамбурге, Лейдене, Бонне, Страсбурге, Цюрихе, Риме, Флоренции, Мюнхене, Иене, Копенгагене и Лунде, центральную сейсмическую станцию в Страсбурге, а также мастерские астрономических инструментов бр. Репсольд в Гамбурге, Тепфера в Потсдаме, Штейнгеля в Мюнхене и Цейсса в Иене. Почти все эти учреждения представляли интерес, одни — новыми инструментами, другие — по крайней мере, деталями конструкций, устройством помещений для инструментов, различными выработанными практикой приспособлениями и приёмами. Особенную важность для меня имел осмотр меридианных кругов в Бонне и Мюнхене, обладающих многими усовершенствованиями. [...]

Невольно приходится констатировать бедность инструментальных средств нашей обсерватории по сравнению с такими же университетскими обсерваториями за границей: у нас нет ни рефрактора средней величины, ни астрографа, ни фотометра, ни инструмента, пригодного для определения изменений широты; работы, возможные для обсерватории, проводятся поэтому почти исключительно к области задач меридианного круга, который, с предполагаемыми улучшениями и при расширении помещения, не уступит лучшим инструментам этого рода за границей.

Отчёт о заграничной командировке приват-доцента, астронома-наблюдателя Н.Н. Евдокимова // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1905. — Кн. 2. — С. 1–18.

№ 37

1905 р. — Лист студентки Лозаннского университета
до Л.В. Рейнгарда⁵⁰

Милостивый Государь Господин Ректор!

Прослушав на Медицинском факультете Лозаннского университета шесть семестров (два семестра естественных наук, три — анатомо-физиологических наук и один — клиник), прошу сообщить мне, могу ли я быть принята на четвёртый курс Медицинского факультета Харьковского Университета и на каких условиях. Экзамены анатомо-физиологический и латинский не сданы.

С почтением, Е. Анненская.

Адрес: Швейцария, Suisse, Lausanne, Ecole de Médecine

Etudiante en Médecine E. Annensky. 1905 г. 20 ноября

ЦДІАК. — Ф. 2051. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1. — Оригінал.
Рукопис.

№ 38

1905 р. — Лист студенток Бернского университета
до Л.В. Рейнгарда

Его Превосходительству Господину Ректору
Харьковского Университета

Мы, нижеподписавшиеся, действительные студентки медицинского факультета Бернского Университета (в Швейцарии), желая перевестись в Университет, находящийся под ведением Вашего Превосходительства, честь имеем покорнейше просить не отказать нам в сообщении условий, на которых возможен будет наш перевод.

Анна Яковлевна Александрова, Фанни Людвиговна Яффе,
Фрида Вениаминовна Вейнгерова.

Берн 22/9 ноября 1905 г.

Адрес наш: Швейцария, Suisse-Bern, Frieda Weingeroff.

ЦДІАК. — Ф. 2051. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 2–3(зв.). — Оригінал. Рукопис.

№ 39

1906 р. — Лист студента В. Липського Д.І. Багалію⁵¹

БЕЗИМЕННО АКЦИОНЕРНО Д-ство София, октябрия 21 дня 1906

за

ПОСТРОЙКА НА ЖЕЛѢЗНОПЪТНАТА ЛИНИЯ
ТЪРНОВО-ТРѢВНА-БОРУЩИЦА

№-----

№ 151

Телеграфически адрес: Борушица

Глубокоуважаемый Госп. Ректор!

Недавно я сообщил Вам о результатах протекции г. Шишманова⁵². Ныне считаю своей обязанностью выразить Вам ещё раз сердечную благодарность за рекомендации к болгарскому министру. Вчера получил назначение на должность учителя русского языка в Софийской женской гимназии с платой 1000 фр. в год. Таким образом одновременно мне удастся совместить 2 должности, что в конечном счёте составляет 200 фр. в месяц, на какую сумму можно существовать, не нуждаясь.

За оказанное неоценимое содействие, без которого пришлось бы очень скверно, я и моя семья шлём Вам, г. Ректор, признательность и наилучшие пожелания.

Примите уверения в наискреннейшем уважении.

Ваш студент В. Липский.

1906

19 21/X 06 София

Женское педагогическое училище (II-ая гимназия)

ул. Витоша

ДАХО. — Ф. 667. — Оп. 286. — Спр. 151. — Арк. 1. — Оригінал. Рукопис.

№ 40

1906 р. — Рапорт про відрядження до Німеччини
Й.О. Бродовича⁵³

Честь имею довести до сведения историко-филологического факультета, что мною выполнена заграничная командировка, исходатайствованная для меня факультетом у Министра Народного Просвещения.

Все три месяца, которые я провёл в командировке, я занимался по предмету своей докторской диссертации в Берлине, в Королевской библиотеке, книжные богатства которой и условия пользования ими таковы, что русскому университету можно только мечтать об этом. Кроме того, я, не выезжая из Берлина, пользовался книгами из библиотеки Лейпцигского университета, благодаря любезному посредству моего бывшего слушателя, ныне студента Лейпцигского университета. Подробные указания на материалы, которые я эксерпировал в этих библиотеках, будут сделаны мною в моей диссертации.

Пользуясь совпадением моих занятий в Берлине с летним семестром в университете, а также близким соседством библиотеки с университетом, я слушал лекции профессора Адольфа Гарнака⁵⁴, знаменитого церковного историка, читавшего историю церкви от реформации доныне, а также посещал некоторые лекции других профессоров, между прочим, профессора Миллера, читавшего древнюю церковную историю.

Не могу не выразить крайнего сожаления о том, что тяжёлые политические обстоятельства нашего отечества в последнее время (разумею роспуск Государственной Думы), вызвавшие у меня опасение возможности железнодорожной забастовки, вынудили меня уехать из Берлина на две недели ранее предположенного мною срока.

Пользуясь случаем выразить Харьковскому университету (Факультету, Правлению и Совету) мою глубокую благодарность за назначение мне пособия, при котором только я и мог выполнить командировку, для меня весьма необходимую.

Бродович И. Рапорт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 1–2.

№ 41

1907 р. — Зі звіту про заняття під час закордонного відраджання у вакаційний час В.М. Перетца⁵⁵

Первою и главною целью испрошенной мною командировки было — на месте, пользуясь услугами заграничных польских библиотек, собрать материал для продолжения и детальной обработки исследования по истории поэтического стиля в русской изящной литературе самого начала XVIII в. (см. отдельные главы из этой работы в Ж.М.Н.Пр. за 1906–1907 гг.); выяснилась также необходимость пополнить пробелы, явившиеся следствием бедности Киевской университетской библиотеки старыми польскими авторами. Необходимость обращения к последним определена из хода предпринятой мною работы таким образом: испытал на себе влияние, сначала со стороны произведений украинской литературы XVII в., позже — со стороны немецкой поэзии, занесённой приезжими немцами, русская литература в различных своих областях, в лирике, повести и драме выработала своеобразный стиль, дотоле в русской поэтической литературе неизвестный. Для объяснения зарождения его возможно предположить два влияния, выше указанные. Что до соотношений с западноевропейскими литературами, то они представляются более или менее ясными. Произведения украинской поэзии шли к нам через насадителей школьного образования, странствующих учеников Киевской и других школ. Но как сложился стиль этих искусственных продуктов школьной среды? Откуда взялись интересующие нас черты стиля, поэтическая манера искусственных украинских песен, большею частью анонимных? Приходится искать связей с Западом через Польшу, и вот, при посредстве польской литературы, начиная с Я. Кохановского, подражавшего итальянцам, является возможность установить роль украинской поэзии, как передатчицы поэтических приёмов и фразеологии, свойственной поэзии Запада в XVI–XVII вв. Киев не давал материала для проверки и обоснования сказанной гипотезы. Кроме юбилейного издания сочинений Я. Кохановского⁵⁶ и старопечатного — «Niergróźnych

gróznowań» Wesp. Kochowskiego, университетская библиотека не могла дать ничего, могущего осветить поднятый мною вопрос. Перед поездкою за границу я письменно снёсся с проф. Краковского университета Я. Лосем⁵⁷, от которого получил полезные справки, а будучи во Львове, обратился к специалисту по древнепольской литературе, проф. университета В. Брухнальскому⁵⁸ и, пользуясь его любезностью и содействием проф. М. Грушевского⁵⁹, получил возможность найти в библиотеке Львовского университета и в библ. Оссолинских⁶⁰ всё, что меня интересовало. [...]

Перетц В.Н. Отчёт о занятиях во время заграничной командировки в летнее вакационное время 1907 г. // Университетские известия. — 1907. — № 12. — С. 1–2.

№ 42

1907 р. — Зі справи Університету Св. Володимира щодо XVI Міжнародного конгресу лікарів у м. Будапешті (1909)

Министерство
Народного Просвещения
Департамент
Народного Просвещения Господину Ректору Императорского
Разряд учен. учрежд. Университета Св. Владимира.
и высш. учебн. завед.
16 октября 1907 г.
№ 23142

Пребывающий в С.-Петербурге Австро-Венгерский Поверенный в делах уведомил, что XVI Международный Конгресс врачей соберётся в 1909 г. в Будапеште и что последовало согласие Австрийского ИМПЕРАТОРА⁶¹ на принятие сего Конгресса под своё высокое покровительство. Вместе с тем светлейший Князь Форстенберг ходатайствовал о командировании на этот конгресс русских делегатов.

О вышеизложенном Департамент Народного Просвещения, по приказанию г. Министра Народного Просвещения, уведомляет Ваше Превосходительство на случай, не пожелает ли университет Св. Владимира командировать на помянутый конгресс своих делегатов.

Вице-Директор (подп.)
Делопроизводитель (скр.)
Верно: Делопроизводитель

Ал. Талантов
И. Дмитриевский
Підпис

ДАК. — Ф. 16. — Оп. 346. — Спр. 154. — Арк. 1. — Завірена копія. Машинопис.

№ 43

1907 р. — Зі звіту про закордонне відрядження М.Г. Попруженка⁶²

Во время летней командировки (в 1907 г.) я поставил себе задачей посетить Константинополь, Софию и другие места Болгарии, а также Белград. Цель посещения этих мест заключалась в желании ознакомиться с тем материалом (в виде источников и пособий), который мог накопиться по истории и истории литератур южных славян со времени моей последней поездки по Балканскому полуострову. [...]

Эпоха так называемого возрождения болгарского народа, т.е. тот период в его жизни, когда, благодаря усилиям и трудам отдельных лиц, стало пробуждаться самосознание у болгар, не может не считаться одной из любопытнейших в новейшей истории славян вообще. Изучение её открывает массу таких интересных фактов, которые ясно и определённо должны указывать, что болгары своими собственными силами достигли того, что о них заговорили в Европе, как о самостоятельном народе, имевшем некогда независимую свободную жизнь и обладающем всеми данными, чтобы на их долю пришлась снова иная жизнь. Изученный до сих пор материал по истории

болгарского возрождения, а также и тот материал, который, хотя ещё и не обследован, но уже доступен изучению, благодаря опубликованию в различных изданиях, даёт полную возможность установить те исходные точки, из которых желали отправляться деятели болгарского возрождения, те основные пункты, на которых они стремились основать успех своего великого дела. Основы эти сводятся к следующему: 1) Распространение просвещения среди болгар путём основания школ с преподаванием на болгарском языке; 2) Распространение книг на болгарском языке в целях распространения знаний в массе народной, а также и в целях доказательства, что болгарский язык способен для литературной деятельности; в тех же целях предпринималось и издание газет и журналов; 3) Изучение прошлого болгарского народа и ознакомление с результатами этого изучения тёмных масс должно было явиться важным фактором в деле пробуждения народного самосознания, отсюда и стремление всяческими способами распространять в народе сведения о прошлом Болгарии (до её завоевания турками). Для детального изображения в генетической зависимости истории развития эпохи болгарского возрождения необходимо рассмотрение возможно большего количества материалов, которые иллюстрировали бы как указанные выше основные мотивы деятелей этой эпохи, так и те попытки к улучшению судьбы болгар, которые делались действовавшими одновременно и сторонниками революционного переворота в Турции в целях освобождения болгар, т.е. путём вооружённых восстаний, уничтожения турецких властей и т.п.

Отыскание такого рода материалов сопряжено было с весьма большими затруднениями, так как они рассеяны по различным местам и в силу многих неблагоприятных обстоятельств впред до освобождения Болгарии были не всегда сохраняемы. Только не более 15 лет тому назад подобного рода материалы стали поступать в различного рода общедоступные библиотеки или обнаруживаться в них, благодаря появлению описаний их рукописных собраний. Это было уже громадным шагом вперёд в деле облегчения изучения эпохи болгарского возрождения, но

эпоха эта заслуживает и большего; она достойна того, чтобы её увековечить путём учреждения в Болгарии музея, в котором хранились бы не только материалы рукописные и другие литературные для изучения её, но и портреты деятелей возрождения. С возникновением подобного учреждения, многие владельцы соответствующих материалов охотно будут отдавать ему их для хранения на общую пользу.

Начало такого учреждения ныне в Болгарии уже положено; в настоящее время при народном музее в Софии образовано особое отделение, которое со временем может и должно обратиться в самостоятельный музей эпохи возрождения болгарского народа. В отделении этом в настоящее время уже собрано свыше 5000 различного рода документов рукописных и печатных. Все эти документы ещё далеко не разобраны и не приведены в порядок, т.е. обстоятельно не описаны, а потому ими не вполне удобно пользоваться, но собрание это имеет огромный интерес, а потому я весьма благодарен хранителю этого отделения, который любезно предоставил мне возможность ознакомиться с содержанием этой коллекции, что весьма для меня важно в виду моих работ по истории возрождения болгарского народа. [...]

Попруженко М.Г. Отчёт о заграничной командировке летом 1907 года // Записки Императорского Новороссийского университета. — 1908. — Т. 111. — С. 1–47.

№ 44

26 березня 1909 р. — Из протоколу засідання Історико-філологічного товариства при Харківському університеті

[...] Относительно премии имени М.С. Дринова⁶³ постановлено, в виду значительных пожертвований из Болгарии, просить Софийский университет и Книжовное Дружество⁶⁴ (последнее, основанное М.С. Дриновым, ныне обращается в академию

наук), рекомендовать с своей стороны темы по болгарской истории и этнографии. [...]

ЦДІАК України. — Ф. 2017. — Оп. 1. — Спр. 182. — Арк. 59. — Оригінал. Рукопис.

№ 45

1909 р. — Вітальний адрес від Харківського університету
Лейпцизькому університету з нагоди його
500-літнього ювілею

Лейпцигскому университету.
Императорский Харьковский Университет

Исполнилось пять веков славного существования Лейпцигского Университета. Как несметны богатства, внесённые им за это время в сокровищницу общечеловеческого знания! Сколько дано просвещённых деятелей! Дано не только Лейпцигу, не только Саксонии и Германии. Не город и государство, — весь мир есть область, освещаемая лучами знания, идущими от Лейпцига и его Университета.

Харьковский Университет, высоко ценя многовековую плодотворнейшую работу Лейпцигского Университета, видит и особые основания откликнуться на то мировое событие, каким является пятисотлетнее существование его.

В Харьковском Университете профессорский персонал имел и в настоящую пору имеет немало лиц, обязанных в большей или меньшей мере своею научною подготовкою Лейпцигскому Университету. С чувством глубокой признательности Харьковские профессора, как, конечно, и другие, отмечают в своих *sigricula vitae* имена своих Лейпцигских учителей — тех мировых учёных, в аудиториях и по трудам которых они учились работать и учить, приобретали и приобретают знания. Имена профессоров Биндинга⁶⁵ и Ваха⁶⁶, Вундта⁶⁷ и Оствальда⁶⁸, как и плеяды других светил Лейпцигского Университета, произно-

ся с глубочайшим почтением, вызывают радостные воспоминания о занятиях под их руководством, о лекциях, у них слушанных, о времени, в их кругу проведенном.

Кроме того, в жизни Харьковского Университета было и ещё одно обстоятельство, связавшее его с Лейпцигским Университетом. В юбилейном издании столетней истории Харьковского Университета приведён следующий факт. В числе иностранных учёных, приглашённых к профессорской деятельности во вновь образованном Харьковском Университете, значится Лейпцигский профессор Бурдах⁶⁹.

Поэтому ни разделение громадную территорию, ни различие государств и языков не делают наши университеты чуждыми; пятисотлетний юбилей университета Лейпцигского — праздник всей науки, вызывает живейший отклик и со стороны Харьковского Университета.

С глубочайшим уважением Императорский Харьковский Университет шлёт заслуженному и старейшему своему собрату по науке, великому рассаднику знания, Университету Лейпцигскому свой искренний привет. Да процветает же Лейпцигский Университет на благо всего мира, знаменуя своим существованием единство науки, единство и братство человечества!

Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета. (Отчёт о командировке) // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1909. — Кн. 4. — С. 1–2.

№ 46

1909 р. — Письмова подяка від колективу бібліотеки
Софійського університету О.М. Анциферову⁷⁰
за подаровані ним праці

Софійски Университетъ
Библиотека на
Висшето Училище

София,
20/VII.1909 г.

Уважаеми Господине,

Изпълнямъ единъ приятенъ дългъ, като Ви изказвамъ своята сърдечна благодарностъ за подаренитъ на Библиотеката Ваши трудове:

- 1) Аренда крестьянскихъ душевыхъ наделовъ и ся значение;
- 2) Кооперация въ сельском хозяйстве Германии и Франции.

Съ отлично почитание
Библиотекаръ
Университетска библиотека.

ЦДІАК України. — Ф. 2019. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1. — Оригінал. Рукопис.

№ 47

1909 р. — Зі звіту професора Харківського університету
П.Е. Лейкфельда⁷¹ про участь у III Міжнародному
філософському з'їзді в Гейдельберзі (1908)

Третий международный философский съезд заметно отличался от второго по своему составу. На женевском конгрессе⁷², кроме французов, которые тут являлись как бы представителями местного элемента, только итальянские и немецкие учёные образовали сколько-нибудь видные группы; прочие нацио-

нальности имели лишь единичных представителей. В Гейдельберге было особенно много французских учёных, несмотря на то, что съезд открылся непосредственно после празднования годовщины седанского боя⁷³; французы количественно преобладали явно над прочими группами иностранцев; в параллель с этим, увеличилось число итальянцев — участников конгресса, не взирая на большую отдалённость места съезда от пределов Италии; в то же время составили сравнительно многочисленную и видную группу английские и — особенно — американские учёные, среди которых были Армстронг (Armstrong), Бальдвин (Baldwin), Мюнстерберг (Münsterberg), Ройсе (Royce) и др. Вместе с тем бросалось в глаза, что местный элемент — немецкие учёные и интеллигенция — представлены были сравнительно слабо, и что они даже не обеспечили себе того безусловно преобладающего значения, какое имели французы в Женеве; отсутствовали многие из тех, чьи учёные заслуги стоят вне сомнений; число докладов, сделанных официальными представителями кафедры философии в университетах Германии не достигло и десяти (всего прочтено на съезде 133 реферата), если же сюда присоединить доклады австрийских и швейцарских профессоров-немцев, едва превысило эту цифру. При сравнительной малочисленности членов конгресса-немцев общее количество участников съезда оказалось, несмотря на большое число иностранцев, даже меньшим, чем в Женеве. Русских было на съезде очень мало; из преподавателей наших высших учебных заведений присутствовали только профессор Казанского университета и член Государственного Совета А.В. Васильев, преподаватель высших женских курсов в Казани Н.А. Васильев и я. [...]

Отчёт ординарного профессора П.Э. Лейкфельда о командировке за границу — в Гейдельберг для участия в третьем международном философском съезде // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1909. — Кн. 1. — С. 26–27.

№ 48

1909-1910 рр. — Зі звіту (ювілейного) про діяльність
Віллафранкської зоологічної станції

[...] Что касается Карла Фогта, то крёстным отцом нашей современной Зоологии вообще, и Зоологической Станции в Вилла-Франке в частности, не только можно, но и должно считать этого крупного естествоиспытателя. Уже в конце 50 годов прошлого столетия впервые Карл Фогт работал в Вилла-Франке, где, увлекшись замечательно по богатству фауною и чудными окрестностями, провёл в этом, не только тогда, но даже теперь, грязном, рыбацком городке несколько месяцев, работая, главным образом, над монографиею о Сифонофорах.

Касаюсь истории трактуемого мною учреждения, невольным образом приходится, в связи с именем Фогта, коснуться и эпизодической стороны вопроса, а потому вплести и несколько имён, более или менее, причастных к Станции лиц, к числу которых нельзя не отнести J. Barrios⁷⁴ и Fol⁷⁵. Как известно, оба эти лица характеризуются, выдающимися в Зоологии, заслугами в самых различных (в особенности Barrios) её областях. Начну с того, что между сказанными лицами, т.е. Фогтом, Фолем и Барруа, из которых один (Barrios) ещё здравствует, хотя и ушёл в частную или, вернее, личную жизнь, другой же (Fol) давно, с своим судном, покоится в глубинах Бискайского Залива, были не только холодные, но и враждебные отношения, в особенности между первыми двумя в силу их совместного служения в Женевском Университете, а затем случайно вследствие их близости на станции в Вилла-Франке, при чём Фогт мне не раз говорил про Фоля: «Vous verrez, que notre diable d'ami est très à craindre». [...]

Директор Станции
А. Коротнев

Коротнев А.А. Отчёт (юбилейный) о деятельности Вилла-Франкской Зоологической Станции за 1909–1910 годы // Университетские известия. — 1912. — № 2. — С. 2–3.

№ 49
1909–1910 рр. — Из записів у лабораторній книзі
Віллафранкської зоологічної станції

Пробыла на станції с 10.III.09 по 13.V.09 г. Принимала участие в курсе, где предметом занятий было общее знакомство с морской фауной. По окончании курса занималась над некоторыми представителями из отряда Mollusca.

Покидая лабораторию, не могу не выразить свою искреннюю благодарность Г-ам Мих.Мих. Давыдову⁷⁶ и Фед. Алекс. Спичакову⁷⁷ за оказанную мне помощь в работе и любезное отношение.

Villefranche 13/V 09.

Ф. Борнштейн.
Студентка Бернского Университета

* * * * *

В Сентябре 1909 г. мне удалось пробыть некоторое время на Вилла-франкской зоологической станции, где я пользовался её библиотекой. С искренним чувством сожаления, и по не зависящим от меня обстоятельствам, я оставил этот русский, научный уголок в надежде, что мне ещё когда-нибудь удастся поработать более продолжительное время на Станции под любезным руководством её заведующих г. Михаила Михайловича Давыдова и Фёдора Александровича Спичакова, которым я считаю долгом принести свою глубокую благодарность за доброе и внимательное отношение, как вообще ко всем пребывающим на Станцию, так равно и в отношении меня.

Сигизмунд Скаржинский —
из Института Пастера в Париже

* * * * *

Pendant les vacances de Paques, j'ai recueilli à la Station zoologique russe un matériel précieux qui me servira à continuer mes études sur la maturation et la fécondation.

Comme les années précédentes, j'emporte de mon séjour au laboratoire le meilleur souvenir.

Je suis heureux d'exprimer à Messieurs Korotneff et Davidoff toute ma reconnaissance pour leur accueil bienveillant et la généreuse hospitalité qu'ils m'ont offerte.

Francotte
Professeur à l'Université
de Bruxelles

Під час Пасхальних канікул я отримав на російській зоологічній станції цінний матеріал, який буде корисний для продовження моїх досліджень процесів дозрівання й запліднення.

Як і в попередні роки, я зберігаю найкращі спогади про моє перебування в лабораторії.

Я радий висловити панам Коротневу й Давидову подяку за доброзичливий прийом і щедру гостинність, якою вони мене вшанували.

Франконт
Професор Брюссельського
Університету

* * * * *

Я пробыл с 1 Марта по 22 Апреля на русской зоологической Станции, принимая участие в общем курсе зоологии. Всем, чему научился, я обязан проф. Михаилу Михайловичу Давыдову, за что я ему выражаю здесь свою благодарность.

Waclaw Roszkowski.
Студент Лозаннского Университета

* * * * *

J'ai passé deux mois et demi au Laboratoire Russe de Villefranche, M-r Davidoff m'ayant invité à assister dans le cours pratique de Zoologie marine qu'il tient, chaque printemps, aux étudiants russes et étrangers. Je tiens à exprimer ma gratitude à la Direction du Laboratoire et surtout à M-r le D-r Davidoff pour l'accueil bienveillant. En m'appelant à Villefranche il m'a donné une excellente occasion pour connaître de plus près les merveilles inépuisables de la faune pélagique. Je pense que non seulement les travailleurs faits, mais tout jeune zoologiste au début de sa carrière, devrait venir en pèlerinage à Villefranche pour compléter ses connaissances sur le plankton. Ici on voit se dérouler, avec une richesse exceptionnelle d'individus et d'espèces, tout le monde multiforme qui va des Tintinnoides et des Radiolaires, jusqu'aux Salpes, au Doliolum, aux Cephalopodes pelagique, aux Trachyp-
terus, et on est toujours reçu de la façon la plus cordiale.

D-r Raffaele Issel.
aiuto e lib. docente nella.
R. Università di Genova

Я провів два з половиною місяці в російській лабораторії Віллафранки, пан Давидов запросив мене на практичний курс морської зоології, який він проводить щовесни для російських та іноземних студентів. Уважаю за необхідне висловити подяку дирекції лабораторії, й особливо пану Давидову, за доброзичливий прийом. Запрошуючи мене у Віллафранку, він надав мені прекрасну можливість безпосередньо ознайомитися з невичерпними дивами морської фауни. Я вважаю, що не лише досвідчені працівники, а й зовсім молоді зоологи на світанку своєї кар'єри мали би здійснити подорож до Віллафранки, щоби доповнити свої знання про планктон. [...]

Д-р Раффаель Іссель
Женевський університет

* * * * *

Je remercie vivement la Station pour l'hospitalité que j'ai reçue pendant mon séjour du 25.VI. au 8.IX.1910.

A. Sigrianski, étudiant de l'Université de Genève (Laboratoire de Botanique)

Я щиро дякую станції за гостинність, якою я користувався під час мого перебування з 25.VI. по 8.IX.1910.

A. Сіґріанскі, студент Женевського університету (ботанічна лабораторія)

Коротнев А.А. Отчёт (юбилейный) о деятельности Вилла-Франкской зоологической станции за 1909–1910 годы // Университетские известия. — 1912. — № 2. — С. 49–69.

№ 50

1910 р. — Зі звіту про закордонне відрядження В.М. Арнольдї⁷⁸

Согласно рапорту, поданному мной в Физико-Математический Факультет, моя командировка преследовала двоякую цель — во-первых, я имел в виду ознакомиться с знаменитыми Берлинским и Лондонским (Кью) садами, музеями при этих садах и, во-вторых, обработать мои альгологические коллекции, собранные в морях Малайского Архипелага.

Из Харькова я направился в Берлин, где пробыл несколько дней в ознакомлении с Ботаническим Садам в Далеме близ Берлина. Недавно было торжественно отпраздновано открытие этого Сада, который в некоторых отношениях является поистине образцовым научным учреждением. Всякий Сад, конечно, должен воспользоваться примерами и опытом этого учреждения, в организации которого принимали лучшие силы богатого славными научными именами немецкого народа. [...]

Уходя из Сада, всякий посетитель выносит чувство глубокого удовлетворения, для него открывается сразу новый мир растений, бесконечно сложный, но и легко доступный при помощи этого образцового научного учреждения. Но у русского ботаника, особенно директора провинциального университетского ботанического сада, к этому чувству восхищения присоединяется и чувство тяжёлой грусти. Как бесконечно нуждается русская столь ещё некультурная публика в таких научных показательных учреждениях, преследующих лишь цели чистого знания; русский ботаник старается по мере своих слабых сил, но нищенские средства, отсутствие должного персонала, всё это кладёт свой тяжёлый отпечаток на его работу. В самом деле, Ботанич. Сад Харьковского Университета получает всего 2300 р. в год, его бюджет, обрезаемый со всех сторон, равняется 5000–5500 и недостающие 3000 р. Сад должен заработать торговлей, употребляя на это совершенно чуждое для научного учреждения дело силу и энергию своего персонала.

Харьковский Сад создал биологическое отделение, создал некоторый арборерум, положил начало системе, пробует устроить свои южнорусские географические отделения, повсюду встречается с отсутствием средств, с отсутствием специального персонала, так как единственный ассистент сада служит *honoris causa*, не получая вознаграждения за свой труд. [...]

Арнольди В.М. Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1912. — Кн. 2. — С. 1–3.

№ 51

20 жовтня 1911 р. — 3 протоколу засідання Історико-філологічного товариства при Харківському університеті

[...] Заслушан доклад С.В. Соловьёва⁷⁹ о 100-летнем юбилее Бреславльского университета. Докладчик, присутствовавший в Бреславле во время юбилейных торжеств в качестве делегата от Харьковского университета, сначала познакомил в кратких

чертах с историей Бреславльского университета и отметил его наиболее крупных учёных деятелей, а потом дал описание торжественного акта и юбилейных празднеств, при этом он отметил некоторые интересные речи [...] и поделился своими впечатлениями. В своём докладе Соловьёв между прочим остановился и на культурном прошлом Бреславля, указав на выдающихся поэтов Силезии в средние века и новое время. [...]

ЦДІАК України. — Ф. 2017. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 3. — Оригінал. Рукопис.

№ 52

3 листопада 1911 р. — Лист І.В. Лучицькому від бібліотеки
Реннського університету (ілюстр. 10)

Bibliothèque Universitaire Rennes

Rennes, le 3 Novembre 1911

Monsieur,

J'ai l'honneur de vous accuser réception de l'ouvrage, dont vous avez bien voulu faire hommage à la Bibliothèque Universitaire de Rennes. Je vous en suis infiniment reconnaissant.

Vous trouverez ci-contre le numéro attribué à ce livre après inscription au catalogue.

Dans le prochain Annuaire de l'Université, dont un extrait vous sera adressé lors de sa publication, mention sera faite de cette donation.

Veillez agréer, Monsieur, avec mes meilleurs remerciements, l'expression de ma considération la plus distinguée.

Le Bibliothécaire

Підпис

Бібліотека Реннського університету

Ренн, 3 листопада 1911

Пане,

Маю честь повідомити вас про отримання праці, якою ви вшанували бібліотеку Реннського університету. Я вам за це безмежно вдячний.

Навпроти ви знайдете номер, наданий цій книзі після внесення до каталогу.

У наступному університетському щорічнику, витяг з якого вам буде відправлений після його публікації, буде вміщена згадка про цей дар.

Прийміть, Пане, разом із глибокою вдячністю, запевнення в моїй найвищій повазі.

Бібліотекар

Підпис

IP НБУВ. — Ф. 66. — Од.зб. 329. — Арк. 1. — Оригінал.
Машинопис.

№ 53

1911 р. — Зі справи Новоросійського університету
щодо відрядження за кордон В.Е. Крусмана⁸⁰

Министерство

Народного Просвещения.

Историко-филолог. факультет

Императорского

Новороссийского Университета

Его Превосходительству

Господину Ректору Императорского

14 октября 1911 г.

Новороссийского Университета

№ 382

Одесса

Историко-филологический Факультет, в заседании своём
6-го сего октября, слушал прошение приват-доцента по кафедре

всеобщей истории В.Э. Крусмана о командировании его за границу на время с 10 декабря 1911 г. по 20 января 1912 г. для занятий в Риме в Ватиканской Библиотеке и с 15 мая по 15 сентября для занятий в разных библиотеках Италии и Англии по собиранию материалов для его магистерской диссертации. К прошению приложен отчёт г. Крусмана о научных занятиях его в заграничных библиотеках за время летней командировки этого года.

При рассмотрении прошения г. Крусмана Факультет принял во внимание следующее:

- 1) Как видно из предложения Вашего Превосходительства от 3 мая 1910 г., за № 5945, Министерство Народного Просвещения уважило ходатайство Факультета, не находившего возможным отпустить приват-доцента Крусмана, единственного представителя кафедры всеобщей истории, на целый год, о командировании его за границу в три срока, по 4 месяца в каждом году, от 15 мая по 15 сентября, начиная с 1910 г., и в 1910 году назначило г. Крусману пособие на четыре месяца по расчёту 2000 р. в год, но в настоящем году, как это видно из предложения Вашего Превосходительства от 22 апреля сего года, за № 4957, за недостатком средств ассигновало ему на четырёхмесячную заграничную командировку только 300 рублей.
- 2) В общей сложности г. Крусман командировками 1910 и 1911 годов ещё не исчерпал годовичного срока / а также и ассигнования / командировки, необходимого ему для собрания всего материала к магистерской диссертации, по его предположению, и о каковом ходатайствовал факультет в представлении своём от 26 февраля 1910 г. за № 67, и ходатайство о каковом было уважено Министерством. Возбуждаемые ныне ходатайства исчерпывают этот срок с превышением на 1 месяц и 10 дней, но не исчерпывают годичной ассигновки командируемым за границу, хотя и указывается в них новый срок командировки, от 10 декабря сего года по 20 января 1912 года. Этот новый срок, не предвиденный

в первом ходатайстве факультета, объясняется тем обстоятельством, что в эту летнюю командировку г. Крусман в Ватиканской Библиотеке напал на весьма ценный материал для его диссертации, воспользоваться же этим материалом в будущую летнюю поездку всецело ему не удастся, так как Ватиканская Библиотека 29 июня нового стиля закрывается по своим правилам на всё лето, а по условиям своих занятий в Одессе ранее 15 мая г. Крусман выехать из Одессы не может и следовательно для занятий в этой библиотеке может иметь не более 2 недель.

- 3) Преподавание по кафедре всеобщей истории от командировки и в зимние каникулы пострадать не может, так как Крусманом, при командировке с 10 декабря, будет пропущено не более 2–4 лекций, ко времени же летней командировки по его предмету могут быть закончены экзамены и полукурсовые и в Государственной Комиссии.
- 4) Г. Крусман, читающий по семи лекций в неделю, несущий и другие обязанности по кафедре всеобщей истории / как-то производство магистерских экзаменов, отзывы об отчётах стипендиатов и т.п. / и известный Факультету как неутомимый и дельный работник, заслуживает вполне того, чтобы ему была дана возможность скорее закончить его диссертацию, для каковой эти командировки безусловно необходимы.

На сих основаниях факультет постановил: ходатайствовать о разрешении г. приват-доценту Крусману заграничной командировки в испрашиваемые им сроки с назначением ему пособия из сумм Министерства на первую командировку в размере разницы между выданным ему пособием в 300 рублей и 1/3 годового ассигнования в 2000 р., на вторую же в 4 месяца по расчёту из 2000 р. годовых.

Изложенное определение своё факультет имеет честь представить Вашему Превосходительству для дальнейшего направления.

При сем прилагается отчёт приват-доцента Крусмана.
Подлинное подписал: Декан А. Павловский⁸¹.

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 63–64. — Копия.
Машинопис.

№ 54

1911 р. — Зі справи Новоросійського університету
щодо закордонного відрядження В.Ф. Лазурського⁸²

Историко-Филологический
Факультет

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
Г. Ректору ИМПЕРАТОРСКОГО
Новороссийского Университета

14 октября 1911 г.
№ 380.

В заседании своём, бывшем 6 сего октября, Историко-Филологический Факультет слушал прошение приват-доцента В.Ф. Лазурского о командировании его с мая 1912 года по май 1913 года за границу и внутрь Империи для научных занятий в библиотеках Лондона, Парижа, Берлина, Петербурга и Москвы. Предметом означенных занятий послужит собиране и обработка материалов для второй части диссертации г. Лазурского /»Сатирико-нравоучительные журналы Стиля и Аддисона»/, долженствующей служить дополнением и развитием положений, намеченных в первой части труда г. Лазурского, а именно, г. Лазурский предполагает выяснить вопросы: о нравственных воззрениях журналов Стиля и Аддисона, об их литературно-эстетических и политических взглядах и о влиянии их на журналистику английскую, французскую, немецкую и русскую XVIII века.

Признав необходимость означенной командировки, Факультет принял также во внимание, что отсутствие г. Лазурского не может послужить к нарушению правильного хода занятий

студентов, ибо предмет, читаемый г. Лазурским /история всеобщей литературы/, слушается студентами 1 и 2-го курсов: посему студенты, не прослушавшие этого предмета на 1 или на 2 курсе, могут прослушать его, будучи в 1913–14 г. на 2 или на 3 курсе. В виду этого, Факультет определил: ходатайствовать о командировании приват-доцента Владимира Лазурского за границу и внутрь империи с мая 1912 по май 1913 г. с содержанием в 2000 рублей из сумм Министерства.

Изложенное определение своё Факультет имеет честь почтительнейше представить Вашему Превосходительству с просьбою о дальнейшем направлении.

Д Е К А Н

Исп. об. секретаря Факультета

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 61. — Копия. Машинопис.

№ 55

1911 р. — Зі справи Новоросійського університету
щодо відрядження за кордон П.М. Біцилли⁸³

Историко-Филологический
Факультет

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
Г. Ректору ИМПЕРАТОРСКОГО
Новороссийского Университета

14 октября 1911 г.
№ 381.

В заседании своём 6 сего октября Историко-Филологический Факультет слушал прошение приват-доцента П.М. Бицилли об исходатайствовании ему двухлетней командировки /с 1 апреля 1912 г. по 1 апреля 1914 г./ за границу для занятий по предмету всеобщей истории. Занятия эти г. Бицилли предполагает вести

двойного рода: путём работ в семинариях проф. фон-Штерна⁸⁴, Вилькена⁸⁵, Гардгаузена, Конрада и друг., ознакомиться и усовершенствоваться в методах научной работы по предмету всеобщей истории, преимущественно древней римской, а с другой стороны, путём работы в библиотеках и архивах собрать материалы для магистерской диссертации. Одобрив план занятий г. Бицилли, Факультет не встретил препятствий к командировке и со стороны интересов преподавания, ибо, при наличии двух приват-доцентов, в весеннем полугодии 1911 г. и в 1911–12 г. студенты могли восполнить пробел в прохождении всеобщей истории за прежние, отъезд же г. Бицилли в командировку не оставит кафедры всеобщей истории без преподавателя, ибо по этой кафедре читает /в количестве 7 часов в неделю/ прив.-доц. В.Э. Крусман.

В виду изложенных обстоятельств Факультет определил: ходатайствовать о разрешении г. Бицилли двухлетней заграничной командировки с содержанием в 2000 р. в год из сумм Министерства Народного Просвещения.

Изложенное определение своё Факультет имеет честь представить Вашему Превосходительству для дальнейшего направления.

ДЕКАН

Исп. об. Секретаря Факультета

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 1. — Спр. 698. — Арк. 60. — Копия. Машинопис.

№ 56
1911 р. — Зі справи Новоросійського університету
щодо запрошення на XVI Міжнародний конгрес
орієнталістів (7–15 квітня 1912 р., Афіни)

Министерство
Народного Просвещения.

Совет Императорского
Новороссийского Университета
15 сентября 1911 г.

В Историко-филологический
факультет

№ 10107

Одесса

Совет ИМПЕРАТОРСКОГО Новороссийского университета, по постановлению своему 9 сего сентября, имеет честь препроводить в историко-филологический факультет приглашение Президента XVI-го Международного Конгресса Ориенталистов, имеющего быть с 7 по 15 апреля 1912 г. в Афинах, о присылке делегатов на означенный Конгресс.

РЕКТОР
Секретарь Совета

Підпис

Підпис

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 1100. — Арк. 60. — Оригінал.
Машинопис.

№ 57

1911 р. — Запрошення Новоросійському університету
від організаційного комітету XVI Міжнародного конгресу
орієнталістів (Афіни, 1912)

**Congrès International
des orientalistes**

XVI session — Athènes 1912

Athènes le 20 Février 1911

Monsieur,

Au nom du Comité d'organisation, constitué par le Décret Royal du 4/17 Septembre, nous avons l'honneur de vous faire savoir qu'en vertu de l'article 1 des Statuts adoptés dans la séance plénière du 9 Septembre 1897 à Paris et conformément à la résolution prise par l'Assemblée des délégués au XV Congrès International des Orientalistes, en 1908, le XVI Congrès se tiendra à Athènes du 7 au 15 Avril 1912.

Sa Majesté, le Roi des Hellènes, a daigné mettre ce Congrès sous son haut protectorat et en confier la présidence d'honneur à Son Altesse Royale, le Prince Royal de Grèce.

En vous faisant part de ces décisions, nous avons l'honneur de vous prier de vouloir nommer et nous désigner ceux de vos collègues, que vous allez charger de la représentation de votre Université au Congrès.

Veillez agréer l'assurance de notre considération distinguée.

Le Président
AP. ALEXANDRIS
Ministre des Cultes
et de l'Instruction Publique

Le secrétaire général

SPYR. P. LAMBROS
Professeur à l'Université

**Міжнародний конгрес
орієнталістів****XVI сесія — Афіни 1912**

Афіни 20 лютого 1911

Пане,

Від імені організаційного комітету, створеного відповідно до королівського декрету від 4/17 вересня, маємо честь повідомити вам, що згідно зі статтею 1 Статутів, прийнятих на пленарному засіданні 9 вересня 1897 в Парижі, та постановою Зібрання делегатів на XV Міжнародному конгресі орієнталістів у 1908, XVI Конгрес відбудеться в Афінах з 7 по 15 квітня 1912.

Його Величність, Король еллінів, зволів узяти цей Конгрес під свій високий протекторат і довірити почесне головування Його Високості, Принцу Греції.

Повідомляючи вам про ці рішення, маємо честь просити вас призначити й нам указати тих ваших колег, яким ви доручите представляти ваш Університет на Конгресі.

Прийміть, будь ласка, запевнення в нашій вельми високій повазі.

Голова

АП. АЛЕКСАНДРИС

Міністр культів та народної освіти

Головний секретар

СПР. П. ЛАМБРОС

Професор Університету

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 1100. — Арк. 57. — Копія.
Машинопис.

№ 58

1911 р. — Запрошення Новоросійському університету від Афіського університету взяти участь у святкуванні його 75-літнього ювілею

Athènes, le 20 Mai 1911

L'UNIVERSITE NATIONALE DE GRECE devant célébrer le soixante-quinzième anniversaire de sa fondation le 25 Mars (7 Avril) 1912, époque qui coïncide avec la réunion du XVI Congrès des Orientalistes, qui se tiendra à Athènes, s'impressionne de prier l'Université Impériale d'Odessa de l'honorer par l'envoi d'un délégué.

Nous serions aussi reconnaissants si quelques Messieurs de Votre Université avaient la complaisance de collaborer à l'Annuaire international, que nous allons publier à cette occasion, dans le cours de l'année 1912, par l'envoi d'un travail scientifique écrit en grec, latin, français, allemand, anglais ou italien.

Nous vous prions de vouloir bien nous communiquer la désignation de votre délégué jusqu'au 15 Septembre 1911, ainsi que le titre des contributions scientifiques des Vos professeurs, avec l'indication approximative de leur étendue, jusqu'au 31 Août.

Le programme détaillé de la célébration de l'anniversaire sera communiqué plus tard.

Le Recteur
EMM. J. ZOLOTAS

Афіни, 12 травня 1911

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ГРЕЦІЇ напередодні святкування сідесят п'ятої річниці заснування 25 травня (7 квітня), у час, що співпадає із зібранням XVI Конгресу орієнталістів, який відбудеться в Афінах, поспішає просити Імператорський Одеський Університет ушанувати його, направивши свого делегата.

Ми будемо також вдячні, якщо Пани з Вашого Університету виявлять люб'язність співпрацювати в Міжнародному щорічнику, який ми маємо публікувати з цієї нагоди, упродовж 1912 року, відправивши наукову працю грецькою, латинською, французькою, німецькою, англійською чи італійською мовами.

Ми просимо повідомити про призначення вашого делегата до 15 вересня 1911, так само як і назву наукових праць ваших професорів, указавши приблизно їх обсяг, до 31 серпня.

Детальна програма святкування ювілею буде повідомлена згодом.

Ректор
ЕММ. Ж. ЗОЛОТАС

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 1100. — Арк. 56. — Копія. Машинопис.

№ 59

1911 р. — Лист-клопотання Б.В. Варнеке⁸⁶
щодо відрядження його на XVI Міжнародний конгрес
орієнталістів (Афіни, 1912)

В Историко-Филологический Факультет
Императорского Новороссийского Университета

В программу имеющего быть весной 1912 г. в Афинах международного съезда ориенталистов среди других входит вопрос о влиянии Востока на культуру Греции, составляющий в настоящее время одну из важнейших задач классической филологии. Поэтому я был бы очень признателен Факультету, если бы он нашёл возможным включить меня в число делегатов от нашего Университета на означенный съезд и возбудил ходатайство о соответствующей моей командировке в Афины на съезд.

Ординарный профессор Б. Варнеке.

22 сент. 1911.

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 1100. — Арк. 55. — Оригінал. Рукопис.

№ 60

1911 р. — Зі справи Новоросійського університету
щодо відрядження його делегатів на XVI Міжнародний
конгрес орієталістів (Афіни, 1912)

Историко-филологический
ф а к у л ь т е т

ЕГО ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ
Г. Ректору Императорского Новороссийского
Университета

25 сентября 1911
№ 343

Историко-филологический Факультет в заседании своём постановил: ходатайствовать о командировании на предстоящий с 7 по 15 апреля 1912 г. в Афинах XVI Международный Конгресс Ориенталистов гг. проф. И.А. Линниченко⁸⁷, А.И. Томсона⁸⁸, Б.В. Варнеке, С.Д. Пападимитриу⁸⁹, из них командировка проф. Линниченку испрашивается без назначения пособия, а проф. Томсону, Варнеке, и Пападимитриу — с назначением пособия.

Об изложенном Факультет, вследствие предложения Совета Университета от 15 сего сентября за № 10107, имеет честь донести ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ для дальнейшего направления.

Д Е К А Н
Секретарь факультета

ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 1100. — Арк. 54. — Копія.
Машинопис.

№ 61

1913 р. — Зі звіту про закордонне відрядження студента
М.О. Драя⁹⁰

Главной целью моей поездки было изучение историко-литературной деятельности А. Качича-Миошича⁹¹. Не находя в библиотеках г. Киева материала, необходимого при разработке данного вопроса, я счёл нужным для себя предпринять поездку в Хорватию. Местом моих занятий был Загреб. Здесь я работал в Университетской библиотеке и в библиотеке Югославянской Академии. Благодаря любезности акад. А. Мусича, всегда шедшего навстречу моим просьбам, я получил разрешение брать книги на дом, что позволяло мне расширить свой трудовой день, так как в Университетской библиотеке можно заниматься каждый день только 6 часов, а в библиотеке Югославянской Академии — всего лишь два раза в неделю, и то по 3 часа в день.

По окончании работы в Загребе я отправился на несколько дней в Белград, чтобы пересмотреть в Народной Библиотеке некоторые сербские журналы, которых мне не удалось найти в Хорватии.

Как в Загребе, так и в Белграде, свободное от занятий время я посвящал практическому изучению живого сербо-хорватского языка. [...]

Драй М.А. Отчёт о поездке за границу // Университетские известия. — 1914. — № 9. — С. 1.

№ 62

1913 p. — Звернення організаційного комітету Інституту Пастера⁹² в Парижі з проведення ювілею І.І. Мечникова⁹³ до вчених світу з пропозицією взяти участь у підготовці ювілейного видання праць з мікробіології

Institut Pasteur 25,
Rue Dutot 15e Arrond^t

Paris le 22 Juin 1913

Monsieur et très honoré Collègue,

Elie Metchnikoff a publié il y a plus de cinquante ans son premier mémoire scientifique. Sa magnifique carrière, que nous espérons voir se continuer longtemps encore, appartient déjà, par la grandeur de l'oeuvre accomplie, à l'histoire de la science. Metchnikoff est un des créateurs de la biologie moderne. Il a laissé une trace profonde dans l'embryologie générale. En découvrant la fonction phagocytaire, en créant la doctrine moderne de l'inflammation, il a donné l'essor à l'étude expérimentale de l'immunité. Il a continué l'oeuvre de Virchow, de Darwin et de Pasteur.

Esprit philosophique plein de hardiesse, il a repris en biologiste l'éternel problème de la destinée de l'homme, convaincu que la science, en s'emparant de l'homme tout entier, doit assurer l'harmonie de toutes ses fonctions.

Tous ceux qui à l'Institut Pasteur sont les témoins journaliers de cette belle vie, tout entière consacrée à la science, et particulièrement les élèves de Metchnikoff, ont pensé que notre génération s'honorait en glorifiant l'un de ses Maîtres les plus illustres.

M. le Dr Roux, Directeur de l'Institut Pasteur a accepté de présider leur Comité.

Nous croyons que la meilleure forme que puisse prendre cet hommage est celle d'un livre jubilaire où les nombreux disciples et admirateurs de Metchnikoff, répandus dans le monde entier, inscriront leur nom. Nous vous convions à vous associer à cette hommage et à nous envoyer votre contribution sous la forme d'un travail scientifique original.

Nous vous serons reconnaissants de bien vouloir répondre à notre appel, en nous confirmant à l'avance que nous pouvons compter sur votre collaboration.

Le Comité d'organisation:

A. Besredka, de l'Institut Pasteur

J. Bordet, Directeur de l'Institut Pasteur de Bruxelles

A. Borrel, de l'Institut Pasteur

E. Burnet, de l'Institut Pasteur

J. Cantacuzène, Professeur de Médecine expérimentale à l'Université de Bucarest

A. Marie, de l'Institut Pasteur

F. Mesnil, de l'Institut Pasteur

A. Salimbeni, de l'Institut Pasteur

Les manuscrits, autant que possible dactylographiés, devront être remis avant le 1 mai 1914.

Les mémoires doivent être très courts: au maximum 8 pages (par exemple, du texte des Annales de l'Institut Pasteur).

Prière d'adresser les manuscrits à l'un quelconque des signataires de la présente lettre.

Ils peuvent être rédigés en n'importe quelle langue.

Институт Пастера
ул. Дюто 25
15-й район

Париж, 22 червня 1913 р.

Пане й вельмишановний колего!

Ілля Мечников опублікував своє перше наукове дослідження понад п'ятдесят років тому. Його блискуча кар'єра, яка, сподіваємося, триватиме ще довго, завдяки величчій здійсненої праці увійшла до історії науки. Мечников є одним із творців сучасної медицини. Він залишив глибокий слід у загальній ембріології. Зробивши відкриття фагоцитарної функції, створивши вчення про запальні процеси, він надав імпульсу експериментальним дослідженням імунітету. Він продовжив справу Вірхова⁹⁴, Дарвіна⁹⁵ й Пастера⁹⁶. Наділений сміливим філософським розумом, він, як біолог, знову звернувся до вічної проб-

леми людської долі, переконаний, що наука, повністю досягнувши людину, має забезпечити гармонію всіх її функцій.

Усі ті, хто в Інституті Пастера є щоденними свідками цього прекрасного життя, повністю присвяченого науці, й особливо учні Мечникова, вважають за честь для нашого покоління ушанувати одного з її найзнаменитіших представників.

Пан Ру⁹⁷, директор Інституту Пастера, погодився очолити відповідний Комітет.

Вважаємо, що найкращим виявом нашої поваги стане ювілейна книга, де численні, розсіяні по всьому світу, учні й послідовники Мечникова впишуть своє ім'я. Запрошуємо вас приєднатися до нас і зробити свій внесок у формі оригінальної наукової праці.

Будемо вдячні, якщо ви відгукнетесь на наш заклик, завчасно підтвердивши, що ми можемо розраховувати на співпрацю з вами.

Організаційний комітет:

*А. Безредка*⁹⁸, Інститут Пастера

*Ж. Борде*⁹⁹, директор Інституту Пастера в Брюсселі

*А. Боррель*¹⁰⁰, Інститут Пастера

*Е. Бюрне*¹⁰¹, Інститут Пастера

*Ж. Кантакюзен*¹⁰², професор експериментальної медицини

Бухарестського університету

*О. Марі*¹⁰³, Інститут Пастера

*Ф. Месніль*¹⁰⁴, Інститут Пастера

*О. Салімбені*¹⁰⁵, Інститут Пастера

Рукописи, за можливістю надруковані на машинці, просимо подати до 1 травня 1914.

Праці мають бути дуже короткими: максимум 8 сторінок (наприклад, тексту *Анналів Інституту Пастера*).

Прохання адресувати рукописи будь-якій з осіб, що підписали цього листа.

Вони можуть бути написані будь-якою мовою.

¹ *Кесслер Карл Федорович* (1815–1881) — професор кафедри зоології Університету Св. Володимира, декан фізико-математичного факультету (1856–1862).

² *Струве Федір Аристович* (1816–1885) — професор кафедри грецької словесності Новоросійського університету.

³ *Делянов Іван Давидович* (1818–1897) — статс-секретар його імператорської величності (з 1867 р.), міністр народної освіти Російської імперії (1882–1897).

⁴ *Лучицький Іван Васильович* (1845–1918) — професор всесвітньої історії Університету Св. Володимира.

⁵ *Більбасов Василь Олексійович* (1838–1904) — професор всесвітньої історії Університету Св. Володимира.

⁶ *Алексєєв Петро Петрович* (1840–1891) — з 1865 р. доцент кафедри хімії Університету Св. Володимира, з 1868 р. — професор.

⁷ *Успенський Федір Іванович* (1845–1928) — професор всесвітньої історії Новоросійського університету.

⁸ *Фальк Адальберт* (1827–1900) — міністр народної освіти і культурів Німеччини (1872–1879).

⁹ *Загоровський Олександр Іванович* (1849–1919) — вихованець Університету Св. Володимира, професор кафедри цивільного права Харківського (з 1886 р.) та Новоросійського (з 1892 р.) університетів.

¹⁰ Hochschule (нім.) — вищий навчальний заклад.

¹¹ dass man in Leipzig dazu genügende Kräfte haben kann (нім.) — що в Лейпцигу для цього може бути достатньо сил.

¹² *Овсянко-Куликовський Дмитро Миколайович* (1853–1920) — філолог, учень О.О. Потебні, випускник Новоросійського університету (1873–1876), почесний академік Петербурзької АН (1907).

¹³ Völkerpsychologie (нім.) — етнопсихологія.

¹⁴ *Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович* (1838–1916) — професор кафедри історії російського права Університету Св. Володимира, голова Історичного товариства Нестора-літописця (з 1887 р.).

¹⁵ *Клименко Юхим Філімонович* (1839–1922) — професор кафедри хімії Новоросійського університету.

¹⁶ *Умов Микола Олексійович* (1846–1915) — професор кафедри фізики Новоросійського університету.

¹⁷ *Ярошенко Семен Петрович* (1847–1917) — ректор Новоросійського університету (1881–1890).

¹⁸ *Антонович-Мельник Катерина Миколаївна* (1859–1942) — український історик і громадсько-культурний діяч, дружина В.Б. Антоновича.

¹⁹ *Антонович Володимир Боніфатійович* (1834–1908) — професор кафедри російської історії, декан історико-філологічного факультету (1880–1883) Університету Св. Володимира, з 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора-літописця.

²⁰ *Осовський Готфрід Осипович* (1835–1897) — польсько-український археолог.

²¹ *Фогт Карл* (1817–1895) — німецький природознавець, один із основоположників вульгарного матеріалізму. З 1852 р. — професор Женевського університету.

²² *Коротнев Олексій Олексійович* (1854–1915) — зоолог, професор Університету Св. Володимира (з 1887), засновник Віллафранкської зоологічної станції (1886).

²³ *Флоринський Тимофій Дмитрович* (1854–1919) — професор кафедри слов'янської філології, декан історико-філологічного факультету (1890–1905) Університету Св. Володимира.

²⁴ *Казанцев Леонід Миколайович* (1854–1896) — з 1881 р. приват-доцент кафедри римського права Університету Св. Володимира, з 1893 р. — професор.

²⁵ *Ecole de droit* (фр.) — Школа права.

²⁶ *professeur de droit* (фр.) — професор права.

²⁷ *Альбер I* (1848–1922) — князь Монако з 1889 року.

²⁸ *Герцен Олександр Іванович* (1812–1870) — російський філософ, письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч.

²⁹ *voilà une quincaillerie* (фр.) — от залізна торгівля.

³⁰ *Руссян Цезар Карлович* (1867–1835) — приват-доцент кафедри чистої математики Новоросійського університету.

³¹ *Лі Маріус Софус* (1842–1899) — норвезький математик, професор Лейпцизького університету.

³² *Geometrie der Berührungstransformationen* (нім.) — геометрія контактних перетворень.

³³ *Transformationsgruppen* (нім.) — групи перетворень.

³⁴ *Variationsrechnung* (нім.) — варіаційне числення.

³⁵ *Преображенський Володимир Васильович* (1846–1905) — професор кафедри чистої математики Новоросійського університету.

³⁶ Всесвітня виставка відбувалася з 15 квітня по 12 листопада 1900 р. в Парижі за участю 35 країн.

³⁷ *Дашкевич Микола Павлович* (1852–1908) — український літературознавець, академік Петербурзької АН (з 1907 р.), професор кафедри всесвітньої історії літератури Університету Св. Володимира, з кінця 1890-х рр. — голова Історичного товариства Нестора-літописця в Києві.

³⁸ *Скворцов Іринарх Поліхроньєвич* (1847–1921) — професор кафедри гігієни Харківського університету.

³⁹ *Струве Людвиг Оттович* (1858–1920) — професор кафедри астрономії Харківського університету.

⁴⁰ *Абель Нільс-Генрік* (1802–1829) — норвезький математик.

⁴¹ *Граве Дмитро Олександрович* (1863–1939) — професор кафедри чистої математики Університету Св. Володимира.

⁴² *Бобрецький Микола Васильович* (1843–1907) — професор кафедри зоології, декан фізико-математичного факультету (1890–1902), ректор (1903–1905) Університету Св. Володимира.

⁴³ *Кулаковський Юліан Андрійович* (1855–1919) — професор кафедри римської словесності Університету Св. Володимира.

⁴⁴ *Віктор Еммануїл III* (1869–1947) — король Італії у 1900–1946 роках.

⁴⁵ *Єлена Черногорська* (1843–1926) — королева Італії у 1900–1946 роках.

⁴⁶ *Белоусов Микола Федорович* (1863–1942) — з 1894 р. приват-доцент кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології Харківського університету, з 1919 р. заслужений професор.

⁴⁷ *Бабін Олексій Васильович* (1866–1930) — історик, бібліограф, співробітник Бібліотеки Конгресу США (1902–1905; 1927–1930).

⁴⁸ *Пшеборський Антон Павлович* (1871–1941) — з 1899 р. приват-доцент кафедри чистої математики Харківського університету, з 1905 р. — професор.

⁴⁹ *Євдокимов Микола Миколайович* (1868–1941) — астроном-спостерігач, приват-доцент кафедри астрономії Харківського університету.

⁵⁰ *Рейнгард Людвиг Васильович* (1847–1920) — ректор Харківського університету (1905–1906).

⁵¹ *Багалій Дмитро Іванович* (1857–1932) — український історик, ректор Харківського університету (1906–1910), з 1919 р. — академік Української академії наук.

⁵² *Шишманов Іван Димитров* (1862–1928) — болгарський історик, літературознавець, етнограф, політичний діяч, міністр освіти Болгарії (1903–1907).

⁵³ *Бродович Йосиф Олександрович* (1871–1917) — професор кафедри історії церкви Харківського університету.

⁵⁴ *Гарнак Адольф* (1851–1930) — історик церкви, професор Лейпцизького, Гессенського, Марбурзького, Берлінського університетів.

⁵⁵ *Перетц Володимир Миколайович* (1870–1935) — український і російський філолог, професор кафедри російської мови і словесності Університету Св. Володимира (1903–1914), академік Петербурзької АН (з 1914 р.) та АН України (з 1919 р.).

⁵⁶ *Кохановський Ян* (1530–1584) — польський поет епохи Відродження.

⁵⁷ *Лось Ян* (1860–1928) — польський філолог-славіст, член Польської АН, професор Краківського університету.

⁵⁸ *Брухнальський Вільгельм-Адольф* (1859–1938) — польський філолог, історик літератури, професор Львівського університету.

⁵⁹ *Грушевський Михайло Сергійович* (1866–1934) — український історик і державний діяч, професор Львівського університету (з 1894 р.), член-кореспондент Краківської АН (з 1895 р.), голова Наукового товариства імені Шевченка (1897–1913).

⁶⁰ *Оссолінеум* — приватна бібліотека, заснована 1817 р. у Львові істориком і бібліографом графом Ю.-М. Оссолінським.

⁶¹ *Франц Йосиф I* (1830–1916) — імператор Австрійської (з 1848 р.) та Австро-Угорської монархії (з 1867 р.).

⁶² *Попруженко Михайло Георгійович* (1866–1943) — з 1891 р. приват-доцент кафедри слов'янської філології, з 1908 р. професор Новоросійського університету.

⁶³ *Дринов Марин Степанович* (1838–1906) — історик, філолог, діяч Болгарського національного відродження, основоположник болгарської літературної мови, професор слов'янознавства Харківського університету (з 1873), міністр освіти Болгарії (1878–1879).

⁶⁴ *Българско книжовно дружество* (Болгарське літературне товариство) — засноване 1869 року. У 1911 році на його базі постала Болгарська Академія наук.

⁶⁵ *Біндінг Карл* (1841–1920) — німецький правознавець, професор Базельського, Фрайбурзького, Страсбурзького, Лейпцизького університетів.

⁶⁶ *Вах Адольф* (1843–1926) — німецький юрист, професор Кенігсберзького, Ростовського, Тьубінгенського, Боннського, Лейпцизького університетів.

⁶⁷ *Вундт Вільгельм* (1832–1920) — німецький учений, основоположник експериментальної психології, професор Лейпцизького університету.

⁶⁸ *Оствальд Вільгельм Фрідріх* (1853–1932) — лауреат Нобелівської премії з хімії (1909), професор Лейпцизького університету.

⁶⁹ *Бурдах Карл-Фрідріх* (1776–1847) — німецький фізіолог, професор Лейпцизького університету.

⁷⁰ *Анциферов Олексій Миколайович* (1867–1943) — професор політичної економії і статистики Харківського університету.

⁷¹ *Лейкфельд Павло Емілійович* (1859–...) — професор філософії Харківського університету.

⁷² II Міжнародний філософський з'їзд у Женеві (1904).

⁷³ Битва при Седані (1 вересня 1870) закінчилася поразкою французького війська й призвела до його капітуляції (2 вересня) під час франко-пруської війни 1870–1871 років.

⁷⁴ *Барруа Жюль-Анрі* (1852–1943) — французький зоолог.

⁷⁵ *Фоль Герман* (1845–1892) — швейцарський зоолог, з 1878 р. — професор Женевського університету.

⁷⁶ *Давидов Михайло Михайлович* (1852–1933) — заступник директора Віллафранкської зоологічної станції (з 1895 р.).

⁷⁷ *Спичаков Федір Олександрович* (1879–1946) — асистент Віллафранкської зоологічної станції у 1908–1912 рр.

⁷⁸ *Арнольд Володимир Митрофанович* (1871–1924) — професор кафедри ботаніки Новоросійського університету.

⁷⁹ *Соловійов Сергій Вікторович* (1862–1913) — професор історії західноєвропейських літератур Харківського університету.

⁸⁰ *Крусман Володимир Едуардович* (1879–1922) — професор кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету.

⁸¹ *Павловський Олексій Андрійович* (1856–1913) — професор кафедри красних мистецтв, у 1909–1912 рр. — декан історико-філологічного факультету Новоросійського університету.

⁸² *Лазурський Володимир Федорович* (1869–1947) — професор кафедри історії західноєвропейських літератур Новоросійського університету.

⁸³ *Біцільлі Петро Михайлович* (1879–1953) — професор кафедри всесвітньої історії Новоросійського університету.

⁸⁴ *фон Штерн Ернст Романович* (1859–1924) — філолог, історик, з 1911 року — професор Університету в м. Галле, ректор цього університету у 1921–22, 1923–24 роках.

⁸⁵ *Вількен Ульріх* (1862–1944) — німецький історик Античності.

⁸⁶ *Варнеке Борис Васильович* (1874–1944) — професор кафедри класичної філології Новоросійського університету.

⁸⁷ *Линниченко Іван Андрійович* (1857–1926) — професор кафедри російської історії Новоросійського університету.

⁸⁸ *Томсон Олександр Іванович* (1860–1935) — професор кафедри порівняльного мовознавства Новоросійського університету.

⁸⁹ *Пападімітріу Сінодій Дмитрович* (1856–1921) — професор кафедри класичної філології Новоросійського університету.

⁹⁰ *Драй-Хмара Михайло Опанасович* (1889–1939) — український поет, учений славіст, випускник Університету Св. Володимира.

⁹¹ *Качич-Міошич Андрія* (1704–1760) — хорватський поет.

⁹² Інститут Пастера — створений 1888 року з метою здійснення наукових досліджень та освітнянської діяльності у галузі мікробіології і медицини, й передусім задля боротьби проти інфекційних захворювань. Носить ім'я свого засновника Луї Пастера.

⁹³ *Мечников Ілля Ілліч* (1845–1916) — український біолог, професор кафедри зоології і порівняльної анатомії Новоросійського університету, лауреат Нобелівської премії у галузі фізіології і медицини (1908).

⁹⁴ *Вірхов Рудольф* (1821–1902) — німецький учений, основоположник теорії клітинної патології.

⁹⁵ *Дарвін Чарльз* (1809–1882) — британський учений-природознавець, основоположник еволюційного вчення щодо походження видів тварин і рослин.

⁹⁶ *Пастер Луї* (1822–1895) — французький учений, один із основоположників мікробіології та імунології, член Паризької АН (1862), засновник і перший директор Пастерівського інституту.

⁹⁷ *Ру Еміль* (1853–1933) — французький учений-мікробіолог, член Паризької АН (1899), з 1904 року — директор Пастерівського інституту.

⁹⁸ *Безредка Олександр Михайлович* (1870–1940) — український учений-мікробіолог, учень І.І. Мечникова, з 1916 року — заступник директора Інституту Пастера.

⁹⁹ *Борде Жюль* (1870–1961) — бельгійський мікробіолог, лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини (1919).

¹⁰⁰ *Боррель Амеде* (1867–1936) — французький біолог, з 1896 по 1914 рік очолював лабораторію мікробіології в Інституті Пастера.

¹⁰¹ *Бюрне Етьєн* (1873–1960) — французький медик та мікробіолог, з 1907 по 1919 рік співробітник лабораторії І.І. Мечникова в Інституті Пастера. 1921 року призначений заступником директора Інституту Пастера в Тунісі.

¹⁰² *Кантакюзен Жан* (1863–1934) — румунський медик і біолог, з 1896 по 1901 рік здійснював дослідження імунітету в Інституті Пастера.

¹⁰³ *Марі Огюст-Шарль* (1864–1935) — французький біолог, з 1894 року — співробітник Інституту Пастера, здійснював дослідження під керівництвом І.І. Мечникова.

¹⁰⁴ *Месніль Фелікс* (1868–1938) — французький біолог, з 1892 року — співробітник Інституту Пастера, був секретарем Л. Пастера, здійснював дослідження в лабораторії І.І. Мечникова.

¹⁰⁵ *Салімбені Олександр* (1867–1942) — італійський медик і біолог, від 1895 року співробітник Інституту Пастера.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ У ДОДАТКАХ ДОКУМЕНТІВ

1. Зі звіту К.Ф. Кесслера про участь у зібранні німецьких природознавців і лікарів у м. Кенігсберзі (1860 р.)..... 240
2. З подорожніх нотаток Ф.А. Струве (1869 р.)..... 241
3. Зі справи Ради Університету Св. Володимира щодо відрядження молодих людей за кордон за рахунок міністерства народної освіти з метою приготування до професорського звання (1870 р.)..... 243
4. Інструкція для занять І.В. Лучицького за кордоном з метою приготування до професорського звання (1871 р.) 244
5. Зі звіту про закордонне відрядження П.П. Алексеєва (1871–1872 рр.) 245
6. Зі справи Університету Св. Володимира щодо участі Росії у Віденській всесвітній виставці (1872 р.) 246
7. Зі справи Ради Університету Св. Володимира щодо обміну працями з медичним відомством США (1872 р.) 247
8. Зі справи щодо участі Університету Св. Володимира в поповненні фондів бібліотеки Страсбурзького університету (1873 р.) 249
9. Зі звіту про закордонне відрядження Ф.І. Успенського (1876 р.) 249

-
- 10.** Зі звіту про закордонне відрядження О.І. Загоровського (1876–1878 рр.) 250
- 11.** Лист-клопотання Д.М. Овсянико-Куликовського до керівництва Новоросійського університету щодо відрядження його за кордон (1877 р.)..... 251
- 12.** Зі справи щодо надання Сербським Митрополитом Михаїлом (1859–1881; 1889–1898) Університету Св. Володимира диплома почесного члена Сербського товариства Червоного Хреста (1877 р.)..... 252
- 13.** Зі звіту про закордонне відрядження М.Ф. Владимирського-Буданова (1880–1881 рр.)..... 253
- 14.** Зі справи щодо відрядження за кордон Ю.Ф. Клименка та М.О. Умова (1883 р.) 255
- 15.** Із записів К.М. Антонович-Мельник щодо закордонних наукових відряджень В.Б. Антоновича (1883–1893 рр.)..... 256
- 16.** Із листа К. Фогта О.О. Коротнєву (1889 р.) 257
- 17.** Зі справи Ради Університету Св. Володимира щодо проведення орнітологічного конгресу в м. Будапешті (1890 р.) 259
- 18.** Лист-клопотання Т.Д. Флоринського щодо відрядження його за кордон (1891 р.) 260
- 19.** Зі звіту про закордонне відрядження Л.М. Казанцева (1895 р.) 260
- 20.** Із записів у лабораторній книзі Віллафранкської зоологічної станції (1895 р.)..... 262

21. Зі справи Університету Св. Володимира щодо міжнародної виставки з аптекарського мистецтва в м. Празі (1896 р.) 263
22. Зі звіту О.О. Коротнева про поїздку на Шпіцберген (1898 р.) 264
23. Витяг з журналу вченого комітету міністерства народної освіти щодо звіту про закордонне відрядження Ц.К. Руссьяна (1898 р.) 267
24. Із записів у лабораторній книзі Віллафранкської зоологічної станції (1899 р.)..... 268
25. Зі звіту Віллафранкської зоологічної станції (1900 р.) 269
26. Зі справи Ради Університету Св. Володимира щодо 500-літнього ювілею Краківського університету (1900 р.) 270
27. Зі звіту про закордонне відрядження І.П. Скворцова (1900 р.) 271
28. Зі звіту про закордонне відрядження Л.О. Струве (1901 р.) 272
29. Із записів у лабораторній книзі Віллафранкської зоологічної станції (1901–1902 рр.)..... 274
30. Зі справи Ради Університету Св. Володимира щодо святкування століття від дня народження Н.-Г. Абеля (1902 р.) 279
31. Зі звіту Ю.А. Кулаковського про участь у Міжнародному конгресі історичних наук у Римі (1903 р.) 280

32. Із рапорту про закордонну наукову поїздку М.Ф. Белоусова (1903 р.) 282
33. Лист-клопотання М.П. Дашкевича щодо надання йому закордонного відрядження (1904 р.)..... 283
34. Звернення адміністрації Бібліотеки Конгресу США до М.П. Дашкевича з проханням надати відомості про Історичне товариство Нестора-літописця (1904 р.) 285
35. Зі звіту про закордонне відрядження А.П. Пшеборського (1904 р.) 285
36. Зі звіту про закордонне відрядження М.М. Євдокимова (1904 р.) 286
37. Лист студентки Лозаннського університету до Л.В. Рейнгарда (1905 р.)..... 288
38. Лист студенток Бернського університету до Л.В. Рейнгарда (1905 р.) 288
39. Лист студента В. Липського Д.І. Багалію (1906 р.)..... 289
40. Рапорт про відрядження до Німеччини Й.О. Бродовича (1906 р.) 290
41. Зі звіту про заняття під час закордонного відрядження у вакаційний час В.М. Перетца (1907 р.) 291
42. Зі справи Університету Св. Володимира щодо XVI Міжнародного конгресу лікарів у м. Будапешті 1909 року (1907 р.) 292
43. Зі звіту про закордонне відрядження М.Г. Попруженка (1907 р.) 293

44. Із протоколу засідання Історико-філологічного товариства при Харківському університеті (26 березня 1909 р.) 295
45. Вітальний адрес від Харківського університету Лейпцизькому університету з нагоди його 500-літнього ювілею (1909 р.) 296
46. Письмова подяка від колективу бібліотеки Софійського університету О.М. Анциферову за подаровані ним праці (1909 р.) 298
47. Зі звіту професора Харківського університету П.Е. Лейкфельда про участь у III Міжнародному філософському з'їзді в Гейдельберзі 1908 року (1909 р.) 298
48. Зі звіту (ювілейного) про діяльність Віллафранкської зоологічної станції (1909–1910 рр.) 300
49. Із записів у лабораторній книзі Віллафранкської зоологічної станції (1909–1910 рр.) 301
50. Зі звіту про закордонне відрядження В.М. Арнольдї (1910 р.) 304
51. З протоколу засідання Історико-філологічного товариства при Харківському університеті (20 жовтня 1911 р.) 305
52. Лист І.В. Лучицькому від бібліотеки Реннського університету (3 листопада 1911 р.) 306
53. Зі справи Новоросійського університету щодо відрядження за кордон В.Е. Крусмана (1911 р.) 307
54. Зі справи Новоросійського університету щодо закордонного відрядження В.Ф. Лазурського (1911 р.) 310

55. Зі справи Новоросійського університету щодо відрядження за кордон П.М. Біціллі (1911 р.) 311
56. Зі справи Новоросійського університету щодо запрошення на XVI Міжнародний конгрес орієталістів 1912 року (1911 р.) 313
57. Запрошення Новоросійському університету від організаційного комітету XVI Міжнародного конгресу орієталістів 1912 року (1911 р.) 314
58. Запрошення Новоросійському університету від Афінського університету взяти участь у святкуванні його 75-літнього ювілею (1911 р.) 316
59. Лист-клопотання Б.В. Варнеке щодо відрядження його на XVI Міжнародний конгрес орієталістів 1912 року (1911 р.) 317
60. Зі справи Новоросійського університету щодо відрядження його делегатів на XVI Міжнародний конгрес орієталістів 1912 року (1911 р.) 318
61. Зі звіту про закордонне відрядження студента М.О. Драя (1913 р.) 319
62. Звернення організаційного комітету Інституту Пастера в Парижі з проведення ювілею І.І. Мечникова до вчених світу з пропозицією взяти участь у підготовці ювілейного видання праць з мікробіології (1913 р.) 320

No 420.

REGIAE SCIENTIARUM UNIVERSITATIS HUNGARICAE

BUDAPESTINENSIS

RECTOR ET SENATUS ACADEMICUS.

Universitatem nostram anno MDCXXXV. conditam, Maria Theresia divinae memoriae regina anno MDCCCLXXX. restauravit. Seculare huius restorationis festum multis sollemnibus, ad quae exterarum quoque universitatum legati fuissent invitandi, voluit universitas nostra celebrare.

Verum intervenientibus gravibus rerum conditionibus secularia haec sollemnia, die XIII. mensis Maii anni currentis celebranda, in angustiores patriae fines conclusimus.

Dum haec Vobis, plurimam salutem impertientes, significamus, certiores simul Vos esse volumus, nos numquam in memoriam sollemnium eorum editaque hae opportunitate scripta Vobis, ea qua par est, observantia missuros esse.

Dabamus Budapestini, die 16. mensis Aprilis, anno MDCCCLXXX.

12. 4. 1880

S. M. P.
Rector.

M. P. C. C. C.

Senatus Academicus Scientiarum
Universitatis

Rector.

ілюстр. 1 — Запрошення Університету Св. Володимира від
Будапештського університету на святкування 100-літнього ювілею
його відновлення за правління Марії Терезії (1880 р., латин. мовою)

A BUDAPESTI KIR. TUDOMÁNY-EGYETEM

RECTORA ÉS TANÁCSA.

Egyetemünk MDCXXXV-ben alapítván, MDCCLXXX-ban d. e. Mária Terézia királynő által újjáalakított. Ezen újjáalakításnak századik évfordulóját nagy ünnepélyességgel kívánta egyetemünk megülni, melyre a külföld egyetemei is, küldöttségileg lettek volna meghivandók.

Azonban súlyos körülményeknél fogva, ezen ünnepélyünk szűkebb hazai körre szorítottatott, és f. é. május XIII. fog megtartatni.

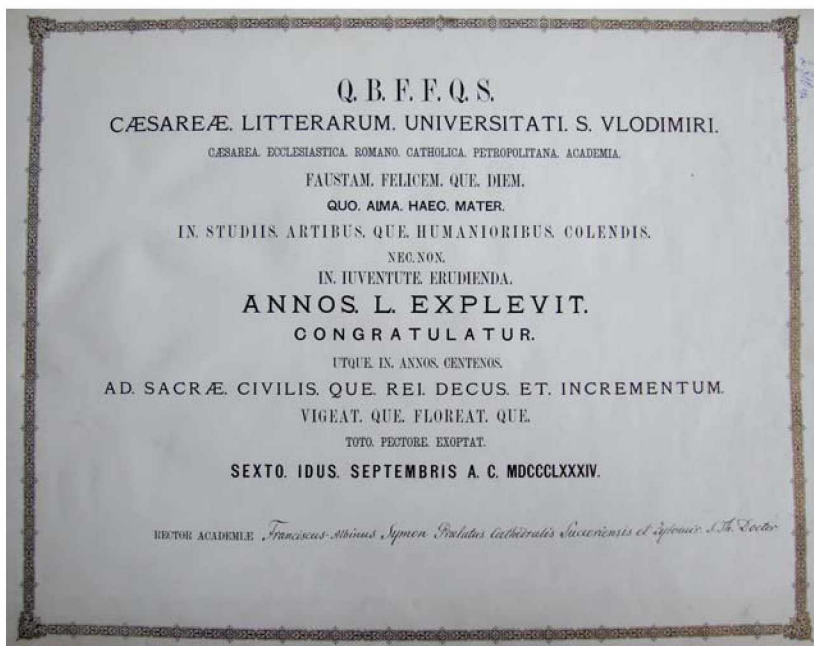
Midőn erről Titeket szívólyes üdvözlettel értesítünk, egyúttal jelezzük, hogy úgy az ünnepély megőrkítésére veretett érmet, valamint az ezen alkalomból nyomtatott kiadványainkat is, Nektek tisztelettel megküldendjük.

Kelt Budapesten, 1880. évi ápril hó.....

ілюстр. 2 — Запрошення Університету Св. Володимира від Будапештського університету на святкування 100-літнього ювілею його відновлення за правління Марії Терезії (1880 р., угорськ. мовою)

ілюстр. 3 — Вітальний адрес від Римського університету
 Університету Св. Володимира з нагоди
 його 50-літнього ювілею (1884)

ілюстр. 4 — Вітальний адрес від Імператорської Римсько-Католицької Академії Університету Св. Володимира з нагоди його 50-літнього ювілею (1884)

1421
✓

J.

43

Данною Собою 12 сентембра 1902.
и определено: Благодарити и уважати, что, в
наступавшем году, предстоит заседание в Чикаго
не только для того, но и для того, что...

The Trustees and Faculties of
Northwestern University
at Evanston - Chicago
respectfully request the Authorities of
The University of Kiev
to appoint one or more delegates
to the installation of
Edmund Janes James Ph.D., LL.D.
as President of the University
on Sunday Monday and Tuesday the nineteenth
twentieth and twenty-first days of October
nineteen hundred and two

William Deering
President of the Board of Trustees
Frank D. Crandon
Secretary of the Board of Trustees

ілюстр. 5 — Запрошення Університету Св. Володимира від Північно-Західного університету (Еванстон, Іллінойс) узяти участь у церемонії інавгурації нового президента Едмунда Джейнса Джеймса (1902 р.)

S. P. D.

Quod quinquagesima natalicia Academiae vestrae sollemniter celebraturi nos quoque gaudii vestri participes esse voluistis, humane fecistis nobisque gratissime. Sed tot terrarum immensis tractibus, tot vastis maribus interiectis prohibemur, quominus e nostro coetu quemquam mitamus coram vobis gratulaturum. Itaque per litteras bona omnia vobis precamur et ut Academia vestra sicut per decem lustra nunc feliciter exacta ita per multa saecula humanitatem bonasque artes apud Antipodas colendo nova semper laude crescat atque floreat, vota facimus.

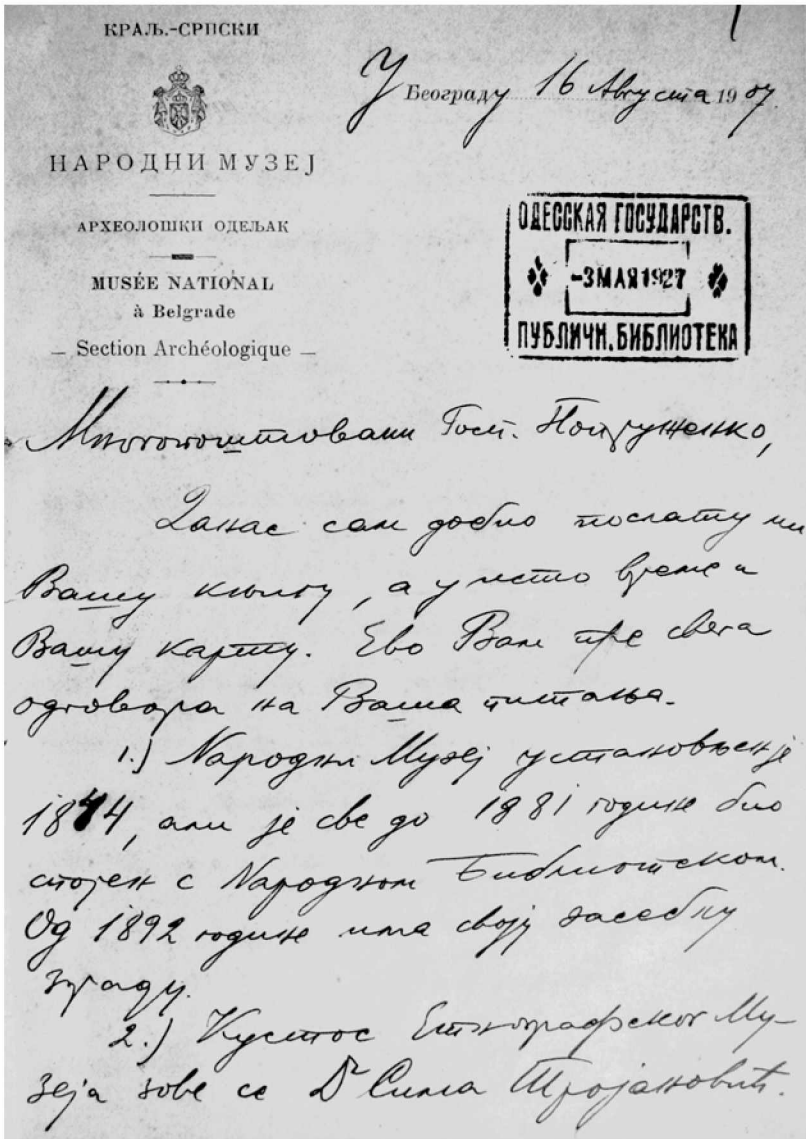
1870.

Datum Kioviae.

kal. August. MCMII

Rector N. Bobrinsky
Securus Sim. Florinsky
Dec C Truchny
Secretarius G. S. S. S.

илюстр. 6 — Вітальний адрес від Університету Св. Володимира Сіднейському університету з нагоди його 50-літнього ювілею (1902 р.)

ілюстр. 7 — Лист директора Национального музею Сербіі
М. Валтровича М.Г. Попруженку (1907)

Athènes, le 20 Mai 1911.

L'UNIVERSITÉ NATIONALE DE GRÈCE devant célébrer le soixante-quinzième anniversaire de sa fondation le 25 Mars (7 Avril) 1912, époque qui coïncide avec la réunion du XVI Congrès des Orientalistes, qui se tiendra à Athènes, s'empresse de prier

l'Université Impériale d'Odessa

de l'honorer par l'envoi d'un délégué.

Nous serions aussi reconnaissants si quelques *professeurs* de Votre Université avaient la complaisance de collaborer à l'Annuaire international, que nous allons publier à cette occasion, dans le cours de l'année 1912, par l'envoi d'un travail scientifique écrit en grec, latin, français, allemand, anglais ou italien.

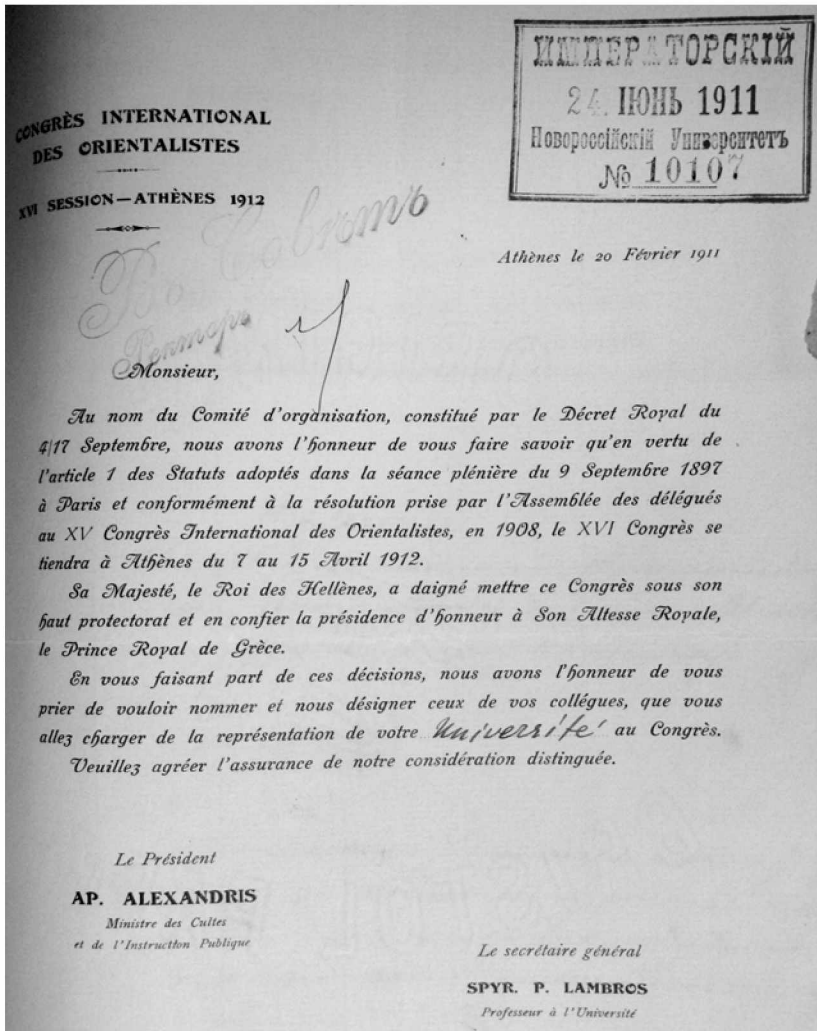
Nous Vous prions de vouloir bien nous communiquer la désignation de votre délégué jusqu'au 15 Septembre 1911, ainsi que le titre des contributions scientifiques des Vos *professeurs*, avec l'indication approximative de leur étendue, jusqu'au 31 Août.

Le programme détaillé de la célébration de l'anniversaire sera communiqué plus tard.

Le Recteur

EMM. J. ZOLOTAS

ілюстр. 8 — Запрошення Новоросійському університету від Афіньського університету взяти участь у святкуванні його 75-літнього ювілею (1911)

ілюстр. 9 — Запрошення Новоросійському університету від організаційного комітету XVI Міжнародного конгресу орієнталістів (1911)

46
w/329

**Bibliothèque Universitaire
Rennes**

Rennes, le 3 Novembre 1911.

Monsieur

J'ai l'honneur de vous accuser réception de l'ouvrage, dont vous avez bien voulu faire hommage à la Bibliothèque Universitaire de Rennes. Je vous en suis infiniment reconnaissant.

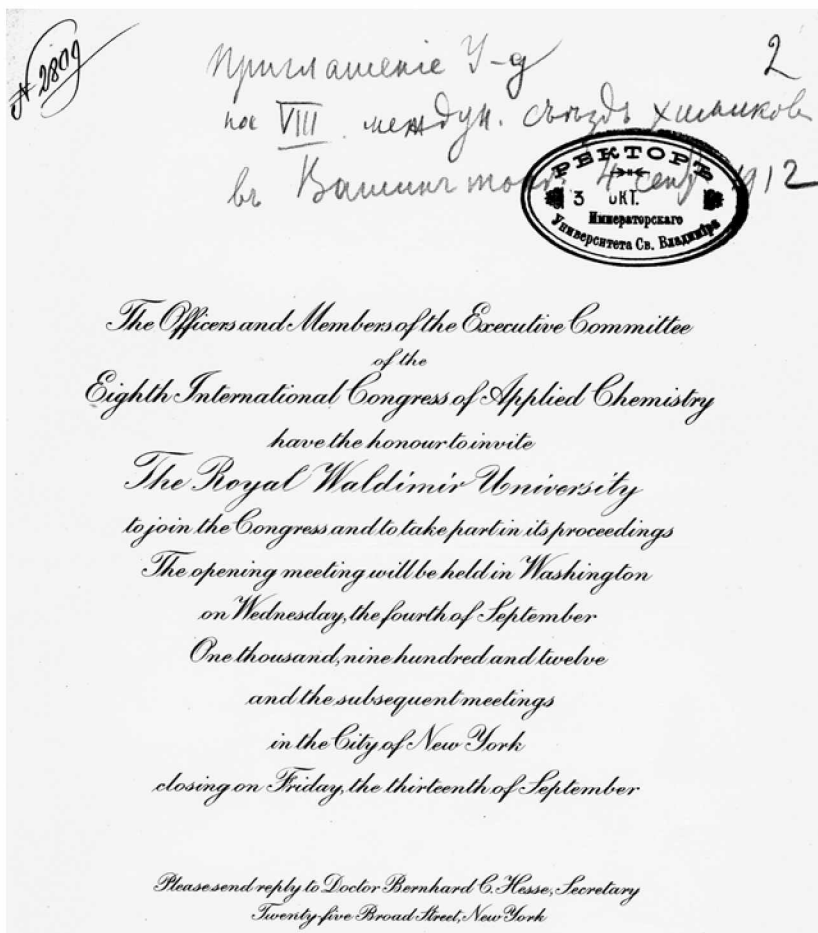
Vous trouverez ci-contre le numéro attribué à ce livre après inscription au Catalogue.

Dans le prochain Annuaire de l'Université, dont un extrait vous sera adressé lors de sa publication, mention sera faite de cette donation.

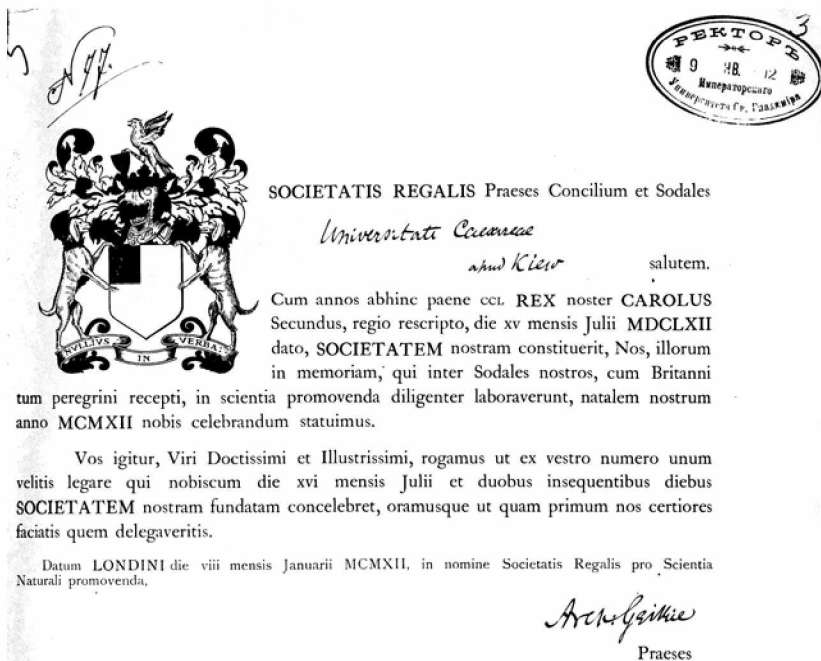
Veillez agréer, Monsieur, avec mes meilleurs remerciements, l'expression de ma considération la plus distinguée.

Le Bibliothécaire,

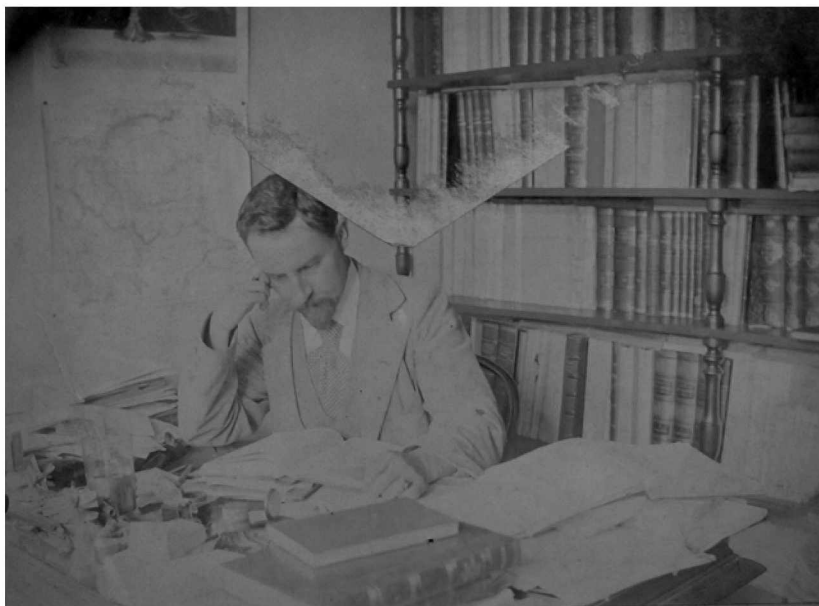
A. Peulie

ілюстр. 11 — Запрошення Університету Св. Володимира
на VIII Міжнародний конгрес з прикладної хімії
(4–13 вересня 1912, м. Вашингтон)

ілюстр. 12 — Запрошення Університету Св. Володимира на святкування 250-літнього ювілею Королівського товариства природознавства (1912 р., м. Лондон)

ілюстр. 14 — Фотографія ректора Софійського університету (1913–1914; 1924–1925) В.Н. Златарського з особового архіву М.Г. Попруженка

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абашев Д.М. 36
Абдул-Меджид I 158
Абель Н.-Г. 187, 279
Авенаріус М.П. 108
Адлер В. 174
Александріс Ап. 315
Алексеев П.П. 14, 49, 50, 102, 105, 106, 107, 115, 245
Алексеевський В.П. 119
Альбер I (король Бельгії) 181, 183
Альбер I (принц Монако) 123
Альфонс XIII 216
Андерсон Е.-Х. 147
Андре Е. 269
Андреев А.Ю. 11
Андреев К.О. 14, 110
Андріч Н. 80
Андрусов М.І. 113
Анічков Є.В. 83
Анненська Є. 208, 288
Анрі 117
Антонович В.Б. 12, 13, 15, 75, 76, 77, 237, 256
Антонович І.В. 75
Антонович-Мельник К.М. 256
Анциферов О.М. 12, 169, 170, 298
Аргеландер Ф.-В.-А. 34
Ардашев П.М. 162, 167, 168
Аренс Г. 22, 87
Аристотель 196

- Армашевський П.Я. 117
Армстронг 299
Арнольдї В.М. 14, 200, 201, 304
Архенгольд Ф.-С. 193
Ауверс А. 187
Афанасьєв М.С. 104
Афанасьєв Є.І. 115, 117
Ашерзон П.-Ф.-А. 45
- Бабін О.В. 285
Бабукич В. 27
Багалій Д.І. 7, 12, 149, 289
Басфф П. 258
Баженова Г.Ю. 11
Базаров О.І. 111
Бай І.А. де 61
Бальдвін 299
Барабашев П.М. 14, 123, 217, 218
Баранецький О.В. 118
Бардах Я.Ю. 128
Барделебен Г.-А. 48
Барі Г. де 46
Барруа Ж. 112
Беген Ф. 274
Безелер К.-Г.-К. 87
Безредка О.М. 322
Беккер П.В. 30
Белогріц-Котляревський Л.С. 95, 171
Белоусов М.Ф. 187, 188, 192, 200, 202, 203, 282
Бергер Е.С. 76
Бергсон А. 165
Берійон Е. 125
Бернштейн Н.О. 14, 50
Бертран Ж.-Л.-Ф. 34, 110
Бец В.О. 102, 105
Белопольський А.А. 190

Белянкін І.І. 196
Бідерман К. 64
Білімович О.Д. 171, 172
Більбасов В.О. 245
Біндінг К. 175, 296
Бір А. 213, 217
Бісмарк О. фон 91, 173, 198, 237
Біціллі П.М. 311, 312
Бланкі Л.-О. 75
Блюнчлі І.-К. 20, 22, 87, 92
Бобрецький М.Ф. 107
Бобчев С.С. 178
Богданов С.М. 111, 115, 118
Богшич Б. 14, 30, 31, 32
Бокаріус М.С. 204
Боллес-Лі А. 258
Больцман Л. 104
Бонне П.-О. 110
Бор Н. 145
Борде Ж. 129, 322
Борнгаупт Ф.К. 115
Боррель А. 322
Борткевич В. 176
Брайс Дж. 151, 167
Брандль 26
Брандт В.Д. 217
Брандт О.В. 119
Браун К. 39
Браун О. 45
Браунштейн Є. 204
Бредіг Г. 197
Брентано Л. 91, 177
Бреслау Г. 85
Брілль А. 193
Бріо О.С. 47
Бродович Й.О. 14, 156, 290

- Брун Ф.К. 30, 68
Бруненок М. 151
Бруно Дж. 65
Брухнальський В. 160, 292
Брюно Г.Г. 215
Бубнов М.М. 84, 167
Бузескул В.П. 7, 14, 146, 163
Букреєв Б.Я. 114
Бумм Е. 212, 215, 217
Бунге М.А. 49, 108, 115
Бунге М.Х. 58, 91
Бунзен Р.-В. 36, 197
Буницький Є.Л. 191
Бурдах І.-Ф. 327
Бутарік Е. 66
Бутру Е. 165
Бьючеп лорд 167
Бюзор П. 258
Бюрне Е. 322
- Вагнер А. 91, 98, 172, 175, 176, 182
Вагнер К.Е. 207, 212
Вагнер-Яурегг Ю. 205
Вазов І. 81
Вайц Г. 59, 66, 74, 232
Вакар А. 215
Вален І. 28
Валтрович М. 159
Вальтер О.П. 37, 49
Вальхар Я. 83
Вальц Я.Я. 45, 46
Валяшко М.О. 199, 204
Ванкель Г. 62
Ванкель Й. 60
Варварцев М.М. 9
Варнеке Б.В. 166, 317

Васильєв М.О. 299
Васильєв О.В. 299
Ваттенбах В. 65, 74
Вах А. 296
Вашенко-Захарченко М.Є. 103, 108
Вебер 27
Вебер В.-Е. 33
Вебер Е. 116, 258
Вебер Л. 269
Вебер О. 39
Вейгерт К. 129, 130, 206
Вейерштрасс К.-Т.-В. 104, 110, 114, 232
Вейксельбаум А. 214
Вейль Г. 73
Вейнберг Б.П. 124
Вейнгера Ф.В. 208, 288
Венюков П.М. 116, 117
Верро Е. 37
Вертгейм Е. 126, 212, 217
Верхарн Е. 129
Високович В.К. 212
Відаль Ф. 215
Віднянський С.В. 9
Віко Дж. 165
Віктор Еммануїл III 151, 197, 216
Вілларі П. 151, 152
Вількен У. 312
Вільсон В. 216
Віндельбанд В. 154, 164, 173
Віндшейд Б. 89, 90
Вінкельман Й.-Й. 28
Вінтерніц В. 205, 206
Віре 198
Вірхов Р.-Л.-Х. 39, 321
Вісліценус Й. 112
Вітте де 29

- Владимирський-Буданов М.Ф. 14, 33, 96, 97, 169, 171, 253
Воблій К.Г. 175, 176, 177, 178
Вольтерра В. 195
Вондрак В. 148
Восс Ф. 198
Врзал А. 81
Вундт В. 296
Вуттке Г. 64, 232
Вюрц Ш.-А. 108
- Гавронський М.Д. 118
Гаген Р. фон 91
Галахов О.Д. 81
Галілей Г. 106
Гамалія М.Ф. 128
Гамбаров Ю.С. 97
Гангаві А.Р. 28
Ганель Я.І. 96
Ганка В. 21
Гарнак А. 152, 156, 290
Гарнич-Гарницький Ф.М. 45, 108, 115
Гаттала М. 26, 32, 51, 69, 70, 75, 232
Гебра Ф. 42
Гегель Г.-В.-Ф. 24, 91
Гейбель К.-Г.-Е. Г. 103, 111, 115, 117
Гейдеман Г. 29
Гельмгольц Г.-Л.-Ф. 101, 104
Гельферіх К. 172
Генрі Дж. 36
Георг V 167, 168
Георг I 28
Герасимов П.І. 109
Герінг Е. фон 188
Герцен О.І. 265
Гессе Л.О. 34
Гете Й.-В. 156

- Гізо Ф.-П.-Г. 65, 232
Гільберт Д. 188, 189, 191
Гіршман Л.Л. 43
Гливенко І.І. 84
Гнейст Г.-Р. 20, 91
Гогенцоллерни 65
Гогоцький С.С. 24, 59
Головкінський М.О. 107
Гольдін М.С. 166
Гордон В.М. 14, 174
Горецький Л.К. 40, 41, 42, 108
Готье Л. 66
Гофман Г. 125
Гофман Е. 99, 100
Гофмейстер В. 46
Граве Д.О. 187
Гредескул М.А. 169
Грей Е. 167
Григорович-Березовський М.О. 199
Грізінгер В. 50
Гро Ш. 73
Гросс Г. 183
Грубе В.Ф. 42, 104
Грузинцев О.П. 187
Грушевський М.С. 61, 160, 292
Грютцнер П. 126
Губер М. 210
Гульд Б. 35
Гумбольдт В. фон 6, 19
Гурбан Й.-М. 70
Гуров О.В. 108
Гуссеров А. 126
Гучков О.І. 178
Гюббенет Х.Я. фон 43, 44, 47, 103
Гюфнер К.-Г. фон 126

- Давидов М.М. 269, 274, 276, 277, 301, 302, 303
Данилевський В.Я. 111
Даничич Д. 68
Дарбу Ж.-Г. 196, 197
Дарвін Ч. 199, 200, 321
Дастр А. 119
Дашкевич М.П. 13, 74, 77, 149, 154, 270, 283, 284, 285
Дворниченко С.П. 99
Декарт Р. 196
Делоне Ш.-Е. 34
Делянов І.Д. 114, 244
Демченко В.Г. 20, 21, 90
Джемеллі А. 165
Дзіяловський С. 60
Дільс Г. 156
Діммер Ф. 217
Діппель Л. 46
Добрянський А.І. 26, 71
Догель О. 112
Додерлейн А. 215
Доллінгер Ю. 214
Дорн Ф.-А. 128
Достоевський Ф.М. 99
Драгоманов М.П. 13, 15, 62, 63, 65, 75, 76, 236, 238
Драй М.О. 166, 167, 319
Дринов М.С. 12, 148, 149, 295
Дройзен І.-Г.-Б. 23, 65
Дубицький Л. 208
Дуда К. 78
Дудік Б. 60
Дурдік П. 80
Духнович О.В. 9
Дюбуа-Реймон Е.-Г. 45, 105, 232
Дювернуа Л.Л. 103
- Ебель Г.-В. 71

- Егжер Е. 29
Едісон Т.-А. 107
Едмунд Джейнс Джеймс 149
Ежбера 26
Ейзельсберг А. 214
Ейлер Л. 193
Ейнштейн А. 145, 189
Ейхгорст Г.-Л. 214
Ейхельман О.О. 169, 181
Екснер З. 125
Екстер М.Є. 169
Елліот-Сміт Г. 208
Ерб Г. 125
Ербен 26
Ергардт Ф.Ф. 38, 108
Еренбург барон 60
Ерліх П. 210
Ерміт Ш. 110
- Євдокимов М.М. 190, 191, 202, 286
Єллінек Г. 164, 173
Єрмаков В.П. 104
- Жагелль І. 49
Жакс М. 258
Железнов В.Я. 100, 171
Жилін О.О. 172, 173, 174
Жиффар А. 107
Жордан М.-Е.-К. 110
Жоффрой А. 125
Жоффруа А. 206
Жуковський В.П. 121
- Заблудовський І.В. 205
Загоровський О.І. 89, 90, 250
Зайкевич А.Є. 107

Заленський В.В. 14, 114
Залесський М.Л. 42
Занчевський І.М. 187
Зарубін І. 269
Зарубін В.І. 122, 126
Зеленецький М.М. 119
Зелінський М.Д. 112
Зенгер М. 126
Зерінг М. 172, 176
Зигмунд 26
Зібель Г. фон 74
Зібер М.І. 88
Златарський В.М. 61, 62, 158, 159
Золотас Емм. Ж. 317

Іванишев М.Д. 59
Іконников В.С. 13, 65
Ірмер Г.Ю. 155, 156
Іссель Р. 303

Йоллі Ф. 205

Кадлец К. 80
Казанський П.Є. 14, 178, 179, 180
Казанцев Л.М. 98, 260
Кало Ж.-Ф. 214
Кальметт А. 129
Кандлер П. 31
Кант І. 85
Кантакюзен Ж. 322
Кантор М.Б. 34
Караваєв В.О. 103, 118, 124
Караджич В.С. 26, 27, 51, 58, 158
Карл Великий 59
Карл Фердинанд 52
Карлов О. 89

Кармарш К. 33
Кассирер 125
Катренко А.М. 10
Катренко Я.А. 10
Каченовський Д.І. 12
Качич-Міошич А. 166, 319
Кашенко М.Ф. 113
Квінт Смірнський 29
Кеніг Д. 188
Кентерберійський архієпископ 167, 168
Керзон лорд 167
Кесслер К.Ф. 14, 37, 38, 240
Кирков Г. 58, 59
Кисельов О.Д. 14, 99, 182, 183
Кіліан Г. 40
Кіліфарський Хр. 276
Кірхгоф Г.-Р. 104
Кістяківський В.Ф. 107
Кістяківський І.О. 170
Кістяківський О.Ф. 88
Клейн Ф.-Х. 188, 189, 193, 194
Клименко Ю.Ф. 109, 112, 255
Кляпаред Е. 154
Кляцель 26
Кнапп Г.Ф. 85, 93
Кнауер Ф.І. 79, 83, 150, 154,
Кніс К.-Г.-А. 88, 93
Ковалевський О.О. 14, 103, 112
Кованько П.Л. 182
Коллар Я. 70
Коломнін С.П. 109
Коляр М. 60
Коляр О.І. 60
Кондаков Н.П. 14, 72, 73
Кононович О.К. 108
Копера Ф. 61

- Кордт В. 164
Короткий В.А. 11
Коротнев О.О. 112, 114, 116, 118, 123, 233, 257, 263, 264, 300, 302
Коршун С.В. 14, 209, 210, 211
Коршун Г.В. 187
Косоногов О.О. 120
Коссель А. 188
Костін С.І. 125
Костнер М. 161
Костянтин VII Багрянородний 30
Котляревський О.О. 63
Кох Г.-Г.-Р. 129
Кохановський Я. 160, 291
Кохер Е.-Т. 213, 215
Кочетов В.А. 42
Кочубинський О.О. 13, 14, 67, 68, 69, 70, 71, 72
Краснов А.М. 123
Краус Ф. 215
Крепелін Е. 206
Кржижковський 26
Кривець Н.В. 11
Кронскер Л. 104, 114
Кронлейн Р. 213
Кроче Б. 165
Крусман В.Е. 307, 308, 309, 312
Куба Л. 82
Кузнєцов М.М. 116
Кукулевич-Сакчинський І. 27
Кулаковський Ю.А. 14, 79, 151, 152, 154, 167, 280
Кульбакін С.М. 14, 163
Куманудіс С. 28
Куммер Е.-Е. 104, 110
Кунц І.Е. 90
Кураєв О.О. 10
Курциус Е. 30

Кюрі П. 145

Лабанд П. 174

Лавров П.Л. 75

Лагранж Ж.-Л. 196

Лазаревич І.П. 14, 39, 40

Лазурський В.Ф. 310, 311

Ламанський В.І. 67

Ламброс Спір. П. 315

Ламе Г. 34

Ландау Л. 126

Ландольт Е. 218

Лاپинський М.М. 124, 125, 207

Лапшин В.І. 48

Ласк Е. 164

Ласкер Е. 91

Лашенков П.М. 122

Ле Блан М.-Ю.-Л. 202

Лебединський Я.М. 14, 119, 122, 198

Левитський В.Ф. 97

Левковський А.М. 204, 205, 206

Леже Л. 60

Лейбніц І.-В. 196

Лейкфельд П.Е. 14, 153, 154, 298

Ленард Ф. фон 197

Леонтович О.В. 14, 207, 208, 215, 216

Леріш М. 203

Лерс К. 30

Лескін А. 86

Лессер Р. де 274

Лещюс І.А. 79, 162

Лиман С.І. 11

Линниченко І.А. 152, 166, 318

Липський В. 149, 289

Липський О.Л. 48

Лі М.-С. 122

- Лігін В.М. 103
Лігнау М.Г. 201
Лінкольн А. 170
Лінниченко О.І. 27
Ліст Ф. фон 99
Лістер Дж. 129
Ломиковський М.М. 111
Лоренц А. 214
Лось Я. 160, 292
Лотц В. 177
Лудвіг А. 72
Лудвіг К. 50
Луньяк І.І. 161
Луценко І.М. 181, 236
Лучицький І.В. 13, 14, 15, 60, 64, 65, 85, 149, 237, 244, 245, 306
Любарш О. 129
Любіч С. 62
Лютер Р. 202
Ляпунов Б.М. 150
- Ма Латрі Л. де 66
Мажіарські С. 275
Мажуранич А. 27
Майдель Е.Е. 216
Макенродт Е. 215
Маковічка 92
Максвелл Д.-К. 104
Максимович М.О. 65
Малінін М.І. 14, 89
Маньковський О.Ф. 212
Манян В. 125
Марі О. 322
Маріон А.-Ф. 112
Марія Терезія 58
Марсден В. 215
Марш Л. 178

- Массар-паша 209
Матвеев О.П. 59
Мацон Ю.І. 39
Мейдель Е. 218
Мейер П. 66
Мейер В. 112, 115
Мейнонг А. фон 163
Мейтцен А. 91, 176
Мелікішвілі П.Г. 112
Мендель К. 205
Мендель Г.Й. 200
Месніль Ф. 322
Меттеніус Г.Г. 46
Мечников І.І. 12, 14, 15, 113, 127, 128, 129, 145, 206, 211, 233,
320, 321, 322
Миронов М.М. 116
Михаїл (сербський митрополит) 76, 109, 252
Мігулін П.П. 99
Міддельдорпф А.Г. 43
Міклошич Ф. 26, 32, 51, 67, 97
Міладінов Д. 159
Міладінов К. 159
Мілан Обренович ІV 109
Мілетіч Л.Г. 61, 146
Мінковський Г. 188, 189
Мінх Г.М. 115
Міхін П.В. 126
Міщенко Ф.Г. 14, 73
Модестов В.І. 62
Моль Р. фон 22
Моммзен Т. 30, 63, 74, 151, 232
Моно Г. 151
Моракс В. 218
Морозов Ю.І. 38
Москальов М.М. 213, 214
Мразек Л. 199

Мунтяну-Мургочі Г. 199
Мурко М.М. 147, 148
Мусіч А. 319
Мюнстерберг 299

Набоких О.Г. 191
Навашин С.Г. 124
Навіль А. 153
Назі 280
Назімов О.Є. 99
Нейе Ф. 30
Неметті Е.Г. 47
Недельський В.Ф. 124
Нідерле Л. 61
Нікіта Акомінат 74
Нікіфоров М.І. 164
Новакович С. 60
Ньютон І. 196

Оболонський М.О. 113
Овербек Й.-А. 30
Овсяніко-Куликовський Д.М. 251
Огоновський О. 32
Олександр II 178
Олександр III 130
Олександрова А.Я. 208, 288
Ольсгаузен Р. 126
Оппольцер І. 39, 42
Оппенгейм Г. 125
Орлов В.Д. 207, 208
Орт Й. 213
Ортнер Н. 214
Оршанський І.Г. 115
Осипов І.П. 197
Оссовський Г.О. 256
Оствальд В.-Ф. 115, 296

- Павлев С. 83
Павлік К. 126
Павлов В.О. 126
Павлов І.П. 203
Павловський О.А. 162, 310
Павловський О.Д. 207, 212
Павлуцький Г.І. 154
Павлюченко О.В. 10
Палаузов В.М. 97
Палацький Ф. 25, 51, 78, 87
Палієнко М.Г. 11
Палладін В.І. 118
Пападімітріу С.Д. 166, 318
Пападопуло-Карамевс А. 62
Папачек П. 61
Пастер Л. 119, 122, 128, 129, 206, 210, 213, 233, 301, 320, 321
Патера А. 70, 72, 76
Паулі Г.-Р. 66
Перетц В.М. 14, 160, 161, 291
Петренко Г.І. 202
Петріашвілі В.М. 108
Петро І Карагеоргієвич 181
Петрушевич А.С. 69
Петтенкофер М. фон 102, 232
Пилипенко О.І. 11
Пильчиков М.Д. 12
Писемський Г. 118
Пікар Ш.-Е. 189, 196, 197
Піскорський В.К. 15, 84, 85, 237
Піч О.В. 61
Платон 62
Погодін О.Л. 181
Погорелко О.К. 111
Подрез А.Г. 109
Покровський В.Т. 49, 119
Покровський О.М. 118

- Полівка І. 61, 62, 148
Поммер Г. 214
Попельський Л.Б. 214
Попов Б.В. 170
Попов М.О. 107
Попов М.Ф. 122
Попович П. 83
Попруженко М.Г. 13, 14, 157, 158, 159, 293
Породко Ф.М. 191
Посохов С.І. 11
Прахов А.В. 79
Преображенський В.В. 268
Пригара А.П. 14, 86, 87
Прінгсхейм Н. 46
Прокопенко П.П. 204, 218
Протопопов М.А. 113
Прутц Г. 74
Прюво С. 263
Прюво Е. 186
Пуанкаре А. 196
Пуфендорф С. фон 22
Пфейффер Г.-Ф. А.-В. 14, 188, 196
Пфеффер В. 124, 125
Пшеборський А.П. 188, 285
Пятницький П.П. 116, 202
- Радкевич Г.О. 121
Радченко К.Ф. 85, 86
Раковіц Е. 186
Ракочій А.Г. 218
Ракуза П.А. 104
Ралліс 28
Рамбо А.-Н. 60, 65, 94, 232
Ранк Й. 26
Ранке Л. фон 23, 74
Ратке М.Г. 37, 38

- Рахманінов І.І. 14, 33, 34, 108, 114
Рачкі Ф. 31, 51, 62, 72, 76, 96
Редін Є.К. 85
Редтенбахер Ф. 34
Резерфорд Е. 145
Рейн Г.Є. 113, 118, 121
Рейнгард Л.В. 12, 208, 288
Рейхерт К. 200
Ренненкампф М.К. 23, 24
Репрєв О.В. 14, 206, 207
Рєпяхов В.М. 112
Ристенко О.В. 156
Рігер Л. 26
Ріман Г.-Ф.-Б. 33
Ріттер К. 78
Рогович А.С. 37
Роговський Є.О. 190
Розбері лорд 167
Розенкранц Й.-К.-Ф. 30
Розов В.О. 160
Ройс Дж. 299
Рокитанський К. 39
Романович-Славатинський О.В. 22, 23, 59, 96
Ромберг М.Г. 41
Ромер П.Е. 44, 45, 108, 111
Ромер Ф. 60
Ротерт В.А. 124, 125
Роттердамський Е. 84
Роше Ш.-Р. 200
Рошер В.-Г.-Ф. 22, 86
Ру Е. 322
Ру Ж. 277
Ру Ц. 213
Рудольф (австрійський ерцгерцог) 101
Русопулос А. 28
Руссян Ц.К. 122, 267, 268

- Савченко І. 121
Садовень О.А. 117
Сакс Е. 91
Салімбені О. 322
Салтиков М.М. 195, 196
Сальвадорі 76
Сапежко К.М. 118
Сапегін А.О. 202
Светлов П.Я. 199
Светухін М.І. 118
Се А. 65
Севері Ф. 195
Селін О.І. 21
Семенкевич Ю.М. 116, 118, 123, 264
Сервантес М. де 84
Сидоренко Г.Д. 21, 22
Синцов Д.М. 192, 193, 194
Сицянка І.С. 49
Сігріанські А. 304
Сіміонеску І. 199
Сканцоні Ф.-В. 40
Скаржинський С. 301
Скворцов І.П. 126, 127, 271
Скворцов М.Є. 62
Склавунос Г. 209
Склодовська-Кюрі М. 145
Слабченко М.Є. 164
Смаль-Стоцький С.Й. 61
Смирнов К.М. 97
Сміт Т. 129
Содді Ф. 145
Соловійов С.В. 146, 305
Соловійов Ф.О. 212
Сохань П.С. 8, 10
Спичаков Ф.О. 301
Спіро П.А. 109

- Спірс К. 274
Срезневський І.І. 78
Сретькович П. 81
Стадницький М.Г. 208, 209
Стельмах С.П. 11
Степанов П.Т. 45
Степович А.І. 13, 80, 81, 82, 83
Стефан (австрійський ерцгерцог) 46
Стефан I Неманя 31
Стефен-Олександр 35
Стоїлов А.П. 148
Стражеско М.Д. 212
Страшкевич К.Ф. 27
Стронг 153
Струве Л.О. 14, 186, 187, 191, 202, 272
Струве Ф.А. 14, 28, 29, 30, 241
Студзинський І.Б. 214, 215
Субботін В.А. 102, 107
Сумцов М.Ф. 7, 12, 147, 148
Суслов Г.К. 118, 119
Сушиль 26
Сущинський П.П. 104
- Табенська Т.В. 11
Такіні 117
Танфільєв Г.І. 191
Тарасов І.Т. 14, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 237
Тарлецький О.І. 60
Тарле Є.В. 85
Тимофеев Г.Є. 197
Тимофеев В.Ф. 115
Титмар Мерзебурзький 59
Тихомиров М.А. 117
Тоде Г. 164
Толочинов М.Ф. 104
Толстой Л.М. 179

Томса В.Б. 57, 58, 60, 78, 107, 111

Томсон О.І. 166, 318

Томсон Е. 35

Траубе Л. 41

Трахтенбер М.О. 122

Трельч Е. 164

Трїтшель К.Г. 208, 211, 212, 220

Трубєцькой Е.М. 100

Трухелка Ч. 61

Турньє Ед. 73

Тютчев І.А. 47

Удїнцев В.А. 100, 171

Умов М.О. 69, 112, 255

Уорд А.В. 167

Успенський Ф.І. 14, 86, 73, 74, 249

Ушинський 207

Фабриціус В.І. 111

Фальберг Л. 37

Фальк А. 250

Фарадей М. 34

Федоровський О.С. 203

Феофіл Кардасевич 76

Феофілактов К.М. 108, 109, 110

Ференц 32

Фікк А. 111

Фіореллі Дж. 29

Фішер Е. 201

Фішер К. 65, 92

Флоринський Т.Д. 13, 58, 61, 77, 78, 79, 86, 260

Флюгге К. 129, 210

Фогель Р.Ф. 117

Фогт К. 114, 123, 257, 265, 266, 300

Фойгт Г. 64, 232

Форстенберг князь 292

Фортинський Ф.Я. 59, 65, 66
Франкотт П. 278
Франц Йосиф I 57, 212
Францисци Я. 26
Френсдорф Ф. 66
Фреріхс Ф.-Т. фон 41
Фрідріх Август I 175, 216
Фрідріх Вільгельм III 156
Фрідріх Карл Миколай 104
Фріч В. 184
Фромме 193
Фукс Е. 217
Фукс Л.-І. 114

Хаджич Й. 25
Хайденхайн Р. 119, 120, 121
Хаймонс Р. 201
Хандриков М.Ф. 102, 104, 105, 111, 114, 117
Хегер Ф. 61
Хертвіг О. 201
Хопкінс Ф.-Г. 192
Хорманн К. 61
Хржонщевський Н.А. 103
Хробак Р. 126
Хюртль К. 120

Целлер Е.-Г. 87
Цехановецький Г.М. 27, 89
Цимбал Ю.В. 11
Цитович М.М. 97, 98, 181
Цонев Б.С. 61
Цунц Н. 126

Чайковський П. 80
Челаковський Л.-Ф. 70
Челпанов Г.І. 85, 151

Челяковський Я. 61
Ченек З. 81
Черевков О.М. 119
Черноусов Є.О. 163
Чижов М.Ф. 97
Чир'єв Є.І. 207, 212
Чіхак Є. 61
Чугаєвич Г.О. 42
Чувський І.О. 120, 121

Шавінська 258
Шаль М. 34
Шарецький Б.Г. 218
Шассеньяк Ш.-М.-Е. 40
Шаута Ф. 212, 217, 126
Шафарик П.-Й. 70, 78, 163
Шафарик Я. 71
Шашкевич М. 146
Шевченко Ф.П. 7, 8
Шембера А.-В. 26, 67
Шепелевич Л.Ю. 83, 84
Шеффер О.О. 47
Шидловський О.В. 187
Шиллер М.М. 116, 120
Шимановський Ю.К. 14, 48
Шимков А.П. 49
Шишманов І.Д. 61, 148, 149, 157, 159, 289
Шкляревський Н. 86
Шкляревський О.Є. 103, 111
Шкода Й. 42
Шлейшер В. 278
Шмальгаузен І.Ф. 115
Шмідт Е. 204
Шмоллер Г. фон 93, 172, 175, 176, 182
Шпенгель І.-В. 198
Шпільман Ж. 274

Штейн Л. 91
Штейнер Р. 165
Штейнталь Х. 70
Штерн Е.Р. фон 312
Штрассман П.Ф. 217
Штудер Т. 122
Штур Л. 70

Щепкін Є.М. 150

Юнг Е. 274
Ютінель В. 211, 212

Яблочков П.М. 107
Ягич В. 15, 60, 68, 70, 76, 86, 147
Якубаніс Г.-Р.-І. 164, 165
Янко Я. 61
Яроцький В.Я. 25, 26, 27
Ясинський А.М. 84
Ясинський М.М. 171
Яснопольський М.П. 169, 171
Ястржембський В.А. 99
Яффе Ф.Л. 208, 288
Яценко О.С. 109

Наукове видання

ІВАНЕНКО Оксана Анатоліївна

**УНІВЕРСИТЕТИ УКРАЇНИ
В МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ
ЗВ'ЯЗКАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)**

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 19.06.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 21,8. Обл. вид.арк. 19,12.
Наклад 300 прим. Зам. 11. 2013 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.